

ISSN: 0570 – 0116
e-ISSN: 2667-5129

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL VE TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
ARKEOLOJİ BÖLÜMÜ

ANADOLU / ANATOLIA
47, 2021

ANKARA UNIVERSITY
JOURNAL OF THE
ARCHAEOLOGY DEPARTMENT
FACULTY OF LETTERS

ANKARA – 2021

ANADOLU / ANATOLIA

Sahibi: Prof. Dr. Levent KAYAPINAR

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dekanı

Anadolu / Anatolia, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü'nün resmi yayın organıdır. Yılda bir kez (Kasım) basılan hakemli bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin içeriği tamamen yazarların sorumluluğundadır.

EDİTÖRLER KURULU

Başkan

Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
(Klasik Arkeoloji)

Yardımcılar

Tunç SİPAHİ
(Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi)
Derya YILMAZ
(Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi)
Kadriye ÖZÇELİK
(Tarih Öncesi Arkeolojisi)

Anadolu / Anatolia Dergisi ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı'nda taranmaktadır.

BİLİMSEL DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Eşref ABAY, Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ADAK, Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. G. Çiler ALGÜL, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Levent ATICI, Nevada Üniversitesi
Prof. Dr. Douglas BAIRD, Liverpool Üniversitesi
Doç. Dr. Emma L. Baysal, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Adnan Baysal, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Paolo BIAGI, Ca'Foscari Üniversitesi
Doç. Dr. Semra BALCI, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Angelos CHANIOTIS, IAS Princeton
Prof. Dr. Rainer Maria CZICHON, Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Cevdet Merih EREK, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN, Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem GENÇLER GÜRAY, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ralf von den HOFF, Freiburg Üniversitesi
Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gül İŞİN, Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Gizem KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Metin KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi KARUL, İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. H. Levent KESKİN, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Koray KONUK, CNRS, Bordeaux Ausouini
Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli KÖSE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE, Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Mihran ÖZBAŞARAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kadriye ÖZÇELİK, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. S. Hakan ÖZTANER, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Frank RUMSCHEID, Bonn Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER, Alman Arkeoloji Enstitüsü
Prof. Dr. Tunç SİPAHİ, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. R. R. R. SMITH, Oxford Üniversitesi
Prof. Dr. Vasif ŞAHOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel ŞENYURT, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Halil TEKİN, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz TEKİN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Billur TEKKÖK, Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsün UMURTAĞ, İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem VAPUR, Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Derya YILMAZ, Ankara Üniversitesi

Yazı İşleri Sorumlusu:

Musa KADIOĞLU

Redaksiyon:

Derya YILMAZ

Kapak Tasarımı:

Nurcihan DOĞMUŞ

YAZIŞMA ADRESİ

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Başkanlığı, Anadolu/Anatolia Dergisi Atatürk Bulvarı No. 45 06100 Sıhhiye - ANKARA
e-posta: anatolia@humanity.ankara.edu.tr
http://www.dtcf.ankara.edu.tr
Tel:0 312 310 32 80 / 1188

Ankara Üniversitesi Basımevi, ANADOLU / ANATOLIA 47

© 2021 Ankara/ Türkiye

ISSN: 0570-0116 - e-ISSN: 2667-5129

Ankara Üniversitesi'nin yazılı izni olmadan derginin tamamı veya herhangi bir bölümü kopya edilemez.

It is not allowed to copy the entire journal or any part of it without the written permission of Ankara University.

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
Basım Tarihi:

Adres: İncitaşı Sokak No. 10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 312 213 66 55 www.ankara.edu.tr

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Emma L. BAYSAL Çilem YAVŞAN	Personal Ornaments From Chalcolithic Gülpınar, North-West Anatolia/Gülpınar, Kuzeybatı Anadolu, Kalkolitik Dönem Kişisel Süs Eşyaları	1-13
Utku ARINÇ Kürşat KOÇER	Flaviopolis'ten Yeni Bir Portre/A New Portrait From Flaviopolis	15-42
Michael BLÖMER Dilek ÇOBANOĞLU	Doliche Yamaç Kilisesi ve Diğer Dini Yapıları/ The Terrace Church and other Christian Monuments in Doliche	43-75
Ergül KODAŞ Bülent GENÇ Hale TÜMER Yunus ÇİFTÇİ Ayda ABAKAY Şemsihan KAYA Senem IŞIK Onur DİNÇ Bahattin İPEK	Yontmataş Bulgular Işığında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Yeni Bir Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşim Yeri: Tarin Mağarası / A New Pre-Pottery Neolithic Settlement in the Southeastern Anatolia in the Light of its Knapped Stone Assemblages : Tarin Cave	77-96
Yavuz YEĞİN Melih ARSLAN	Ankara'dan Silvanus Betimli Üç Yüzük Taşı Üzerine Düşünceler / Some Thoughts on The Three Ring Stones with Depictions of Silvanus from Ankara	97-114
Sinem ÜSTÜN TÜRKTEKİ	Hacılar Kronoloji Sorunu ve Farklı Bir Yaklaşım Gereksinimi / The Problem of Chronology in Hacılar and Need for a Different Approach	115-136
Davut KAPLAN	Panhellenik Kutsal Alanların Değişimi, Festivaller, Hamamlar, Atletizm ve Smintheion Örnekleri / Changing of Panhellenic Sancturaies; Festivals, Baths, Athletics and Smintheion Sample	137-173
Adnan BAYSAL	Between inventiveness and interpretation: ground stones / Yaratıcılık ve Yorum Arasında: Öğütme Taşları	175-200
Hande BULUT	Kemik Objelerde Sembolik Uygulamalar: Prehistorik Çağların Gizli Kalmış Sembolizmi / Symbolic Practices on Bone Objects: Concealed Symbolism of Prehistoric Ages.	201-223

PERSONAL ORNAMENTS FROM CHALCOLITHIC GÜLPINAR, NORTH-WEST ANATOLIA

Emma L. BAYSAL*
Çilem YAVŞAN**

Keywords: Personal ornaments • Marine shell • Stone • Clay • Chalcolithic • North-west Anatolia

Abstract: The site of Gülpınar, located in the Troad in north-west Anatolia has revealed settlements of the Early and Middle Chalcolithic periods (late 6th to mid-5th millennia BC). Among the artefacts recovered during the excavation is a small number of personal ornaments. This article provides descriptions of the artefacts and considers how they fit into the wider ornamentation practices of prehistory. There are few published items of ornamentation from the period during which Gülpınar was inhabited so direct comparators are in relatively short supply. However, considering earlier developments in ornamentation practices and evidence from a broad region it is possible to draw some conclusions about the choices made by the site's inhabitants.

GÜLPINAR, KUZEYBATI ANADOLU, KALKOLİTİK DÖNEM KİŞİSEL SÜS EŞYALARI

Anahtar Kelimeler: Kişisel Süs Eşyaları • Deniz Kabuğu • Taş • Kil • Kalkolitik • Kuzeybatı Anadolu

Özet: Kuzeybatı Anadolu'da, Biga yarımadasında bulunan Gülpınar'da, Erken ve Orta Kalkolitik dönem (M.Ö. geç 6. – orta 5. bin) yerleşimleri ortaya çıkarılmıştır. Kazılar sırasında ortaya çıkarılan eserler arasında az sayıda kişisel süs eşyası bulunmaktadır. Bu makale, eserlerin açıklamalarını sağlamakta ve bunların tarih öncesi döneme ait daha geniş alanda süsleme pratiğindeki uygulamalara nasıl uyum sağladığı konusunu ele almaktadır. Gülpınar'da açığa çıkarılan döneme ait yayımlanmış ve karşılaştırılabilir kapasitede az sayıda süs eşyası vardır, bu nedenle doğrudan karşılaştırmalar nispeten yetersizdir. Bununla birlikte, süsleme pratiği uygulamalarındaki önceki gelişmeler ve daha geniş bir bölgeden gelen kanıtlar dikkate alındığında, yerleşimde oturanlar tarafından yapılan bu konudaki tercihler hakkında bazı sonuçları çıkarmak mümkündür.

* Doç. Dr. Emma L. Baysal, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Ankara, e-posta: elbaysal@ankara.edu.tr

ORCID: 0000-0002-9804-2799

** Öğretim Görevlisi Dr. Çilem Yavaşan, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Müzecilik ve Kültürel Miras Yönetimi, Çanakkale, e-posta: cilemyavas@comu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-1907-570X

Gönderilme Tarihi: 23.11.2020; Kabul edilme tarihi: 02. 05.2021

DOI:

Introduction

The Chalcolithic of western and north-western Anatolia remains an enigmatic and under-researched period for which few sites have been excavated and the understanding of different phases is sketchy at best. Evidence relating to the Middle Chalcolithic, particularly of the coastal portion of western Anatolia is therefore important in contributing to our understanding of the complex relationship between this Aegean-facing region, the Aegean islands and inland western Anatolia¹. The prehistoric settlement of Gülpınar, which takes its name from a synonymous village nearby, was identified beneath the remains of the Greek and Roman Sanctuary of Apollo Smintheus (Smintheion). The Early Chalcolithic (phase II) and Middle Chalcolithic (phase III) periods are the two main occupational phases that enhance our knowledge of the western Anatolian littoral during the Chalcolithic. Among the artefacts recovered was a small group of personal ornaments made from shell, stone and clay, some of the very few examples of personal ornamentation associated with the period. In this article these ornaments are evaluated in the light of known ornamentation practices with the hope of facilitating a better understanding of the little-known artefacts of the periods in question.

The site of Gülpınar

The prehistoric site of Gülpınar, which was first identified by J. Seeher in the 1980s², was later excavated between

2004 and 2013 by a small team put together by T. Takaoğlu as part of the Smintheion/Gülpınar excavations led by Prof. Coşkun Özgünel from Ankara University³. The site is located 1km from the Aegean coast at an elevation of 60m above sea level in the Troad region of north-west Anatolia (Figs 1 and 2). Most of the excavated remains of the settlement date to the Early Chalcolithic 2 and Middle Chalcolithic periods, the former equating to approximately 5320 – 4940 BC and the latter to 4930 – 4450/4300 BC meaning that it overlapped culturally and temporally with the local Kumtepe IA/Beşik-Sivritepe cultural horizon⁴. The two phases show continuity of occupation, the architecture consists of rectilinear structures, courtyards and corridors as well as food preparation areas and hearths. Phase III was built on top of phase II after some degree of levelling, the houses were well equipped for food storage, preparation and cooking⁵.

The ceramics of phases II and III bear significant resemblance to those at Beşik-Sivritepe, particularly the pattern burnished wares and incised pattern wares⁶. Symbolism is attested in anthropomorphic and zoomorphic ceramic handles, the former include details such as perforations for earrings as well as possible depiction of tears being shed⁷. The ceramics do not show a dramatic change between phases II and III, instead there is variation in types and sizes, with more large vessels and semi coarse wares characterising the later level and suggesting an

---

¹ Takaoğlu – Özdemir 2018.

² Seeher 1987.

³ Takaoğlu – Özdemir 2018, 480.

⁴ Takaoğlu – Özdemir 2018, 481.

⁵ Takaoğlu – Özdemir 2018, 481.

⁶ Takaoğlu – Özdemir 2018, 483-4.

⁷ Takaoğlu – Özdemir 2018, 485.

emphasis on practical day-to-day activities⁸. Several burials show that while grave gifts were sometimes present, burials were generally lacking in elaboration⁹.

Overall, based on materials and artefacts including, for example, obsidian, copper, marble and jadeite recovered during the excavations, Gülpınar shows significant links with both the Aegean and inland Anatolia¹⁰. Here we explore how the small assemblage of personal ornaments might help us to situate the site in its wider temporal and spatial context.

Shell Beads

Shells were the most widely used raw material in the manufacture of personal ornaments in prehistory, with use starting in the Palaeolithic. The position of Gülpınar close to the coast means that marine shells were readily available and easy to procure, and indeed came to the site as part of food provision for the inhabitants. The small number of marine shell ornaments from Gülpınar are made up of a combination of highly worked items and expediently produced or serendipitously employed shells (Figs. 3-4). The several highly worked specimens were possibly partly reliant on natural processes prior to procurement for their naturally rounded form. A flat ring made from *Glycymeris* sp. (Figs. 3-4: 1) was probably produced from a piece of water worn shell with a large central hole abraded rather than drilled into it. The end result was probably a ring form, all edges were rounded, although it is now broken, about 60% is preserved. The shape is quite uneven, and the surface is very smooth. A

second example of the use of *Glycymeris* sp. (Figs. 3-4: 2) is a very smooth piece of the lip area from a large shell. It appears to have been shaped from a water worn piece. A perforation was made from both sides using a small drill (probably chipped stone). The surface is so smooth that there is no remaining sign of working marks. The shape is somewhat reminiscent of a tooth, curved, narrow at one end and wider at the other, and this may have influenced the choice of the shell.

A Mediterranean mussel shell (*Mytilus galloprovincialis*) with heavily worn surfaces (Figs. 3-4: 3) was perforated close to the umbo using abrasion along the length of the shell in combination with rotary drilling to produce the hole. The resulting perforation is significantly worn and it is clear that it was used after manufacture. The outer surface is completely missing leaving only white mother of pearl visible. Although there are fresh breaks, the intact natural edges are also quite rough without signs of wear. A naturally water worn *Cerithium vulgatum* shell (Figs. 3-4: 4) with a hole near the aperture seems to have been strung producing a very intense polish around the edges of the hole.

A number of shells were used almost in their original form, either with natural holes at the umbo or by breaking a hole through the shell's body. Specimens 5-11 illustrated in Figures 3 and 4 show both these practices in *Acanthocardia tuberculata*, *Glycymeris glycymeris* and *Cerastoderma glaucum*. The umbo-holes in the *Acanthocardia tuberculata* and *Glycymeris glycymeris* are quite worn and it is not clear

⁸ Takaoglu – Özdemir 2018, 486.

⁹ Takaoglu – Özdemir 2018, 487.

¹⁰ Takaoglu – Özdemir 2018, 489.

from low power microscopy whether this was natural wear or a result of use.

The *Cerastoderma glaucum* were all broken by a blow to the body, and might have been used as a source of food. Most of these shells, which are complete, unholed, examples, were apparently leftovers from food as they were found in concentrations near hearths in certain parts of the settlement both in phases II and III at Gülpınar. Examination of the *Cerastoderma glaucum* shells demonstrates that some were also brought to the site in a naturally worn state, indicating that they were sometimes collected from beaches located nearby.

Our investigations on the shores around the shallow bays near Gülpınar also identified water-worn *Cerastoderma glaucum* shells with umbo-holes derived from natural breakages. It is possible that such shells might have been slightly modified before being used as beads/pendants or decorative items. A total of sixteen *Cerastoderma glaucum* shells with umbo-holes have been identified in phase II, and another twenty-four from succeeding phase III. Only three from phase III (Figs. 3-4: 8-10) are examined here because they all display similar features. The same argument also holds true for *Glycymeris glycymeris* shells, the natural-worn examples of which also turn up on the shore near Gülpınar. Thus, it is reasonable to argue that both shells left over from food and those collected from the shore, some with holes formed naturally, were probably sometimes used as personal ornaments by the settlers of both phases II and III.

A single example of a *Phorcus* sp. ring (Figs. 3-4: 12) shows little wear

around its edges, except in one area where both edges are worn, perhaps from being suspended or having string tied around it. These rings of shell have an interesting distribution in prehistory that is discussed in more detail below. Likewise, a double-pierced moon shell (*Cyclope neritea*) (Figs. 3-4: 13) has parallels elsewhere, although examples are rare in archaeological contexts. The hole further away from the aperture is smooth around its edges and neat, the other is rougher. The shell is very fragile and would require quite gentle use.

There is a total of 11 examples of small *Conus ventricosus* shells, of a size to have no use as a source of food, among which are some with missing whorls such as item 14 in Figs. 3-4, which is a very worn shell. There is no obvious sign of string wear among these shells and it is possible that they were brought to the site for a variety of reasons, including use as beads but also possibly as gaming pieces, counters, or toys.

A piece of *Ostrea edulis* (Figs. 3-4: 15) has had a long hole punched through it, the hole has rough edges, with no indication of wear but there may have been an intention to make the shell into something as this is the only example where such a hole was made.

Stone Beads

The small number of stone ornaments was found in among the architectural debris of both phase II and phase III settlements at Gülpınar (Figs. 5-6). The single exception is Burial 1 in which there was deliberate deposition of three tiny beads (Figs. 5-6: 19-21). There is no indication of how these beads were strung or whether they were used in

combination. The only pendant-form stone bead is a black perforated pebble (Figs. 5-6: 16). The hole was made from both sides and has a wide bevel suggesting slow and inconsistent drilling. The surface is polished, although this is probably largely the natural surface of the pebble.

The remainder of the stone beads consists of simple disc forms of various sizes. The largest of these (Figs. 5-6: 17) is made from serpentinite of a dark greenish grey colour in a long disc form. Another similarly large example (Figs. 5-6: 18) was made from basalt and has an obviously bevelled hole, a result no doubt of the difficulty of perforating this hard material. Three very small disc beads made from different materials (Figs. 5-6: 19-21), one turquoise in colour made from jadeite, another made from serpentine and a third tiny example made from limestone, make up the rest of the stone bead assemblage.

Clay Pendant and Beads

Clay beads came into use during the Neolithic period; most examples were simple, and often poorly finished and they rarely played an important role within the ornament repertoire¹¹. The three clay beads from Gülpınar (Figs. 7-8: 22-24) do little to dispel this general reputation for low quality among clay ornaments. One of the beads (Figs. 7-8: 22) is larger and has a fairly smooth surface, although the shape is not very regular, the remaining two examples (Figs. 7-8: 23-24) seem to be expediently produced items with irregular shape and no attempt to finish the surface neatly. The holes were produced using a stick, which was pulled out of the clay

shape causing clay around one end of the bead to protrude and exaggerate the unevenness of the shape.

The use of clay to make pendants is even less common than its use in beads, probably due to the insufficient resilience of the fragile clay shapes if put into daily use. A single, broken, perforated clay form from Gülpınar (Figs. 7-8: 25) gives only clues about its original shape – perhaps a piece of figurine or a loop with a flat area at the top. The clay item was perforated as a secondary act, probably after the original item had broken, the hole was made from both sides and was achieved with slow drilling – probably a hand-held chipped stone. The broken edges of the clay piece are worn; although it is not clear whether this occurred pre or post repurposing. Although the shape is uneven, the surface finish is reasonably good when compared to the other perforated clay items, this probably relates to the item's original purpose.

Discussion

Factors affecting the collection and use of aquatic molluscs as ornaments have been discussed elsewhere, as has the natural quality of shells to serve as ornaments – often having holes caused by water wear or predation¹². Indeed, recent research shows that not only are holes often naturally caused in dead shells by wave and sand/pebble action on the seashore but also that hole size is proportional to shell weight¹³. In the case of the Gülpınar assemblage we see a combination of deliberate manufacture

¹¹ for discussion see Bains *et al.* 2013.

¹² see Çakırlar 2009a.

¹³ Cabral – Martins 2016.

and the expedient use of naturally pre-worn shells and pieces of shell.

Some of the shell ornaments at Gülpınar find parallels elsewhere. *Phorcus* rings are known from a number of sites of different periods, for example at Neolithic Franchthi Cave¹⁴, and at El-Qitar, Syria, in an Early Bronze Age tomb¹⁵ and the shell itself is also identified as a food source at sites such as Troy¹⁶. A shared feature of the *Phorcus* rings is the apparent abrasion of the flat end surfaces of the ring and their obviously deliberate manufacture. These rings remain a rare but nonetheless geographically widespread enigma within ornament assemblages and were used over a period of several thousand years.

The use of perforated shell shapes such as examples 1 and 2 became widespread towards the end of the Neolithic and continued through the Chalcolithic¹⁷. This adoption of larger forms seems to relate to a trend towards using more visible ornaments, often including the choice of materials of white colour, including marble, and with shiny surfaces, as seen in the use of mother of pearl.

The use of moon shells, and particularly those with two holes, one close to the aperture and the other situated roughly opposite the first, is becoming apparent as another practice that might be associated with the end of the Neolithic and the Chalcolithic at least in west and north-western Anatolia. Examples are

currently known at sites such as Aktopraklık.

The perforated pebble (Figs. 5-6: 16) can be compared to examples that are first seen in the Neolithic period in Anatolia in the form known by Stiner¹⁸ as the ‘basket’ and thought perhaps to have its roots in either naturally occurring shell forms such as *Tritia gibbosula* (formerly *Nassarius gibbosulus*) or the deer canine teeth that were popular as beads throughout prehistory. In general, the stone beads at Gülpınar show no features specific to the Chalcolithic period and would fit in terms of both typology and materials with much broader trends of bead use in Anatolia from the early Neolithic onwards¹⁹.

The use of ornaments at the site is also supported by the perforations seen in the clay figurines which indicate both ear and nose ornaments, although the form that these ornaments would have taken is unknown.

Conclusions

The site exhibits a range of ornaments from the simple use of natural resources in the form of water worn shells, to well-worked small stone beads. Although some wider comparisons can be drawn, the generally modest nature of the assemblage means that it has little to distinguish it as belonging to a particular period or region. Indeed, the stone beads are of generic types that belong to a long tradition within Anatolia that has its roots

---

¹⁴ Jacobsen 1973; Reese 2016a.

¹⁵ Sagona 1986; Reese 2016b.

¹⁶ Çakırlar 2009b.

¹⁷ see French 2010 and Baysal 2017 for examples from Canhasan I.

¹⁸ Stiner 2014.

¹⁹ Baysal 2015.

at least in the Neolithic, if not earlier. The shell items show more relation to later developments in ornamentation practices that started during the Late Neolithic and continued through the Chalcolithic. The clay beads, as is generally the case in prehistoric contexts, are unremarkable; they were made with little care and probably did not constitute an important element of ornamentation practices.

The number of personal ornaments in the assemblage is too low to argue whether there was any change in the use of objects such as beads and pendants during the occupation of Gülpınar. Indeed, most personal ornaments come from phase III at the site. The only statement that could be made is that there does not appear to have been a change in the use of holed *Glycymeris glycymeris* and *Cerastoderma glaucum* between phases II and III.

Acknowledgements

The authors would like to extend their sincerest thanks to Turan Takaoglu for allowing them to study the artefacts and to David Reese for discussion of the shell bead assemblage.

List of figures

Figure 1: Map showing location of the site of Gülpınar.

Figure 2: Photograph showing the location of the prehistoric settlement of Gülpınar.

Figure 3: Beads of marine shell: *Glycymeris* sp. (1-2) *Mytilus galloprovincialis* pendant (3), *Cerithium vulgatum* (4) *Acanthocardia tuberculata* (5), *Glycymeris glycymeris* (6-7), *Cerastoderma glaucum* (8-11), *Conus ventricosus* (12) *Cyclope neritea* (13) *Phorcus turbinatus* (14). Unfinished bead: *Ostrea edulis* (15).

Figure 4: Beads of shell: *Glycymeris* sp. (1-2) *Mytilus galloprovincialis* (3), *Cerithium vulgatum* (4) *Acanthocardia tuberculata* (5), *Glycymeris glycymeris* (7), *Cerastoderma glaucum* (8-11), *Conus mediterraneus* (12) *Cyclope neritea* (13) *Phorcus turbinatus* (14).

Figure 5: Stone Pendant (16) from Building F, phase III; Bead from Building F, (17) phase III and (18) phase II; (19-21) from Burial 7, phase III.

Figure 6: Stone Pendant (16) from Building F, phase III; Bead from Building F, (17) phase III and (18) phase II; (19-21) from Burial 1, phase III.

Figure 7: Clay beads (22-24) from Building F, phase III. Fragment of a clay pendant (25), from Building F, phase III.

Figure 8: Clay beads (22-24) from Building F, phase III. Fragment of a clay pendant (25), from Building F, Phase III.

References

- Bains et al. 2013 R. Bains – M. Vasi – D. Bar-Yosef Mayer – N. Russell – K. Wright – C. Doherty, “A Technological Approach to the Study of Personal Ornamentation and Social Expression at Çatalhöyük”, in: I. Hodder (Ed.), *Substantive Technologies at Çatalhöyük: Reports from the 2000-2008 Seasons, Volume 9* (London 2013) 331-363.
- Baysal 2015 E. Baysal, “Neolitik dönem kişisel süs eşyaları: Yeni yaklaşımlar ve Türkiye’deki son araştırmalar”, *TÜBA-AR* 8, 2015, 9-24.
- Baysal 2017 E. Baysal, “Reflections of far away places: the Chalcolithic personal ornaments of Canhasan I”, *AnatSt* 67, 2017, 29- 49.
- Cabral – Martins 2016 J. P. Cabral – J. M. S. Martins, “Archaeological Glycymeris glycymeris shells perforated at the umbo: Natural or man-made holes?”, *JAS: Reports* 10, 2016, 474 - 482.
- Çakırlar 2009a C. Çakırlar, “Problems in determining the chain of production in shell objects: Observations on shell assemblages from coastal assemblages in eastern Mediterranean”, in: R. de Beauclair - S. Münzel - H. Napierala (Eds), *Knochen pflastern ihren Weg Festschriften Margarethe und Hans-Peter Uerpmann* (Rahden/Westf 2009) 45-50.
- Çakırlar 2009b C. Çakırlar, “To the shore, back and again: Archaeomalacology of Troia”, *Studia Troica* 18, 2009, 59-86.
- French 2010 D. French, *Canhasan sites 3, Canhasan I: The Small Finds* (London 2010).
- Jacobson 1973 T. W. Jacobsen, “Excavations in the Franchthi Cave 1969-1971, Part II”, *Hesperia* 42, 1973, 253-283.
- Reese 2016b D. Reese, *el-Qitar (Syria) Shells*. Unpublished report.
- Seeher 1987 J. Seeher, “Prähistorische funde aus Gülpınar/ Chryse. Neue Belege für einen vor-trojanischen Horizont an der Nordwestküste Kleinasien”, *Archäologischer Anzeiger* 4, 533-556.
- Takaoğlu – Özdemir 2018 T. Takaoğlu – A. Özdemir, “The Middle Chalcolithic Period in the Troad: A New Look from Gülpınar”, in: S. Dietz – F. Mavridis – Ž. Tankosić – T. Takaoğlu (Eds), *Proceedings of the International Conference Communities in Transition: The Circum-Aegean Later Neolithic Stages (4500-3000 BC)* (Oxford 2018) 479- 490.

Figure 1

Figure 2

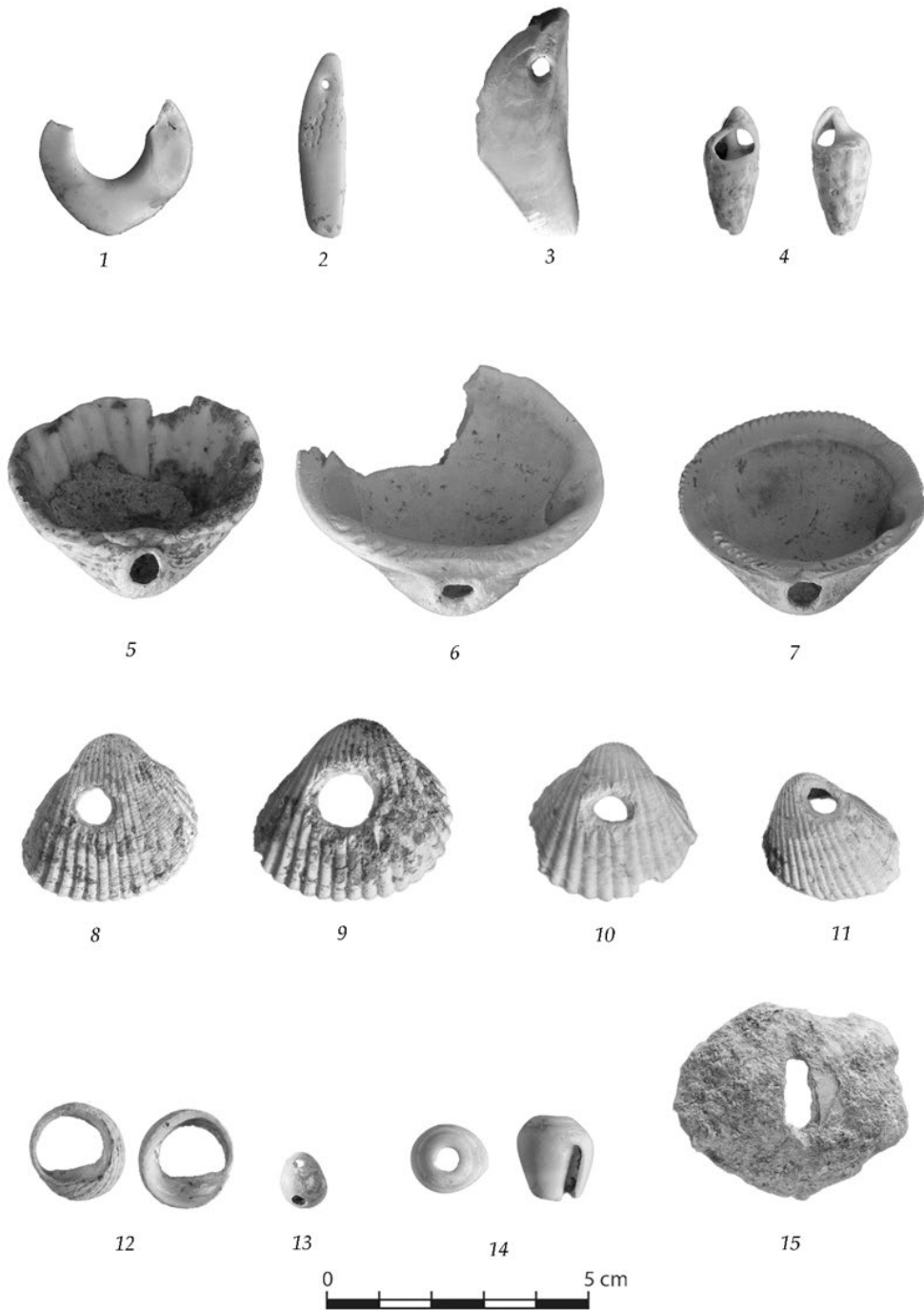

Figure 3

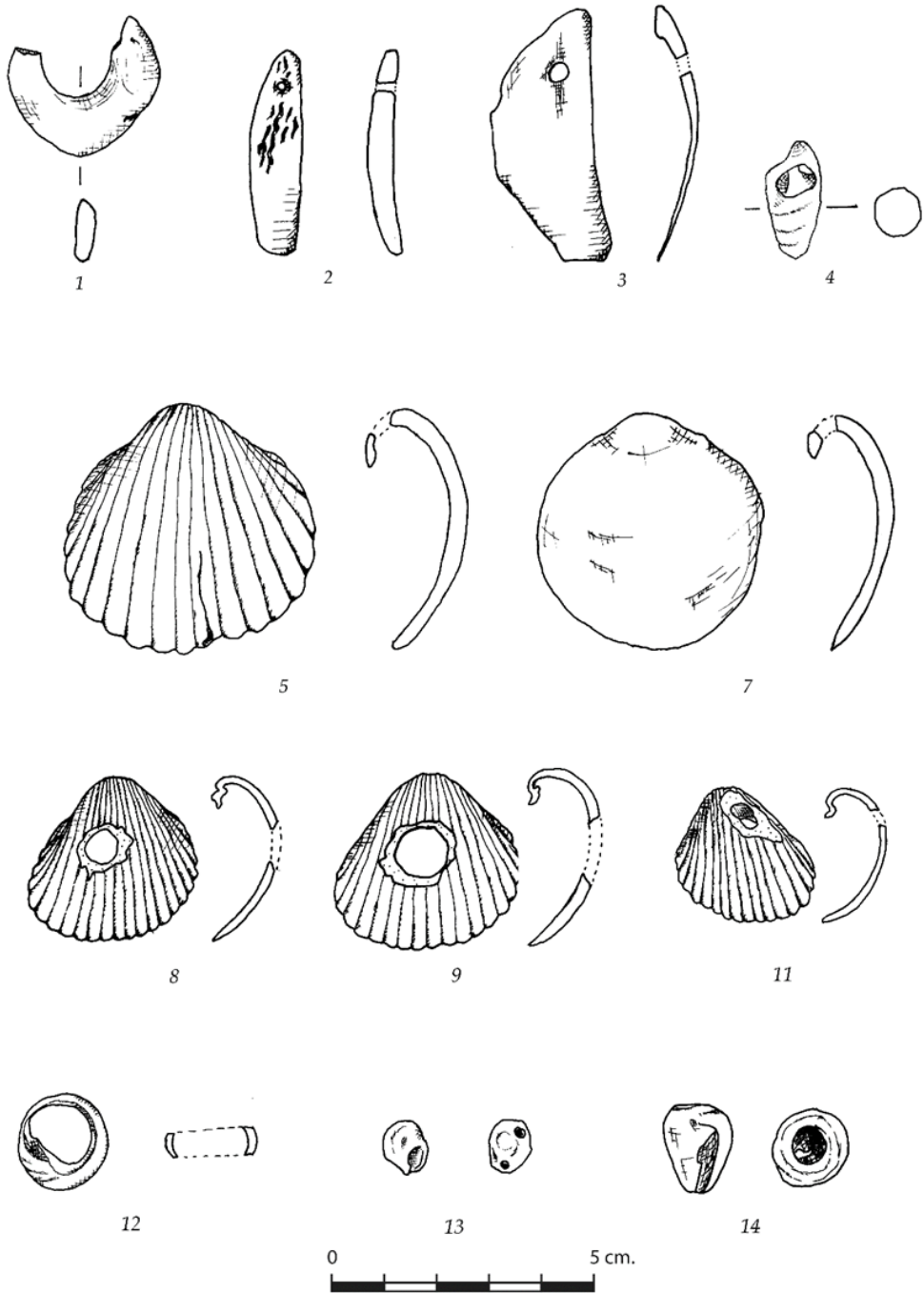

Figure 4

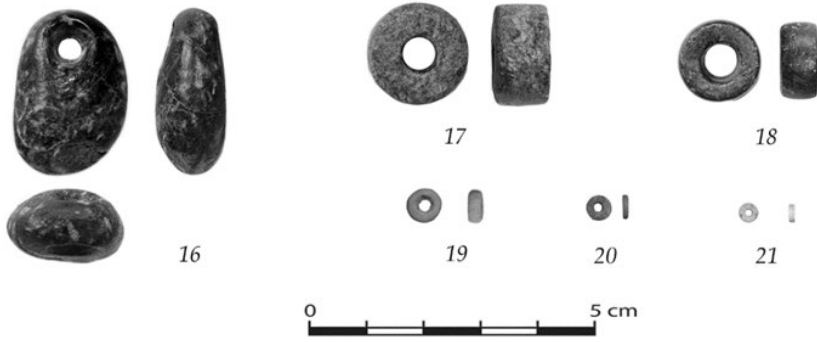

Figure 5

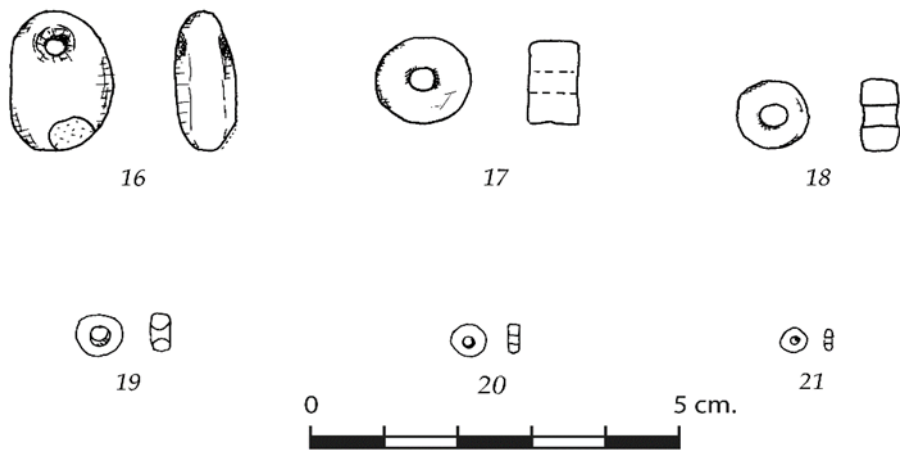

Figure 6

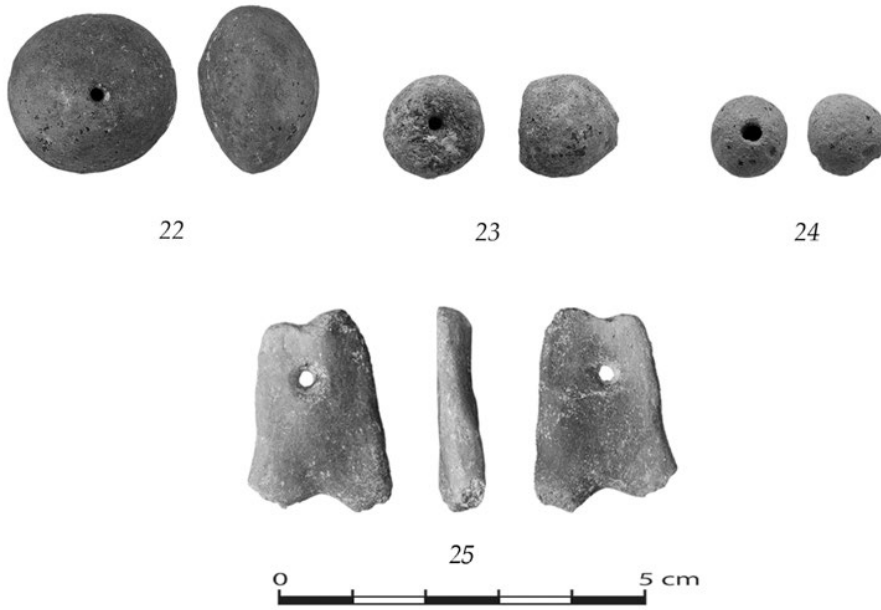

Figure 7

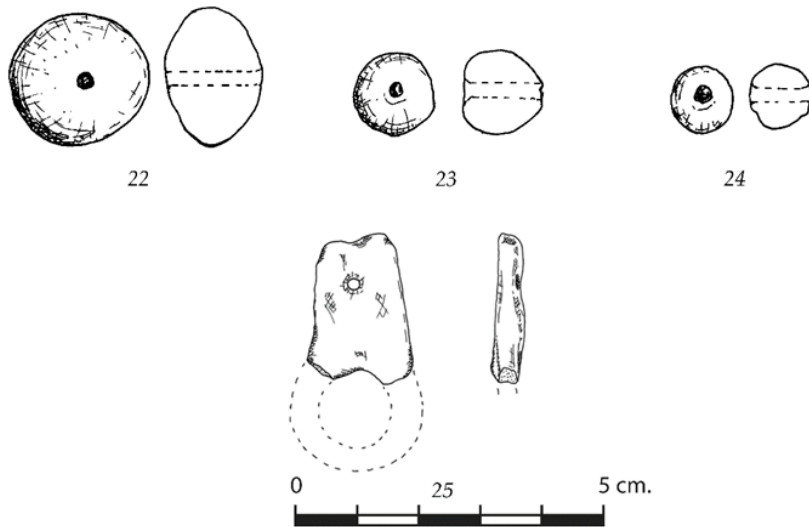

Figure 8

FLAVİOPOLİS'TEN YENİ BİR PORTRE

Utku ARINÇ*
Kürşat KOÇER**

Anahtar Kelimeler: Kilikia Padias • Flaviopolis • Alacami • Hadrianus • Portre

Özet: Makalenin konusunu Osmaniye İli, Kadırlı İlçesi, Bağ Mahallesi 246 ada 8 No.lu parselde bulunan ve Osmaniye Müzesi Müdürlüğü'nce yürütülen Alacami kurtarma kazıları sırasında ele geçirilen mermer portre baş oluşturmaktadır. Antik dönemde Kilikia Padias territoriumunda yer alan Alacami aynı zamanda III. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenen Flaviopolis Antik Kenti sınırları içerisinde yer almaktadır. MS 72 yılında Vespasianus tarafından kurulan kent hakkındaki araştırma ve bulgular da oldukça yetersizdir. Modern Kadırlı ilçesinin Antik Flaviopolis üzerine kurulmuş olması maalesef kente yönelik kalıntıların büyük bir kısmını yok etmiştir. Alacami'deki ilk kazı çalışmaları 1961 ve 1996 yılında Çambel ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiş olup daha sonraki kazı çalışmaları 2012 ve 2014 yıllarında iki etap halinde Osmaniye Müzesi'nce sürdürülmüştür. Alacami; Roma, Bizans ve Türk İslam Medeniyetlerini bir arada yaşatan anıtsal mimarisiyle oldukça önemli bir yere sahiptir. MS 5.- 6. yy.'da üç nefli Geç Roma-Erken Bizans Bazilikası olarak inşa edilmiş, MS 12.-13. yy. tarihleri arasında yapının apsis bölümünün batısına küçük bir şapel eklenmiştir. MS 1489/90 yıllarında ise Alaüddevle Bozkurt Bey'in oğlu Kasım Bey, yapının batı tarafına bir minare, şapelin güney duvarına bir mihrap ekleterek burayı camiye dönüştürmüş ve çatısını da kurşun levhalarla kaplatmıştır. Bu değişimin ardından yapıya babası adına "Alaüddevle Bozkurt Bey Camii" adını vermiştir. Yöre halkı tarafından uzun bulunan bu isim kısaca "Alacami" olarak adlandırılmıştır. Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce yürütülen rölöve, restorasyon ve restitüsyon projeleri kapsamında Alacami bahçesinde 2014 yılında Osmaniye Müzesi'nce kazı çalışmaları başlatılmıştır. Bu çalışmalar sırasında A-5 no'lu plan karede orta yaşlardaki bir erkeğe ait olması muhtemel mermer portre baş bulunmuştur. Geç Antikçağ tabakasında bulunan baş, maalesef beraberinde bir kazı kontekstine ya da epigrafik bir bulguya sahip değildir. Bu bağlamda portrenin tarihlendirilmesi ve kimliklendirilmesi önem kazanmıştır. Portrenin kıvrık sık buklelerden oluşan saç- sakal modeli, göz bebeğinin işlenmemiş olması, matkap yerine keskinin daha etkin kullanımını gibi stilistik ve teknik özellikler portrenin erken Hadrianus Dönemi içerisinde MS 115-120 yılları arasında tarihlendirilmesini gerektirmiştir. Başın göstermiş olduğu saç- sakal kombinasyonu ve yüz fizyonomisi portre sahibinin Hadrianus'a ait olabileceği düşüncesini de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple çalışmamız içerisinde bu konu üzerinde durularak merkezden uzak üretilen, özgün Hadrianus portrelerinin de yardımıyla bu öneri desteklenmeye çalışılmıştır. Fakat yapılan stilistik, tipolojik ve ikonografik değerlendirmeler sonucunda Flaviopolis başının taşrada üretilen özgün bir Hadrianus portresine ait olamayacağı görüşünü mümkün kılmıştır. Bu sebeple idealize edilmeden gerçek bir kişinin betimlendiği ve aşırı gerçekçi fizyonomik özellikler gösteren bu başın Erken Hadrianus Dönemine ait *zeitgesicht* portre olabileceği kanısına ulaşılmıştır. Portredeki patlak gözler, alın çizgisi, karakteristik yüz hatları ve bakışlardaki derin ifade bu şekilde bir yorumu mümkün kılmıştır. Özellikle imparator Hadrianus portrelerinde görülen tanrısal ya da mağrur ifadenin yerine Flaviopolis portresinde açıkça görülen ölümlü bir kişiye ait yüz ifadesi, donuk bakışlar ve fizyonomik özellikler bu tarz bir yorumu destekler. Bu sebeple eserimizin Hadrianus'a ait özgün bir portreden ziyade; Flaviopolisli aristokrat/bürokrat bir kişiye ait olabileceği yönünde bir görüşün daha isabetli olacağını göstermiştir.

* Arkeolog Utku ARINÇ, Doktora öğrencisi, Akedeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Antalya / Türkiye, e-posta: utkuarinc01@gmail.com

ORCID: 0000-0001-6285-2688

** Arkeolog Kürşat KOÇER, Osmaniye Müzesi, Fakaşağı Mab. Cebelibereket Kültür Merkezi yanı, Osmaniye / Türkiye, e-posta: koecer1978@hotmail.com

ORCID: 0000-0002-9912-5254

Gönderilme tarihi: 19.10.2020; Kabul edilme tarihi: 03.05.2021

DOI: [10.36891/anatolia.728268](https://doi.org/10.36891/anatolia.728268)

A NEW PORTRAIT FROM FLAVIOPOLIS

Key Words: *Cilicia Pedias • Flaviopolis • Alacami • Hadrianus • Portrait*

Abstract: The man portrait obtained during the Alacami rescue excavations based in Bağ Neighborhood, plot number 246, parcel number 8 and conducted by Osmaniye Museum Directorate is the subject of this article. Alacami which was placed on Land of Cilicia *Pedias* in ancient times is within the boundaries of Flaviopolis Ancient City, which has been officially registered as Grade 3 Archaeological Site, at the same time. Researches and findings of the city founded by Vespasianus in AD 72 are also quite inadequate. As the modern Kadirli district was built on Ancient Flaviopolis, unfortunately, most of the remains of the city have been destroyed. Initial excavation in Alacami were carried out by Çambel and her team in 1961 and 1996 and then later excavation were continued by Osmaniye Museum in 2012 and 2014 in two stages. Alacami takes a considerable important place with its monumental architecture which combines Rome, Byzantium, and Turkish Islamic civilizations all together. It was built as three naved Late Roman-Early Byzantine Basilica in 5th-6th centuries AD and then a small chapel was added to the west of the building's apsis in AD 12th-13rd centuries. Kasım Bey, son of Alaüddevlé Bozkurt Bey, converted the structure into a mosque by adding a minaret on the west part of it and an mihrab on the south wall of the chapel, and had the roof covered with lead plates in the years of AD 1489/90. After this renovation, he named the structure "Alaüddevlé Bozkurt Bey Camii" after it his father. The name was considered too long by the public and they named it "Alacami" in short. Excavation works started by the Osmaniye Museum in 2015 in the garden of Alacami as part of relievö, restoration, and restitution projects carried out by Adana Regional Directorate for Foundation. During these works, a marble portrait which probably represents a middle-aged male was found on the plan square number A-5. The head found on the Late Antique Age layer unfortunately doesn't bring any excavation context or epigraphic evidence with it. In this regard, dating and identifying the portrait has gained importance. Stylistics and technical qualities such as undrilled pupil, the portrait's hair-beard style composed of short and combed curly locks, and the more effective use of chisel instead of a drill have made it essential to date the portrait between AD 115 - 120, in the Early Hadrianic Period. The hair-beard combination and face physiognomy of the portrait have brought along the thought that the portrait may belong to Hadrianus. For this reason, in our work this suggestion has been tried to be supported by putting emphasis on this subject, also with the help of individual provincial Hadrianus portraits. However, stylistics, typological and iconographic assessments has made the dense that Flaviopolis head can not be associated to an individual provincial Hadrianus portrait possible. Therefore, we have reached the opinion that this head, which was depicted as a real person without idealization and shows unsparingly realistic features, may be a *zeitgesicht* portrait belongs to Early Hadrianic Period. The popping eyes, forehead line, distinctive facial features and deep expression in glances in the portrait make this remark possible. Particularly, the gaze and physiognomic features exhibited by the portrait owner resemble the facial expression of a mortal person rather than divine or proud expression peculiar to the emperor, supporting such an interpretation. For this reason, it is more correct to say that this portrait head may belong to an aristocrat/bureaucrat from Flaviopolis rather than an original portrait of Hadrianus.

Makalenin konusunu 2015 yılında Kadirli (Flavias/Flaviopolis) Alacami'de (Fig. 1) yürütülen kurtarma kazıları sırasında bulunmuş mermer bir portre baş oluşturmaktadır¹. Flavias/Flaviopolis², modern Osmaniye İlinin 46 km kuzeybatısındaki Kadirli İlçe sınırları içerisinde yer almaktadır ve Roma İmparatorluğunun Kilikia'da kurduğu son kentlerden biridir. Araştırma ve bulgu konusunda yapılan çalışmaların yetersiz olmasına bağlı olarak kent hakkındaki bilgilerimiz de oldukça sınırlıdır.

Strabon, *Geographica*'da³ Kilikia için iki ayrı territoriumdan bahsetmiştir: Kilikia *Trakbeia* (Dağlık Kilikia) ve Kilikia *Pedias* (Ovalık Kilikia)⁴. Kadirli ilçe merkezinde lokalize edilen Flaviopolis, Kilikia *Pedias* sınırları içerisinde yer almaktadır (Res. 2). Antik Çağda Kilikia *Pedias*'ın (*Κιλίκια πεδία*) sınırları Toroslar'ın güneyinden Akdeniz'e ve doğuda İskenderun Körfezi'nden (Alexandria ad Issum); batıda Mersin - Viranşehir'e (Soli/Pompeopolis) kadar uzanan bölgeyi kapsamaktaydı⁵. *Pedias*, "ovalık" anlamına gelmektedir ki, bu da verimli topraklara sahip Çukurova'da bulunan Kadirli için oldukça uygun bir adlandırmadır.

Kilikia *Pedias*'ın denetimi Erken İmparatorluk Dönemi'nde Kommagene Kralı IV. Antiokhos tarafından sağlanmış-

tır⁶. Fakat MS 72 yılından itibaren, özellikle bölgenin doğusunda birtakım düzenlemeler yapmak isteyen Vespasianus, IV. Antiokhos'u Roma'ya olan güvensiz davranışlarından dolayı azlederek topraklarını Roma eyaletine bağlamıştır⁷. IV. Antiokhos'un topraklarının Kommagene'de bulunan bölümü Suriye eyaletine bağlanırken⁸, Vespasianus Kilikia'da yeni bir eyaletle birlikte, bölgenin kuzeydoğu sınırında kendi hanedanlık adını taşıyan Flaviopolis kentini kurduğunu⁹. Böylelikle MÖ 1. yy. ortalarında başlayan ve Kilikia'nın Romanizasyonuna yönelik yürütülen şehirleşme politikası, MS 1. yy.'ın 3. çeyreği ile Flaviopolis'in kurulmasının ardından son bulmuştur¹⁰.

Alacami'nin Kazı ve Araştırma Tarihçesi

Osmaniye İli, Kadirli İlçesi, Bağ Mahallesi 246 ada 8 No.lu parselde bulunan, Mülkiyeti, Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait ve 1. Sınıf Eski Eser olarak tescilli olan Alacami, III. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenen Flaviopolis Antik Kenti içerisinde kalmaktadır. Adana Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce yürütülen rölevo, restorasyon ve restitüsyon projelerinin uygulanabilirliği ile çevre düzenlemesi çalışmaları kapsamında Alacami bahçesinde, Osmaniye Müzesi Müdürlüğü'nce Aralık 2014 tarihinde sondaj çalışmalarına

¹ 14.07.2020 tarihli ve E. 505725 onay yazılı bu eserin çalışılmasına izin veren Osmaniye Müze Müdürü sn. Ayşe ERSOY'a, ilgilerinden dolayı müze çalışanlarına ve katkılarından dolayı da Çağla Nur BURKAŞ'a teşekkür ederiz.

² Literatürdeki daha sık kullanımından dolayı sadece Flaviopolis olarak devam edilecektir.

³ Strabo. XIV. V.1.

⁴ Kilikia *Pedias* hakkında detaylı bilgi için bk. Desider 2001, 411-415.

⁵ Durugönül 2001-2002, 107 vd.

⁶ Kilikia Bölgesi'nde Erken İmparatorluk Dönemi şehirleşme süreci için bk. Sayar 1994, 193 vd.

⁷ Taeuber 1991, 207; Sayar 1994, 212; Ünal – Girginer 2007, 464.

⁸ Magie 1950, 576; Taeuber 1991, 207.

⁹ Magie 1950, 576.

¹⁰ Sayar 1994, 193.

başlanmıştır¹¹. Alandaki arkeolojik verilerin yoğunluğu ve niteliği nedeniyle çalışmalar, kurtarma kazıları olarak devam ettirilmiş ve bu çalışmalar 2017 yılında son bulmuştur¹².

Alacami hakkındaki ilk bilgiler seyyah Davis tarafından aktarılmıştır. 1875 yılında Alacami'yi ziyaret eden Davis, burayı MS 500 yıllarına ait bir manastır ya da kilise olarak yorumlamıştır¹³. Ayrıca bu dönemde Alacami civarında daha eski yapı taşlarının devşirme olarak kullanılmış ikinci büyük bir yapı ve yanında sivri kemerli ve kubbeli başka bir yapıya ait kalıntıları daha gördüğünü belirtmiştir¹⁴. Flaviopolis'teki bir diğer araştırma Bent tarafından yazıtlara yönelik sürdürülmüş ve sazlık ev tabanındaki mozaik üzerinde gördüğü yazıtla kentin Flaviopolis olabileceğini öne sürmüştür¹⁵. Kentin yazıtlarına ilişkin bir diğer çalışma, 1896 yılında Heberdey ve Wilhelm tarafından yapılan kapsamlı bir çalışma içerisinde yer bulmuştur¹⁶. 1905 yılında ise Alacami'nin ilk fotoğrafı İngiliz seyyah Gertrude Lowthian Bell tarafından çekilmiştir¹⁷. Yaklaşık 50 yıl boyunca başka bir araştırmanın yapılmadığı Alacami'deki çalışmalar Alkım ve Bossert'in bölgeye gelmesiyle beraber yeniden hareketlilik kazanmıştır. Yapının ilk plan denemesi bu iki araştırmacı tarafından gerçekleştirilmiş ve Alacami bahçesinde bulunan

yazıtlı taşlar yayınlanmıştır¹⁸. 1990 yılında, Kilikia Bölgesi epigrafı ve tarihi coğrafyasının aydınlatılmasına yönelik yüzey araştırması gerçekleştiren Sayar, Alacami bahçesinde yayınlanmamış 9 adet mezar steli tespit etmiştir¹⁹. Alacami'deki ilk kazılar 1961²⁰ ve 1996 yılında Kadırlı-Karatepe'deki çalışmaları devam eden Çambel ve ekibi tarafından gerçekleştirilmiş²¹ ve kazı ekip üyesi olan Bayliss tarafından bu yapı 2001 yılında doktora tezi kapsamında çalışılmıştır²². Bayliss, 2004 yılında yayınlamış olduğu Kilikia Bölgesi tapınaklarının kiliseye dönüştürülmesine yönelik çalışması içerisinde Alacami'ye de kısa bir bölüm ayırmıştır²³.

Alacami; Roma, Bizans ve Türk İslam Medeniyetlerini bir arada yaşatan anıtsal mimarisiyle oldukça önemli bir yere sahiptir. MS 5.-6. yy.'da 21 x 33 m. boyutlarında üç nefli Geç Roma-Erken Bizans Bazilikası olarak inşa edilmiştir²⁴. Bazilikanın altında ise batıdan girişi sağlanan 14 m. uzunluğunda dar bir *kriptaportikos*la geçilen *hypogeum* bulunmaktadır²⁵. Bu *hypogeum*un başrahip, piskopos veya bir din şehidine ait olduğu sanılmaktadır²⁶. Ayrıca kilisenin protesis kısmındaki taban mozaiğinde görülen yazıtta kiliseyi yaptıran iki

¹¹ Adana Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 28.02.2014 tarih ve 3389 sayılı kararı gereği. Alacami, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 1996 yılı eski eser onarım programında olup bu konuda çalışmalar devam etmektedir. Vakfıyesine göre onarımı tamamlandıktan sonra cami olarak kullanılacağı Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce bildirilmiştir.

¹² Yastı ve diğ. 2016, 627-640.

¹³ Davis 1879, 124.

¹⁴ Davis 1879, 125.

¹⁵ Bent 1890, 233.

¹⁶ Heberdey – Wilhelm 1896, 32.

¹⁷ Çambel 1997, 47.

¹⁸ Bossert – Alkım 1947, 17-22.

¹⁹ Sayar 1992, 208.

²⁰ Çambel – Knudstad 1998, 487.

²¹ Kazı raporları için Çambel – Knudstad 1998, 487-488; Çambel ve diğ. 1999, 402 vd.

²² Bayliss 2001, 207 vd.

²³ Bayliss 2004, 99-101.

²⁴ Çambel 1997, 49.

²⁵ Bayliss 2004, 100.

²⁶ Bayliss 1997, 70.

kardeşten bahsedilmektedir²⁷. Bu sebeple *hypogeum*'un kiliseyi yaptıran iki kardeşe ait olduğu da düşünülmektedir²⁸.

MS 12.-13. yy. tarihleri arasında yapının apsis bölümünün batısına küçük bir şapel eklenmiştir²⁹. MS 1489/90 yıllarında ise Dulkadiroğlu Beyliği'nden Alaüddevle Bozkurt Bey'in oğlu Kasım Bey, yapının batı tarafına bir minare, şapelin güney duvarına bir mihrap ekleterek burayı camiye dönüştürmüş ve çatısını da kurşun levhalarla kaplatmıştır. Bu değişimin ardından yapıya babası adına "Alaüddevle Bozkurt Bey Cami" adını vermiştir³⁰. Yöre halkı tarafından uzun bulunan bu isim kısaca "Alacami" olarak adlandırılmıştır³¹. Dulkadiroğulları Beyliği'nin bölgedeki hâkimiyetinin son bulmasının ardından Alacami terk edilmiş; ancak Kadırlı'nın iskânı sırasında 1865'te Derviş Paşa tarafından kısa bir süreliğine tekrar cami olarak kullanılmış; iskândan sonra Alacami'nin yakınına inşa edilen Merkez Cami'nin ardından Alacami yeniden terk edilmiştir³².

Modern Kadırlı ilçesinin antik Flaviopolis üzerine kurulmuş olması maalesef kente yönelik kalıntıların büyük bir kısmını yok etmiştir. Bölgede yapılan modern inşa kazıları sonucunda antik yerleşimle ilişkili olabilecek hamam kalıntısı dışında herhangi bir kamu yapısına rastlanılmamıştır³³. Ayrıca Alacami'nin hemen doğu

ucunda "Muallim Bağları" olarak adlandırılan bölgede kaya mezarları bulunmaktadır. Son dönemde Osmaniye Müzesi tarafından bu alanda temizlik çalışmaları sürdürülmektedir. Kentte yer alan bir diğer kaya mezarları ise Alacami'nin batısındaki Sülemiş Tepesi'nde yer almaktadır.

Tanım

Alacami kurtarma kazıları sırasında A-5 no'lu açmanın kesitinde ele geçirilen baş³⁴ (Res. 3-4), Osmaniye Müzesi'nde koruma altına alınmıştır. Orta gözenekli sarımtırak mermerden işlenmiş olan başın yüksekliği 21 cm, genişliği 15 cm, derinliği ise 17 cm olarak normal insan ölçülerinin biraz altındadır (Res. 5-8). Başın, boyun kökünden itibaren aşağısı korunmamıştır. Burunda, sol kulak ucunda, saçta ve alın ortasında kopmalar vardır. Çenede belirgin aşınma hâkimdir. Başın üst kısmında kopma, arka tarafında ise 12 cm uzunluğunda, 9 cm genişliğinde düz bir kesik bulunmaktadır (Res. 6).

Orta yaşlarda, sakallı bir erkeğin tasvir edildiği baş, geniş bir yüze sahiptir. Alın yapısı dar, dışa doğru bombelidir (Res. 5). Üç adet alın çizgisi saç köklerine yakın üst kısımda birikmiştir. Hilal şeklinde olan kaş yapısı keskin kenarlı olarak işlenmiştir. Gözler birbirine uzak yerleştirilmiştir. Göz çukurluğu abartılı, gözler

²⁷ "En azîz ve dindar piskopos .....ve yillar boyu rahiplik ve yöneticilik yapmış olan kardeşi..... bu kutsal eserî, yeminlerini yerine getirmek için, din kardeşleriyle birlikte tamamladılar." Yazıtın tercümesi Prof. Dr. Mustafa Hamdi Sayar tarafından yapılmıştır. Çambel 1997, 49.

²⁸ Çambel 1997, 49.

²⁹ Çambel 1997, 47.

³⁰ Yastı ve diğ. 2016, 627 vd.

³¹ Çambel 1997, 46.

³² Çambel – Knudstad 1998, 487.

³³ Sayar ve diğ. 1993, 179.

³⁴ Kazı üyesi olarak yer aldığım çalışmada bulunan bu baş, A-5 no'lu plan karenin güney-doğu köşesinde 108. 17 kot seviyesinde *in-situ* durumda üst kotlarda ele geçirilmiştir. Söz konusu açmada mimari bir bulguya rastlanılmamakla beraber dolgu bir katman ve bu dolguda az sayıdaki tesseralar tek buluntu ögesini oluşturmuştur. Esere AC-16-A5-M.05 kazı envanter numarası verilmiştir.

şişkincedir. Göz bebeği ve iris işlenmemiştir (Res. 9). Üst göz kapakları etli; göz altı torbası dolgundur. Ayrıca göz çukuru ve üst göz kapağı da birbirinden derince bir çizgiyle ayrılmaktadır. Burun kökü kalın, kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla ise kanatları geniştir. Bu noktadan başlayan ve bıyık kenarlarına doğru devam eden çizgisel hat (*Naso labial*) belirgindir. Büyük olan ağız yapısında ince ve hemen hemen belirsiz üst dudak ve kalın alt dudak yapısı söz konusudur. Ağız kenarı hafif aşağı indirilmiş ve bu kısım matkapla bitirilmiştir. Etli olan alt dudağın aksine üst dudak incedir. Çene, güçlü ve geniş yapılıdır. Elmacık kemikleri vurgulu, yanaklar hafif toplucadır.

Saç ve sakal, kıvrıkcık ve gür buklelerden oluşmaktadır. Aşınmaya bağlı başın ön kısmındaki saçlar daha hacimsiz ve yüzeysel; yanlarda ise daha plastik bir işçilik göstermektedir. Özellikle sol şakak üstündeki üç kalın buklelerden oluşan saçların uçları içe doğru spiral şeklinde döndürülerek hareketlendirilmiştir (Res. 10). Saç bukleleri keski yardımıyla aralarında yüzeysel boşluklar bırakılarak birbirinden ayrılmıştır. Saçlar kulakların hemen üstünde son bulmaktadır. Keski izlerinin belirgin olduğu sakal, kalın bukleler halinde düzensizce uçları farklı yönlere doğru döndürülerek işlenmiştir. Bıyıklar sakalın devamı niteliğindedir. Baş, cepheden betimlenmiş ve bakışlar düz bir şekilde karşıya bakmaktadır. Bakışlardaki donuk ve ilgisiz ifade portre sahibinin dış dünyayla ilişkisi olmayan hafif hüznü bir bakış sergilemesine neden olmuştur.

Tarihlendirme ve Karşılaştırma

³⁵ Paulsen 1923, 94; Smith 1998, 83; Kleiner 1992, 238.

³⁶ Özgan 2013, 136.

³⁷ Stewart 1975, 199 vd.

A-5 no'lu plan karede bulunan baş, maalesef beraberinde bir kazı kontekstine ya da epigrafik bir bulguya sahip değildir. Bu bağlamda portrenin tarihlendirilmesi teknik işçilik ve stilistik özelliklerinin karşılaştırmasıyla mümkün olabilecektir. Portrede göze çarpan ilk özellik, göz bebeğinin henüz işlenmemiş olması ve matkap işçiliğinin yok denecek kadar az kullanılmış olması eserin tarihi hakkında ipucu sunmaktadır.

Plastik sanat içerisinde göz bebeğinin matkap vuruşu ile belirtilmesi ilk kez MS 130'lu yıllar içerisinde Hadrianus Döneminde karşımıza çıkmaktadır³⁵. Bunun öncesine ait portrelerin göz bebekleri sadece boya ile belirtilmekteydi³⁶. Portrecilik sanatı açısından dönüm noktası oluşturan bu yöntem tarihlendirme konusunda da araştırmacılara *terminus ante quem* sunar. Bir diğer teknik detay ise matkap kullanımının sistematik hale getirilişidir. Klasik Dönem Yunan sanatında MÖ 350 yıllarından itibaren kullanıldığı bilinen matkap tekniği³⁷ Antoninler Döneminde zirveye ulaşır³⁸. Özellikle saç ve sakal işçiliğinde ışık-gölge kontrastı oluşturacak şekilde abartılı kullanılır. Flaviopolis başında, saç ve sakal işlenişinde matkap yerine keski kullanılmış; matkap izlerine figürün sadece ağız kenarlarında ölçülü bir şekilde uygulanmıştır.

Bu bağlamda Flaviopolis başının saç ve sakalının stilistik özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, eserin Hadrianus Dönemi portreciliğiyle ilişkilendirmemize olanak tanır. Ayrıca başın ilk

³⁸ Riccardi 2000, 107. Antoninler Dönemi portreciliği için ayrıca bk. Wegner 1939, Taf. 1 vd.

bakışta Hadrianus portreleriyle olan benzerliği de fark edilmektedir. Bu sebeple çalışmamızın stilistik ve ikonografik değerlendirmeleri salt özel portrelerle değil, aynı zamanda Hadrianus portreleri ışığında yapılmasını gerektirir. Ayrıca tüm bu değerlendirmelere ek olarak Roma İmparatorları içerisinde sakallı olarak betimlenen ilk imparatorun Hadrianus olduğu bilinmektedir³⁹. Augustus'la başlayan tıraşlı ve sakalsız yüz modası Traianus'a kadar devam etmiş bu moda Hadrianus'la son bulmuştur⁴⁰. Flaviopolis portresinin dağınık ve orta kısalıktaki sakal yapısı Hadrianus portrelerinde sıklıkla tekrarlanır.

Kadın ve erkek portrelerinde modanın imparatorluk hanedanlarının paralelinde yapıldığı ve kendi dönemini yansıttığı – *zeitgesicht* - pek çok örnekle kanıtlanabilir⁴¹. Bu anlayış kadın portrelerinde saç tuvaletiyle paralellik gösterirken; erkek portrelerinde saç ve sakal kombinasyonunda karşımıza çıkar. Bu sebeple Flaviopolis ba-

şının da Hadrianus portrelerindeki gibi sakallı betimlenmiş olması⁴² ve yukarıda öz-lüce değinilen portredeki bütüncül yaklaşım çalışma konumuzun sınırlarını gerek Hadrianus portrelerinde gerek Hadrianus Dönemine ait özel şahıs portrelerinde aramamızı gerektirecektir.

Flaviopolis başıyla paralellik gösteren ilk örnek Nikomedia'da bulunan ve İstanbul Arkeoloji Müzeleri deposunda korunan baştır (Res. 11- 12)⁴³. Orta yaşlardaki bir erkeğin temsil edildiği portrede başın etrafını çevreleyen saçlar kabarık ve gür işlenmiştir. Saçın devamı niteliğindeki sakal yapısı kısa ve kıvrıkcık buklelerden oluşur. Yüzün geniş yapısı Flaviopolis başıyla benzerdir. Saçlar eserimize göre daha kabarık ve sık olarak işlenmiştir. Flaviopolis başında görülen saç uçlarının spiral şeklinde döndürülmesi Nikomedia başında görülmez. Sağ şakak üstündeki saçları, ince bukleler halinde öne doğru taranmış; başın üst kısmında ise daha kısa buklelerle üst üste bindirilmiştir. Bu haliyle başta görülen farklı saç modasına ait izler, Geç

³⁹ Kleiner 1992, 238; Vout 2003, 444. Her ne kadar sakallı betimlenen ilk imparatorun Hadrianus olduğu bilirse de Octavianus'un, Augustus olmadan kısa bir süre önce Caesar'ın ölümünün ardından yanaklarına kadar inen sakallı temsillerinin olduğu örnekler bulunmaktadır. Literatürde *Yas Tutan Augustus* Tipi olarak bilinen Arles Portresi için bk. Kleiner 1992, 62, Fig. 39. Sikke örneği için bk. Kleiner 1992, 61, Fig. 37. Yine Nero (MS 54-68), Titus (MS 79-81), Domitianus (MS 81-96) gibi imparatorların kısa süreli olarak sakallı betimlendikleri olmuştur. Fakat bu tasvirleri süreklilik göstermez ve pek çoğu sikke betimlemelerinden bilinir. Konuya ilişkin detaylı bilgi için bk. Vout 2003, 454-455.

⁴⁰ Kleiner 1992, 238.

⁴¹ Dönem yüzü – *zeitgesicht* olarak adlandırılan bu stilde Roma portreciliğinde dönemin modasına uygun olarak portrelerin birbirine benzemesi gibi bir durum söz konusudur. Zanker 1983, 14; Özgan 2013, 195. Fakat bu durumu genellemek yanlış olur; zira İmparator Traianus sakalsız olarak betimlenirken Roma ordusunda sakalın yaygın olduğu Benevento Zafer Takı kabartmalarındaki

askerlerin betiminden anlaşılmaktadır. Söz konusu kabartma örnekleri için bk. Kleiner 1992, 224- 228, Fig. 188-193. Ayrıca yine Traianus Sütunu'ndaki askerlerin de çoğunlukla sakallı olarak betimlendikleri görülmektedir. Traianus Sütunu için bk. Richmond 1935,1-40; Kleiner 1992, 220 vd. Ayrıca Hadrianus sakallı olarak betimlenirken aynı dönem özel portrelerin de sakalsız olarak tasvir edilen erkek portreleri de bulunmaktadır. Paulsen 1923, 79, Fig. 64.

⁴² Hadrianus'un sakal bırakmasına yönelik iki farklı görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, yüzünde bulunan lekeleri saklama ihtiyacı *Ael. Sp. Had. 26 1. (1) Statura fuit procerus, forma comptus, flexo ad pectinem capillo, promissa barba, ut vulnere, quae in facie naturalia erant, tegeter, habitudine robusta.*

Bir diğeri ise Hellen hayranı olan Hadrianus'un filozof, şair ve yöneticilere olan öykünmesi olarak açıklanmaktadır. Kleiner 1992, 238; Özgan 2013, 133. Vout 2003, 445; Zanker 1995, 218 vd. Ayrıca sakal, Roma dünyasında bir nevi Hellenlerle özdeşleştirilmiş olarak kabul edilmekteydi. Walker 1991, 272.

⁴³ İnan - Rosenbaum 1966, 93, No. 76, Lev. XLVI, 2-3.

Traianus- Erken Hadrianus Dönem başları arasına yerleştirilmesine imkan tanır⁴⁴. Düzgün bir şekilde geriden alın üstüne taranan saç şekli özellikle Traianus Dönemine ait saçlarda görülürken⁴⁵, kabarık saç ve sakal modası ise Hadrianus'la birlikte ortaya çıkar. Bu bağlamda Nikomedia başında görülen Traianus- Hadrianus Dönemlerine ait ortak saç modası bu eserin geçiş dönemine işaret eder ki bu da yaklaşık olarak MS 110-120 yılları arasına tarihlendirilmesini gerektirir. Ayrıca Nikomedia başının şekillendirilmesinde matkap kullanımına yer verilmemesi de bu öneriyi destekler. Flaviopolis başında ise saç sakal yapısının Hadrianus modasına uygun işlenişi ve ağız kenarlarında basit matkap işçiliği Flaviopolis başının Nikomedia eserinden biraz daha geç bir tarihe işaret ettiğini gösterir.

Flaviopolis başında görülen saç modelinin yakın örneğine Aphrodisias'ta bulunan genç başında rastlanılmaktadır (Res. 13-15)⁴⁶. Saçın dolgun ve kıvrıkcık yapısı Flaviopolis başıyla örtüşür. Şakaklar üzerindeki kıvrıkcık saç bukleleri salyangoz görünümündedir ve bu haliyle Flaviopolis başının sol şakak üzerindeki saç modeliyle benzerlik sunar. Ondüle edilen ve dışarıdan içe doğru spiral şeklinde döndürülen saç buklelerine ait sırtlar birbirine ters- düz bakacak şekilde işlenmiştir. Bu yönüyle

her iki eserdeki saçın stilistik detayları açısından ortak paydada bulunduğu görülür. Bu iki eserin benzer saç biçiminin işlenişindeki farklılık ise Aphrodisias başında görülen matkap işçiliğinin daha abartılı olmasıdır. Ayrıca şakak üzerindeki ondüle edilen saç uçları matkap yardımıyla tenden geçişte daha sertken Flaviopolis başında ise bu geçiş daha yumuşaktır. Aphrodisias eserinin yüz kısmının büyük bir bölümü tahrip olması tarihlenmenin zorluğunu beraberinde getirmiş ve Hadrianus ya da Erken Antoninler Dönemine ait olabileceği önerilmiştir⁴⁷. Figürün saç tuvaleti ve teknik işçiliği Hadrianus Dönemine işaret ediyor olsa da çok az bir kısmı sağlam kalan göz yapısında, matkap izlerine rastlamak mümkündür. Özellikle her iki göz pınarındaki matkap vuruşu bu eserin Antoninler Dönemi'ne işaret ederken Flaviopolis başıyla olan tarih aralığını ortaya koyar. Ayrıca yine matkabın daha etkili kullanıldığı tenden saça geçişte Aphrodisias eserinin Flaviopolis başından biraz daha geç bir tarihe ait olmasını gerektirir.

Flaviopolis başının Hadrianus portreleriyle olan benzerliği stilistik karşılaştırmalar için uygun görünmektedir. Wegner tarafından kapsamlı bir çalışmaya konu edilen Hadrianus portreleri 6 tipe ayrılmıştır⁴⁸. Bu tiplerin genellikle imparatorun yönetimi sırasında meydana gelen, bir

⁴⁴ Benevento Zafer Takı kabartmalarında yer alan genç Hadrianus'un baş yapısı ve saçları, Nikomedia başıyla benzerdir. Wegner 1956, Taf. 1b.

⁴⁵ Traianus saç modasında geriden gelen saçlar düz ve ayrıncı bukleler halinde alın üzerine doğru taranır. Traianus portreleri için bk. Fittschen - Zanker 1985, Taf. 41-48 No. 39-45; Traianus Dönemi özel portrelerinde görülen benzer saç modası için bk. Heitze v. 1961, 10, Taf. 15; Özgan 2013, 81-83, Fig. 71-75, Trajanus Dönemi saç modasının görüldüğü kabartma örneği için bk. Kleiner 1992, 229, Fig. 194.

⁴⁶ Smith 2006, 279-280, No. 187, Pl. 130, No. 187.

⁴⁷ İnan - Rosenbaum 1979, Taf. 136, 3-4, No. 184; Smith 2006, 279-280, No. 187.

⁴⁸ Hadrianus'un portre tipolojisi ilk kez Wegner tarafından 1956 yılında oluşturulmuştur. Portre tiplerinin adlandırılmasında buluntu yerleri ya da bulunduğu müzeler etkili olurken; tiplerin belirlenmesinde ise Hadrianus'un saç stili ve yüz fizyonomisi etkili olmuştur. Wegner'in tipolojisine ek olarak 2 tipin daha eklenmesiyle bu sayı 8'e çıkmıştır. (1) Tip Stazione Termini, (2) Tip Vatikan Chiramonti 392, (3) Tip Rollockenfrisur Terme 8618, (4)

savaşın kazanılması, yeni bir unvan alınması ya da bir *decennali*nın⁴⁹ kutlanması gibi önemli olaylarla bağlantılı olarak yaratıldığı düşünülmektedir⁵⁰. Bu sebeple prototipler kronolojik olarak tespit edilebilmektedir. Flaviopolis portresi de özellikle sol şakak üzerindeki saç uçlarının döndürülerek betimlenmesi ile Wegner'in *rollockenfrisur* tipine uygundur⁵¹. Bu tip, Terme Museo Nazionale'de bulunan Hadrianus portresi için kullanılmış ve MS 118-121 yılları arasına tarihlendirilmiştir. *Rollockenfrisur* modelinde arkadan öne doğru boğumlar oluşturularak taranan saçlar, dalgalı hatlar halinde alna kadar indirilerek uçları döndürülmüştür. Kabarık, uzun ve dalgalı bukleler arkada ve baş üstünde daha kısa ve hacimlidir. Alna düşürülen saç uçları döndürülerek devinim gösterir. Eserimizin özellikle sol şakak üstünde net bir şekilde görülen üç adet kıvrıkcık saç bukleleri bu tip için uygun görünse de buklelerin kısa oluşuyla farklı bir repertuar sunar.

Kilikia Pedias kentlerinden olan Pompeopolis'te 1993 yılı kazı sezonunda Hadrianus portresi bulunmuştur⁵². (Res. 16-17) Başında *coronacivicası* olan imparator cepheden betimlenmiştir. Saçlar alın üzerinde ve yanlarda *coronacivicadan* dışa doğru taşmıştır. Sakal kısa, özensiz ve hafif kıvrıkcık buklelerden oluşur. Baş, bilinen

Hadrianus portrelerinden uzaktır. Özellikle badem şeklinde işlenen göz yapısı oldukça üniktir. Flaviopolis başında olduğu gibi göz kapağı kalın; göz altı torbası şişkincedir. Her iki portrenin stilistik detayları karşılaştırıldığında, göz kapağı ve ağız yapısının benzerliği görülür.

Flaviopolis portresinde görülen ağız kenarlarının hafif matkap işçiliğiyle aşağı doğru indirilmesi, Pompeopolis başında da fark edilmektedir. Çalık tarafından yapılan stilistik çalışmalara ek olarak, başındaki *coronacivicanın* da göz önünde bulundurulması ile Hadrianus'un *Pater Patriae* unvanı aldığı MS 127-28 yıllarına ait olduğu önerilmektedir⁵³. Portre için önerilen bu tarih Flaviopolis başı için biraz geçtir. Zira Pompeopolis başında özellikle sağ kulak arkasındaki hacimli ve derin kanallar gösteren saç işçiliğinde matkap kullanımına dair izler bulmak mümkündür.

Perge'de bulunan, kimliğinin tespiti ve tarihlendirilmesi yakınında bulunan yazıtlı kaide ile mümkün olan Hadrianus portre heykeli, eserimizle özellikle stilistik benzerlik açısından yüz fizyonomisi, alın, burun, göz ve sakal yapısı ile en iyi örneği teşkil etmektedir (Res. 18- 20)⁵⁴. Perge başında Hadrianus'un alışılan uzun ve kaba-

Tip Panzer-Paludamentumbüste Baiae, (5) Tip Panzerbüste Imperatori 32, (6) Tip Paludamentumbüste Vatikan Busti 283, (7) Tip Tarragona, (8) Tip Delta Omikron ya da Tip Hadrianus Renatus'tur. 1-6 Tipleri için Wegner 1956, 8-26; Tip 7 Fittschen – Zanker 1985, 57-8, Taf. 60, No. 54; Tip 8 Evers 1994, 273-277. Ayrıca 8 portre tipin kısa bir değerlendirmesi için bk. Mägele 2016, 50-52.

⁴⁹ Antik Roma'da yönetimdeki imparatorun onuncu yılı anısına düzenlenen tören ya da kutlama.

⁵⁰ Riccardi 2000, 112.

⁵¹ Wegner 1956, 13 vd. Taf. 10.

⁵² Çalık 1996, Fig. IX, a-d; Çalık 1997, 244, No. 164, Pl. 82b.

⁵³ Çalık 1996, 89.

⁵⁴ İnan 1965, 15, No. 6, Lev. 7, Res.1; İnan – Rosenbaum 1966, 68, No. 29, Pl. XIX, 2, XXI, 1-2; Vermeule 1968, 248, Fig. 140. Bugüne kadar bilinen çok sayıda Hadrianus portresi arasında buluntu kaidesindeki yazıtı ile birlikte kesin olarak kimliklendirilmesi ve tarihlendirilmesi yapılabilen portre heykel olma özelliği taşır. Kaidede yer alan yazıtta *Hadrianus* adıyla birlikte *Tribunicia Potestas V* ibaresi portre heykelin MS 121 yılına tarihlendirilebilmesine olanak tanımıştır.

rık sakalları daha kısa ve hacimsiz buklelere sahiptir⁵⁵. İnan tarafından yazıtın desteğiyle MS 121 yılına tarihlediği zırlı portre heykelde görülen sakallar keski yardımı ile şekillendirilmiştir. Saçın devamı niteliğindeki kısa ve seyrek bukleler favorilerden yanaklara doğru düzenli hatlarla çeneye doğru yönlendirilmiştir. Flaviopolis başında ise daha sivri olan sakal uçları, dağınık ve uçları farklı yöne hareketlendirilmiştir. Perge Hadrianus'unun saç modeli Flaviopolis başına göre daha hareketli ve bukleler birbirinden basit matkap yardımıyla ayrılmıştır. Flaviopolis başının kalıp şeklinde başa oturan saçları Perge başından ayrılır. Bu haliyle Flaviopolis başının Perge eserinden biraz daha erken dönemden olduğuna işaret etmektedir. Yine Flaviopolis başında dikkat çekici olan çıkık elmacık kemikleri ve belirgin *naso labial* hat, Perge Hadrianus'unda da oldukça benzerdir. Özellikle burun kanatlarının bitiş yerinde; *naso labial*ın ise başlangıç yerindeki çökük her iki eseri ortak paydada buluşturur. Bu paralellik dışında iki eser arasındaki bir diğer benzerlik, abartılı göz çukurluğu ve keskin sert kenarlı hilalvari kaş yapısıdır. Bu işlenişle adeta gözleri bir çatı altına almıştır. Flaviopolis başında görülen etli göz kapağı; Perge eserinde ise tamamen farklı bir yapıdadır: göz kapakları oldukça ince; göz yapısı ise ölçülüdür. Hadrianus Dönemine ait portre geleneğinde retrospektif gelenek bu uygulamayla kendini hissettirir. İmparatora ait portrelerde göz kapakları ince işlenmesinin nedeni olarak Hellen hayranı olan

Hadrianus'un Klasik Dönem heykeltıraşlık eserlerine olan öykünmesi ve Hellenli sanatçıların geleneklerinden kopmadan eserlerini ürettiklerinin kanıtıdır⁵⁶. Buraya kadar ele alınan örnekler ışığında Flaviopolis başının yapılan stilistik incelemeler ve değerlendirmeler sonucu MS 115-120 yılları arasında yapılmış olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Kimliklendirme ve Sonuç

İdealize edilmeden gerçek bir kişinin betimlendiği ve kazı kontekstine sahip olmayan bu başın kimliği yorumlanmaya açıktır. Bu bağlamda başın kimi temsil ettiği hakkında kısa bir yorum/öneride bulunmak yerinde olacaktır. Portrenin içerdiği stil ve dönem yüzü – *zeitgesicht* bakımından Erken Hadrianus Dönem portrelerine işaret etmektedir. Bu bağlamda portre sahibinin Hadrianus olabileceği ihtimali üzerinde de durulmalıdır.

Roma imparatorları içerisinde en sık seyahat eden Hadrianus olmuştur. İmparatorun bu seyahatlerine bağlı olarak ziyaret ettiği kentlerde onuruna portreleri yapılmıştır. Bu durum aynı zamanda Hadrianus portrelerinin pek çok varyantının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Son dönemde yapılan çalışmalarla da imparatorun 300'e yakın portresinin günümüze kadar ulaştığı tespit edilebilmiştir⁵⁷. Bu konudaki yaygın senaryo, ne zaman ki bir kent, dönem imparatorunun portresini yaptırmak isterse, görevlendirilen heykeltıraş dağıtılan prototipi esas alarak o modele uygun bir portre yaratmaya çalışırdı⁵⁸. Fakat

⁵⁵ Bu şekilde betimlenen kısa sakallı Hadrianus portresi için bk. Wegner 1956, Taf. 17a; 25b; Karanastasi 2012-2013, Taf. 4, No. 1, 3- 4.

⁵⁶ Özgan 2013, 134.

⁵⁷ Özgan 2013, 133.

⁵⁸ Riccardi 2000, 118.

bu portrelerin bazılarının merkezde üretilen öncül prototiplerin kısmen uzağında kaldığı görülmektedir. İnan ve Rosenbaum tarafından Anadolu özelinde irdelenen on üç adet Hadrianus portresinin sadece altısının imparatorun Roma kopyalarına sadık kalınarak yapıldığı ve yarıdan fazlasının ise Roma modellerinden bağımsız olarak üretildikleri sonucuna ulaşılmıştır⁵⁹.

Bu durumu göz önünde bulundurup yeniden Flaviopolis başına dönecek olursak Hadrianus'un MS 130 yıllarında Kilikia'yı ziyaret ettiği bilinmektedir⁶⁰. Flaviopolis başının da Hadrianus'un Kilikia ziyaretinden önce MS 115-120 yılları arasında yapılmış olabileceğini ifade etmiştik. Bu haliyle henüz merkezden imparatora ait prototip bir portre gönderilmediği de göz önünde bulundurulur; heykeltıraşın kendine has bir yorumla özgün bir Hadrianus portresi yaratmış olabileceği düşünülebilir mi? Zira kent Roma dışında taşrada üretilen ünik portrelerin heykeltıraşın yorumuyla farklı bir görüntüye sahip olduğu antik kaynaklarca da bildirilmektedir. Özellikle Arrianus'un, Trapezus kentinde

gördüğü Hadrianus heykeli için imparatora yazmış olduğu mektup dikkate değerdir. Söz konusu mektuptaki:

“...Siz’in ayakta duran heykelinize gelince, her ne kadar tasarım bakımından boşsa da —zira denizi işaret ediyor— işçiliği bakımından ise, ne size benziyor ne de diğer bir açıdan güzel; bu yüzden aynı bu pozda sizin adınızı taşımaya layık bir heykelinizi gönderin; çünkü sizin ebediyen anımsanmanız için burası son derece uygun bir yer⁶¹” önerisi göz ardı edilmeyecek kadar önemlidir.

Yine aynı şekilde başka bir mektup, Fronto tarafından Marcus Aurelius'a yazılmıştır. Mektupta, karşılaştığı tasvirlerin hiçbirinin kendisine benzemediği, hepsinin çok kötü resmedildiği, modellendiği ve yontulduğu ifade edilmiştir⁶². Arrianus ve Fronto gibi antik yazarların mektupları dikkate alındığında Flaviopolis başının da Hadrianus'a ait olabilme ihtimali tartışmaya açık olmalıdır.

Hadrianus portrelerindeki belirgin özellik, uzun ve kıvrıkcık buklelerden oluşan saçlar ve gür sakal öne çıkar. Yüz anatomisinde ise badem şeklindeki gözler, sert kenarlı kaşlar, kalın/geniş ve uzun bir

⁵⁹ İnan – Rosenbaum tarafından 1966 yılında yayınlanan Anadolu portreciliğine ait çalışmanın I. cildinde 6 adet Hadrianus portresi incelenmiş ve bu portrelerden sadece Pergamon ve Miletos Hadrianus'larının orijinal bir tipe dayandığını tespit edilebilmiştir (Pergamon örneği için İnan – Rosenbaum 1966, 70, No. 31, Miletos örneği için İnan – Rosenbaum 1966, 70, No. 32). Söz konusu çalışmanın devamı niteliğindeki 1979 yılı yapıtlarında ise 9 adet Hadrianus portresini ele almışlar ve bu portrelerden de 4 tanesinin orijinal bir tipe ait olamayacağını ifade etmişlerdir. Bu portreler Pergamon, Perge, Seleuceia Pieria ve İzmir'dendir. Pergamon örneği için bk. İnan – Rosenbaum 1979, 94-95, No. 43, Perge; İnan – Rosenbaum 1979, 95-96, No. 45, Seleuceia Pieria; İnan – Rosenbaum 1979, 98-99, No. 47 (Fakat bu portre heykelin Hadrianus'u değil, Lucius Verus'u temsil ettiği daha sonrasında tespit edilmiştir. Bk. dn. 68) İzmir; İnan – Rosenbaum 1979, 99-100, No. 48.

⁶⁰ Syme 1988, 164; Ayrıca Hadrianus'un Kilikia ziyaretinin kent sikkeleri ve arkeolojik bulgular ışığında değerlendirilmesi için bk. Brooks 1998, 646.

⁶¹ Arr. Per. p. E., I, 3-4. (3) ὁ μὲν γὰρ ἀνδρῶς ἔστημεν ὁ σὸς τῷ μὲν σχήματι ἡδέως —ἀποδείκνυσαι γὰρ τὴν θάλατταν— τὴν δὲ ἐργασίαν οὐτε ὁμοίος σοι οὐτε ἄλλως καλός· (4) ὥστε πέμψον ἀνδριάντα ἄξιον ἐπονομάζεσθαι σὸν ἐν τῷ αὐτῷ τοῦτο σχήματι· τὸ γὰρ χωρὶον ἐπιτηδεϊότατον εἰς μνήμην αἰώνιον.

⁶² Fronto. Ep., I Scis ut in omnibus argentariis mensulis pergulis tabernis protectis vestibulis fenestris usquequaque ubique imagines vestrae sint vulgo propositae, male illae quidem pictae pleraeque et crassa, lutea immo, minerva fictae sculptae; quom interim numquam tua imago tam dissimilis ad oculos meos in itinere accidit, ut non ex ore meo excusserit rictum osculi. Çeviri konusundaki yardımlarından dolayı Prof. Dr. Mustafa Hamdi SA-YAR'a teşekkür ederiz.

burun, çıkık elmacık kemikleri, etli dudaklar ve hafif sivri bir çene Hadrianus portrelerinin karakteristiğidir. Fakat burada betimlemeye çalıştığımız anatomik özelliklerin dışına çıkan pek çok Hadrianus portresinin olduğu da bilinmektedir. Özellikle Hadrianus'a ait olduğu düşünülen tartışmalı eserlerden biri Flaviopolis başıyla oldukça yakın bir alanda bulunan bronz portre heykeldir (Res. 21- 22). Kadırlı'de, 1932 yılında kanalizasyon kazısı sırasında tesadüfen bulunan eser İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir⁶³. Başında *diadem* bulunan figür, Greek filozoflarını anımsatır şekilde, *kebiton* üzerine *himation* giyimli olarak ayakta ve cepheden tasvir edilmiştir. Oldukça kabarık ve gür işlenen saçlar, başın tamamını örter ve alın yapısını daraltır şekildedir. Alın üzerindeki kırışıklık belirgindir. Figürün kaşları çatık betimlenmiş olup burun ince ve uzun yapıdadır. Kıvrıkcık buklelerden oluşan sakallar birbirinden ayrıktır. Ağız kapalı, kenarları aşağı doğru sarkıtılmıştır. Figürün göstermiş olduğu stil, tipolojik ve ikonografik özellikler Hadrianus Dönemine ait olduğunu gösterir⁶⁴. Fakat eserin bilinen Hadrianus portrelerinin uzağında olduğu da fark edilmektedir. Portre heykeldeki dolgun yüz, Flaviopolis başında olduğu gibi etli alın yapısı ve belirgin alın kırışıklığı Hadrianus portrelerinde pek rastlanılmayan bir durumdur. Ayrıca yine kancavari ince ve uzun burun, dudak uçlarının aşağı doğru sarkıtılması gibi detaylar Hadrianus

portrelerinde görülmez. Vermeule, bu eseri kesin olarak Hadrianus'un Anadolu portresi olarak görmek istemektedir⁶⁵. Hellenistik Dönemin filozoflarını anımsatan giyim tarzı ve ikonografik betimi çatık kaşlarıyla tezatlık oluşturmaktadır. Bu sebeple portre heykelin kimliği için Hadrianus dışında Antoninus Pius, Lucius Verus hatta bir rahip⁶⁶ veya yerel bir prens⁶⁷ olabileceği yönünde görüşler de bildirilmiştir⁶⁸.

Bir diğer özgün Hadrianus portresi ise Atina Olympieion'dandır (Res. 23-24). Portredeki yüze ait anatomik özellikler imparatorun *Stazione Termini Tipi*'ni anımsatmaktadır⁶⁹. Portre her ne kadar Hadrianus'un fizyonomik özelliklerini yansıtsa da eserin genelinde Hadrianus'la ilişkilendirilemeyeceği düşüncesini de beraberinde getirmektedir. Harrison, portreyi Hadrianus'un *posthumos*⁷⁰ portresi olarak yorumlamış ve eserin Antoninler Dönemine ait olduğunu ifade etmiştir⁷¹. Vermeule ise ilk başta bu görüşe karşı çıkarak eserin Hadrianus'a ait olamayacağını ve Antoninler Dönemi içerisinde Commodus'un Conservatori Herakles büstüne benzediğini ifade etmiştir⁷². Fakat daha sonra Olympieion portresinin Antoninler Döneminde Hadrianus'un ölümünden sonra betimlenmiş ve Hadrianus'a ait ol-

⁶³ Ogan 1937, 21, 44, Pl. I, XX; Ogan 1940, 49.

⁶⁴ İnan – Rosenbaum, 1966, 72; Özgan 2013, 140.

⁶⁵ Vermeule 1968, 258.

⁶⁶ Özgan 2013, 140.

⁶⁷ Ogan 1940, 52. Ayrıca konuya ilişkin tartışma için bk. Wegner 1956, 45; İnan – Rosenbaum 1966, 72.

⁶⁸ Aynı şekilde ilk başlarda Hadrianus olarak yorumlanmış sonrasında ise Lucius Verus olduğu anlaşılan bir

başka portre heykel de Hatay Müzesi'nde sergilenmektedir. İnan – Rosenbaum 1979, Taf. 38, No. 47, Taf. 41, No. 47.

⁶⁹ Wegner 1956, Taf. 2; Zanker – Fittschen 1985, No. 46, Taf. 49-51.

⁷⁰ İmparatorun ölümünden sonra yapılmış.

⁷¹ Harrison 1953, 39, Pl. 45.

⁷² Vermeule 1954, 255.

duğunu belirterek Harrison'un düşüncesine katılmıştır⁷³. Yine aynı şekilde portrenin Hadrianus'a ait olduğu Wegner⁷⁴ ve Zanker⁷⁵ tarafından da kabul görmüştür. Zanker, Olympieion portresinin Wegner'in oluşturduğu Hadrianus tipolojisi dışında olduğunu ve sanatçının Hadrianus portresini farklı bir bakış açısıyla yaratmış olabileceğini önermiştir⁷⁶.

Riccardi⁷⁷ de portreye ilişkin olarak heykeltıraşın kendi inisiyatifinde ve bilinen Hadrianus portresi dışında bir eser yaratma isteği ile bu şekilde özgün bir portrenin karşımıza çıktığını ifade etmiştir. Ayrıca yine yontucunun bu portreyi yaparken şüphesiz Atina'da pek çok Hadrianus portresinin kamu alanlarında sergilendiğini ve heykeltıraşın Hadrianus portrelerini tanıdığını; fakat özgün bir portre yaratma isteği taşıdığını düşünmektedir⁷⁸. Portrede görülen stil ve teknik işçilik Hadrianus'un ölümünden sonra yapıldığını doğrular. Özellikle uzun ve kıvrıkcık saçlardaki derin matkap işçiliği ve ondüle edilen saç uçlarındaki matkap delikleri Antoninler Döneminin belirgin özelliğidir⁷⁹. Heykeltıraşın Antoninler Dönemine ait izler taşıyan bu eserinde dönemin imparatoru Antoninus Pius etkisi de görülebilmektedir. Uzun ve kabarık saçlar, yine kıvrıkcık sakallar bilinen Hadrianus portrelerinin uzağında; Antoninus Pius portrelerinin ise paralelinde bir görüntü sergilemektedir⁸⁰. Belki de bu durumu, eseri üreten ustanın farklı aile üyesinden gelen Antoninus

Pius'u Hadrianus'la olan bağına görmek istemesiyle açıklayabiliriz. Çünkü Riccardi'nin de ifade ettiği üzere Atina gibi metropol bir kentte pek çok Hadrianus portresi kamuya açık bir şekilde sergilenmiştir. Bu sebeple heykeltıraşın Hadrianus portrelerini tanımaması olanaksızdır. Ayrıca imparator Hadrianus'un yönetimdeki sürenin büyük bir kısmını Hellen hayranlığının da etkisiyle Atina'da geçirdiği bilinmektedir. Bu sebeple heykeltıraşın salt Hadrianus portrelerini değil belki de öncesinde imparatorun kendisini bile görmüş olabileceği düşünülebilir. Ayrıca bu portrenin kesinlikle tecrübesiz bir usta tarafından değil bilakis oldukça maharetli bir usta tarafından yontulduğunu da vurgulamak gerekir. Zira portrede belirtilen anatomik ve fizyonomik detaylar, matkabin ölçülü kullanımını ustanın tecrübesini ortaya koymaktadır.

Hadrianus olarak betimlenmek istenen; fakat bilinen Hadrianus portrelerinin uzağında kalan bir diğer eser ise Ephesos'tandır (Res. 25- 26). Figürün saç modeli dalgalı hatlar halinde boğumlar oluşturarak alın üstüne doğru taranmıştır. Kemeri burun, derinde gözler, etli dudak ve çene yapısı Hadrianus'un anatomisine kısmen uygundur. Portre, özellikle merkezde üretilen Hadrianus tiplerinden ayrılır ve daha sevecen bir ifade sergiler. Saç modeli Hadrianus'un resmi tiplerinden olan Vaticano Chiramonti modelini takip eder⁸¹. Vermeule bu baş için Hellenistik Dönem

⁷³ Vermeule 1968, 258.

⁷⁴ Wegner 1956, 93, Taf. 26b.

⁷⁵ Zanker 1983, 14.

⁷⁶ Zanker 1983, 14.

⁷⁷ Riccardi 2000, 127.

⁷⁸ Riccardi 2000, 118.

⁷⁹ Olympieion Hadrianus'una saç ve sakal bakımından benzeyen örnek için bk. Harrison 1953, 38. Pl. 19, Nr.

²⁸ Antoninler Dönemi portreciliği için bk. Wegner 1939, Taf. 1 vd.; Rumpf 1949, 150-152; Vermeule 1968, 268 vd.

⁸⁰ Antoninus Pius portreleri için bk. Fittschen – Zanker 1985, Taf. 67 No. 59.

⁸¹ Wegner 1956, 38; Inan – Rosenbaum 1966, 71.

hükümdar portreleri paralelinde olduğunu ve yerel bir usta tarafından yontulduğunu ifade eder⁸².

Anadolu dışından uzak eyalet portrelerini çalışan Zanker⁸³, Leptis Magna Tiyatrosu'nda bulunan ve Tripolis Müzesi'nde sergilenen Hadrianus başını tanıtır (Res. 27- 28). Söz konusu baş Roma ve Anadolu'da görülen Hadrianus portrelerinden oldukça farklıdır. Zanker bu portrenin bilinen Hadrianus başlarıyla benzermediğini, daha çok Kuzey Afrikalı imparatorlar bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini ve nispeten üslup olarak rahip portrelerine benzediğini ifade eder⁸⁴. Başın saç ve sakalı Hadrianus'un bilinen portreleriyle büyük farklılık sunar. Oldukça tecrübesiz bir heykeltıraşın elinden çıkan bu eser merkez kontrolünde olmadığını gösterir. Zira bu tarz imparatora ait portrelerin kalitesi üzerinde Roma'nın bir tür kontrolü olduğu düşünülmektedir⁸⁵. Leptis Magna örneğindeki gibi heykeltıraş tarafından çalışılan portrenin resmi prototiplerden saptığı durumlarda henüz merkezden gönderilen orijinal bir prototipin olmadığı ya da uygulamada beceri yoksunluğu sebebiyle ortaya çıktığı düşünülmektedir⁸⁶. Buraya kadar verdiğimiz örnekler kent Roma dışında Flaviopolis, Atina, Ephesos ve Leptis Magna'dandır ve bu tarz portre örneklerini çoğaltmak mümkündür.

Son olarak Flaviopolis başının özel bir portreye ait olabilme ihtimali üzerinde durmak istiyoruz. Portredeki saç ve sakalın işlenişi Hadrianus Dönemine işaret eden stilistik ve ikonografik özellikler göstermektedir. Bu bağlamda bu başın dönem

yüzü- *zeitgesicht* olarak nitelendirilmesi de mümkündür. Yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere dönem yüzü- *zeitgesicht* portrelerinde dönemin imparator ve hanedan kadınlarına öykünüldüğü, Romalı aristokratların kendi portrelerini sipariş verdirirken imparatorluk hanedanının dönem modasına uygun olarak betimlenmek istediklerini görüyoruz⁸⁷. Örneğin Augustus'la başlayan sakalsız betimlenme isteği Hadrianus'a kadar devam etmiş ve gerek Roma imparatorları gerek özel portrelerde kişiler sakalsız olarak betimlenmeyi tercih etmişlerdir. İdealize edilmeden gerçek bir kişinin betimlendiği ve aşırı gerçekçi fizyonomik özellikler gösteren Flaviopolis başının Erken Hadrianus Dönemine ait özel bir portre olabileceği de düşünülmelidir. Portredeki patlak gözler, alın çizgisi, karakteristik yüz hatları ve bakışlardaki derin ifade bu şekilde bir yorumu mümkün kılmaktadır. Ayrıca Flaviopolis başının normal insan ölçülerinin altında yapılmış olması da hanedan portreleri için uygun düşmez. Hele ki Hadrianus gibi bir imparatorun portre büstünün kolossal olmanın dışında küçük boyutlu olması kabul edilebilir değildir. Bugüne kadar hiçbir imparatora ait portre büstün küçük olarak betimine rastlanılmadığı da belirtilmelidir⁸⁸. Tüm bu verilere koşut olarak sunabileceğimiz öneri, başın nitelikli ve iyi kalitede oluşu, portre sahibinin sıradan bir vatandaş olamayacağını belki de kentin yöneticisi ya da bürokratlarından birine ait olabileceği yönündedir. Özellikle portre sahibinin sergilemiş olduğu bakış ve fizyonomik özellikler im-

⁸² Vermeule 1968, 392.

⁸³ Zanker 1983, 30, Taf. 9.

⁸⁴ Zanker 1983, 30.

⁸⁵ Riccardi 2000, 113.

⁸⁶ Riccardi 2000, 113.

⁸⁷ Özgan 2013, 153 vd.

⁸⁸ Özgan 2013, 180.

paratora özgü tanrısal ya da mağrur bir ifadeden çok ölümlü bir kişiye ait yüz ifadesi, donuk bakışlar bu tarz bir yorumu da destekler. Bu sebeple eserimizin Hadrianus'a ait özgün bir portreyi değil; Flaviopolisli aristokrat/bürokrat bir kişiye ait olabileceği yönünde bir görüşün daha isabetli olacağını ifade etmek yerinde olacaktır.

Resim Listesi

- Res. 1:** Alacami'nin genel görünümü (U. ARINÇ, 20.04.2016)
- Res. 2:** Kilika haritası (Sayar 1994, Lev. 63)
- Res. 3:** Portrenin *In-situ* durumu (U. ARINÇ, 01.07.2017)
- Res. 4:** Portrenin bulunduktan sonraki korunma durumu (U. ARINÇ, 01.07.2017)
- Res. 5:** Flaviopolis Portresi cepheden görünüş (U. ARINÇ, 26.10.2019)
- Res. 6:** Flaviopolis Portresi arkadan görünüş (U. ARINÇ, 26.10.2019)
- Res. 7:** Flaviopolis Portresi sağ profilden görünüş (U. ARINÇ, 26.10.2019)
- Res. 8:** Flaviopolis Portresi sol profilden görünüş (U. ARINÇ, 26.10.2019)
- Res. 9:** Flaviopolis Portresi göz detayı (U. ARINÇ, 26.10.2019)
- Res. 10:** Flaviopolis Portresi saç detayı (U. ARINÇ, 26.10.2019)
- Res. 11:** Nikomedia'dan Özel Portre (İnan - Rosenbaum 1966, Lev. XLVI, 3)
- Res. 12:** Nikomedia'dan Özel Portre sol profilden görünüş (İnan - Rosenbaum 1966, Lev. XLVI, 4)
- Res.13:** Aphrodisias Başı cepheden görünüş (Smith 2006, Pl. 130, No. 187)

- Res. 14:** Aphrodisias Başı sol profilden görünüş (Smith 2006, Pl. 130, No. 187)
- Res. 15:** Aphrodisias Başı sağ profilden görünüş (Smith 2006, Pl. 130, No. 187)
- Res. 16:** Pompeopolis'ten Hadrianus Başı, cepheden görünüş (Çalık 1997, Pl. IXa)
- Res. 17:** Pompeopolis'ten Hadrianus Başı'nın arkadan görünümü (Çalık 1997, Pl. IXb)
- Res. 18:** Perge'den Zırhlı Hadrianus Heykeli (İnan 1965, VII, Res. 1)
- Res. 19:** Perge'den Zırhlı Hadrianus Heykeli sağ profilden görünüş (İnan 1965, Lev. VIII, Res. 1)
- Res. 20:** Perge'den Zırhlı Hadrianus Heykeli cepheden görünüş (İnan 1965, Lev. VIII, Res. 2)
- Res. 21:** Kadirli Flaviopolis'ten Bronz Hadrianus Heykeli? Detay (Özgan 2013, 140, Fig. 146a)
- Res. 22:** Kadirli Flaviopolis'ten Bronz Hadrianus? Heykeli (Özgan 2013, 140, Fig. 146b)
- Res. 23:** Olympieion'dan Hadrianus Portresi (Harrison 1953, Pl. 45)
- Res. 24:** Olympieion'dan Hadrianus Portresi Detay (Harrison 1953, Pl. 45)
- Res. 25:** Ephesos'tan Hadrianus Portresi (Riccardi 2000, 119, Fig. 8)
- Res. 26:** Ephesos'tan Hadrianus Portresi (Riccardi 2000, 119, Fig. 9)
- Res. 27:** Leptis Magna'dan Hadrianus Portresi (Zanker 1983, 30, Taf. 9)
- Res. 28:** Leptis Magna'dan Hadrianus Portresi sağ profilden görünüş (Zanker 1983, 30, Taf. 8. 2)

KAYNAKÇA**Antik Kaynakça**

- Arrianos *Arrianus'un Karadeniz Seyahati* (Arriani Periplus Ponti Euxini), (çev. M. Arslan), (İstanbul 2005).
- Fronto *The Correspondence of Marcus Cornelius Fronto I*, C. R. Haines, (Ed.), Loeb Classical Library (Cambridge 1919).
- Scriptores *The Scriptores Historiae Augustae* vol. 1. (Trans. Magie D.) (London 1921).
- Strabon *Geographika Antik Anadolu Coğrafyası* XII-XIII-XIV, (çev. A. Pekman), (İstanbul 2005).

Modern Kaynakça

- Bayliss 1997 R. Bayliss, "The Alacami in Kadirli: Transformations of a Sacred Monument", *AntSt* 47, 1997, 57-87.
- Bayliss 2001 R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion I-II* (Newcastle 2001).
- Bayliss 2004 R. Bayliss, *Provincial Cilicia and the Archaeology of Temple Conversion* (Oxford 2004).
- Bent 1890 J. T. Bent, "Recent Discoveries in Eastern Cilicia", *JHS* 11, 1890, 231-235.
- Bossert – Alkım 1947 H. Th. Bossert – U. B. Alkım, "Karatepe. Kadirli ve Dolayları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eski Orta Asya Kültürleri Araştırma Enstitüsü Yayınları* 3, 1947, 17-22.
- Brooks 1998 L. Brooks, "New and Notable: Hadrian in Plain Cilicia", *The Princeton University Library Chronicle* 59. 3, 1998, 640- 648.
- Çalık 1996 A. Çalık, "A New Head of Hadrian from Pompeopolis", *AntSt* 46, 1996, 83-89.
- Çalık 1997 A. Çalık, *Roman Imperial Sculpture from Cilicia Vol. I-II* (London 1997).
- Çambel 1997 H. Çambel, "Kadirli'de Anıtsal Eser: Tarihi Roma Bazilikası Alacami", *Türkiye'miz* 81, 1997, 42-53.
- Çambel – Knudstad 1998 H. Çambel – J. E. Knudstad, "Kadirli, Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1996 Yılı Çalışmaları", *KazıST* XIX. 1, 1998, 483-496.
- Çambel ve diğ. 1999 H. Çambel – J. E. Knudstad – M. Sicker-Akman – R. Bayliss, "Kadirli, Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1997 Yılı Çalışmaları", *KazıST* XX. 1, 1999, 399-417.

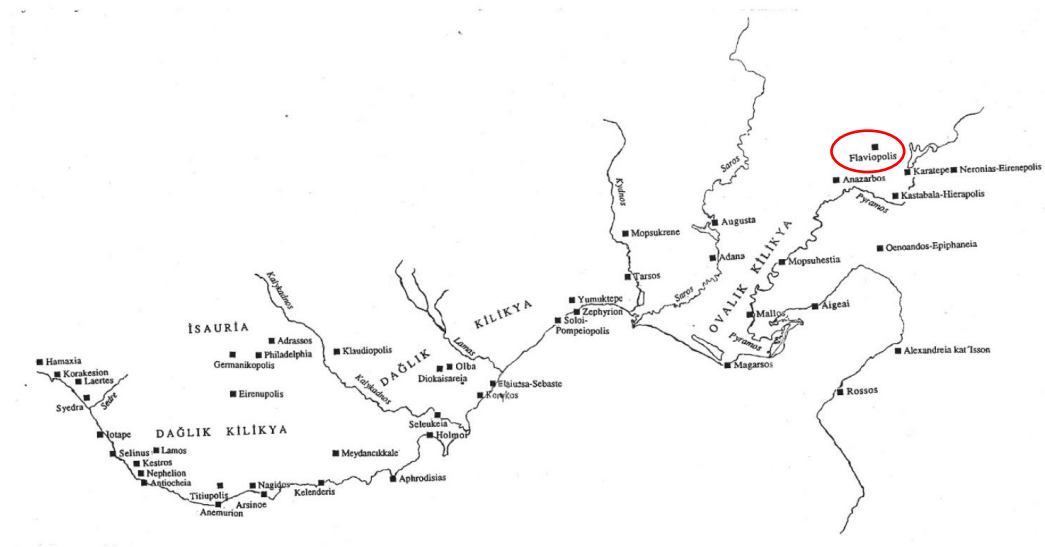
- Davis 1879 E. J. Davis, *Life in Asiatic Turkey: a journal of travel in Cilicia (Pedias and Trachoea), Isauria, and parts of Lycaonia and Cappadocia* (London 1879).
- Desider 2001 P. Desider, "The Cities of Pedias in the Roman Period", *Va-ria Anatolica* 13, 2001, 411-415.
- Durugönül 2001-2002 S. Durugönül, "Development of Ancient Settlements in Cili-cia", *Adalya* V, 2001-2002, 107-119.
- Evers 1994 C. Evers, *Les portraits d'Hadrien. Typologie et ateliers* (Bruxelles 1994).
- Fittschen – Zanker 1985 K. Fittschen – P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom* (Mainz am Rhein 1985).
- Harrison 1953 E. B. Harrison, *Portrait Sculpture, The Athenian Agora Vol. I* (Princeton – New Jersey 1953).
- Heberdey – Wilhelm 1896 R. Heberdey – A. Wilhelm, "Reisen in Kilikien", *Denkschriften* XLIV, 1896.
- Heitze 1961 H. v. Heitze, *Römische Porträtplastik aus Sieben Jahrhunderten* (Stuttgart 1961).
- İnan 1965 J. İnan, *Antalya Bölgesi Roma Devri Portreleri* (Ankara 1965).
- İnan – Rosenbaum 1966 J. İnan, – E. A. Rosenbaum, *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor* (London 1966).
- İnan – Rosenbaum 1979 J. İnan, – E. A. Rosenbaum, *Römische und Frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei* (Mainz am Rhein 1979).
- Karanastaki 2012-2013 P. Karanastasi, "Hadrian im Panzer, Kaiserstatuen zwischen Realpolitik und Philhellenismus Zusammenfassung", *JDI* 128/129, 2012-2013, 323-391.
- Kleiner 1992 D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture* (New Haven 1992).
- Mägele 2016 S. Mägele, "A Colossal Portrait of Hadrian and the Imperial Group from the Roman Baths at Sagalassos, Hadrian", içinde: T. Opper (ed.), *Art, Politics and Economy* (London 2016) 50-61.
- Magie 1950 D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor* (Princeton 1950).
- Ogan 1937 A. Ogan, *İstanbul Müzeleri, Asar-ı Attika Müzesi Tunç Eserler Rehberi* (İstanbul 1937).
- Ogan 1940 A. Ogan, "Adana'da Bulunan Bronz Heykel", *Türk Tarih AED* IV, 1940, 49-52.
- Özgan 2013 R. Özgan, *Roma Portre Sanatı II* (İstanbul 2013).
- Paulsen 1923 F. Paulsen, *Greek and Roman Portrait in English Country Houses* (Roma 1923).

- Riccardi 2000 L. A. Riccardi, “Uncanonical Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces: The Case of the Kanellopoulos Emperor”, *Hesperia* 69, 2000, 105-132.
- Richmond 1935 I. A. Richmond, “Trajan’s Army on Trajan’s Column”, *Papers of the British at Rome* 13, 1935, 1-40.
- Rumpf 1949 A. Rumpf, *Yunan ve Roma Sanatı*, (Çev. J. İnan), (İstanbul 1949).
- Sayar 1992 M. H. Sayar, “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1990”, *Araştırma* ST IX, 1992, 203-221.
- Sayar 1994 M. H. Sayar, “Antik Kilikya’da Şehirleşme”, *TürkTK* XII.I, 1994, 193-216.
- Sayar ve diğ. 1993 M. H. Sayar – P. Siewert – H. Taeuber, “Doğu Kilikya’da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları 1991”, *Araştırma* ST X, 1993, 175-197.
- Smith 1998 R. R. R. Smith, “Cultural Choice and Political Identity in Honorific Portrait Statues in the Greek East in the Second Century A.D.”, *JRS* 88, 1998, 56-93.
- Smith 2006 R. R. R. Smith, *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias. Aphrodisias II* (Mainz am Rhein 2006).
- Stewart 1975 A. F. Stewart, “Some Early Evidence for the Use of the Running Drill” *BSA* 70, 1975, 199-201.
- Syme 1988 R. Syme, “Journeys of Hadrian”, *ZPE* 73, 1988, 159-170.
- Taeuber 1991 H. Taeuber, “Die syrisch-kilikische Grenze während der Prinzipatszeit”, *Tyche* 6, 1991, 201-210.
- Ünal– Girginer 2007 A. Ünal – K. S. Girginer, *Kilikya- Çukurova İlk Çağlardan 2007 Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji* (İstanbul 2007).
- Vermeule 1954 C. C. Vermeule, Rev. “The Athenian Agora. Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens I, Portrait Sculpture”, *AJA* 58, 1954, 253-255.
- Vermeule 1968 C. C. Vermeule, *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor* (London 1968).
- Vout 2003 C. Vout, “A Revision of Hadrian's Portraiture” in; L. De Blois (ed.), *The Representation and Perception of Roman Imperial Power*, 2003, 442-457.
- Walker 1991 S. Walker, “Bearded Men”, *Journal of the History of Collections* 3.2, 1991, 265-277.
- Wegner 1939 M. Wegner, *Die Herrscherbildnisse antoninischer Zeit, Das römische Herrscherbild Band 2.4*, (Berlin 1939).

- Wegner 1956 S. Walker, "Bearded Men", *Journal of the History of Collections* 3.2, 1991, 265-277.
- Yastı ve diğ. 2016 N. M. Yastı – A. Türkmenoğlu – U. Arınç, "Osmaniye Müze Müdürlüğü Kadirli Alacami Kurtarma Kazısı 2015", 25. *Müze Kurtarma Kazıları Sempozyumu ve II. Uluslararası Müzecilik Çalıştayı*, 2016, 627-640.
- Zanker 1983 P. Zanker, *Provinzielle Kaiserporträts* (München 1983).
- Zanker 1995 P. Zanker, *The Mask of Socrates: The Image of the Intellectual in Antiquity* (Berkeley 1995).

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

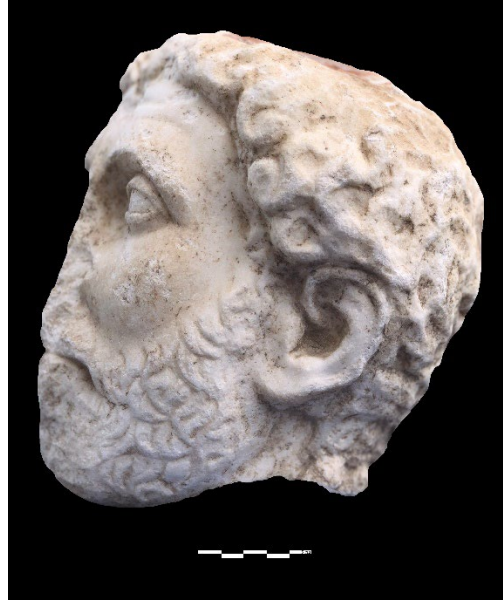
Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

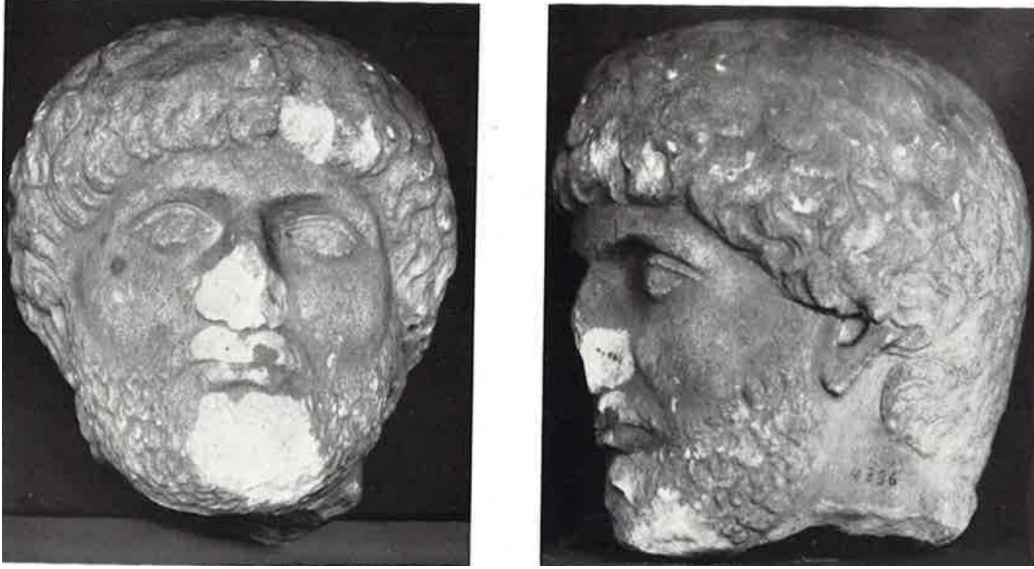

Resim 9

Resim 10

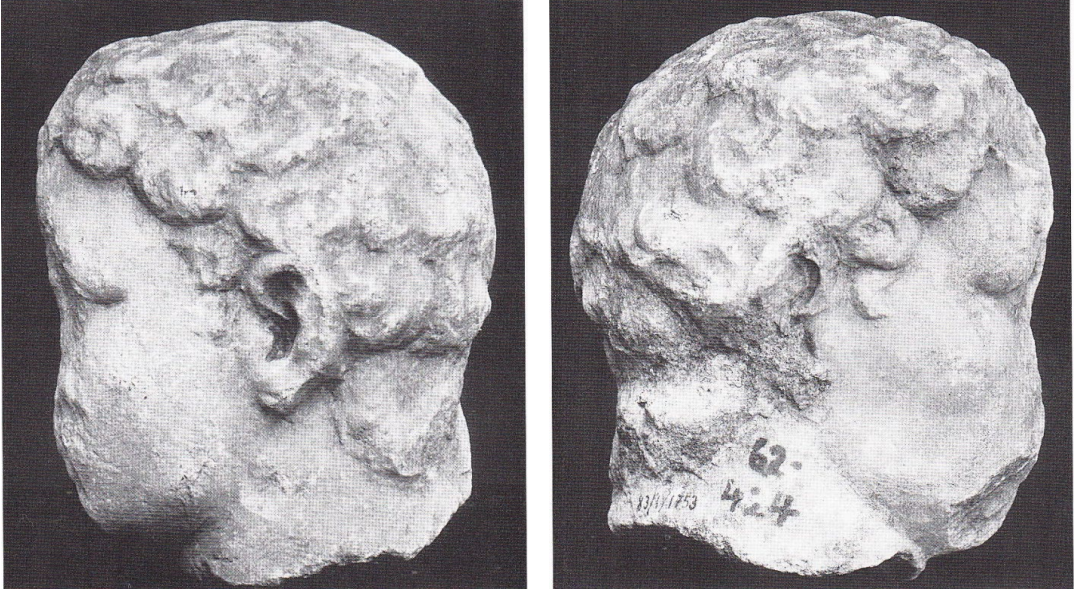

Resim 11 – 12

Resim 13

Flaviopolis'ten Yeni Bir Portre

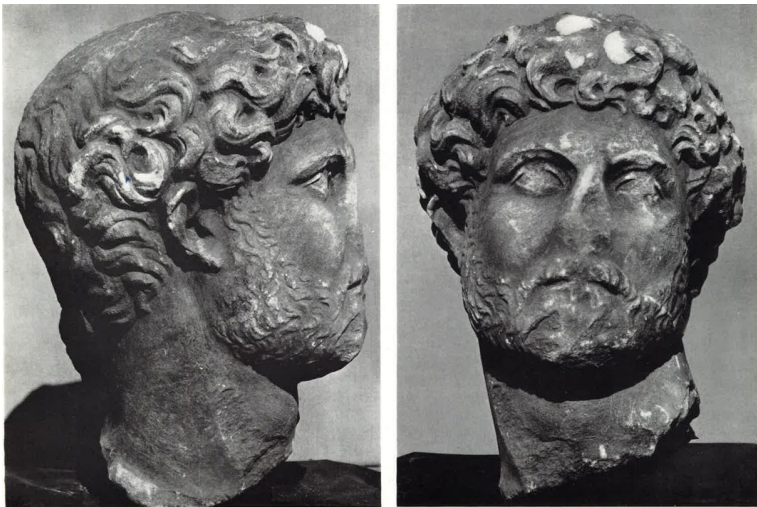
Resim 14- 15

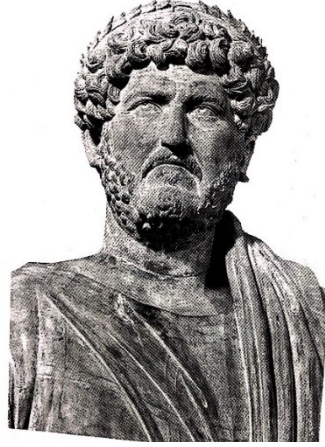
Resim 16 – 17

Resim 18

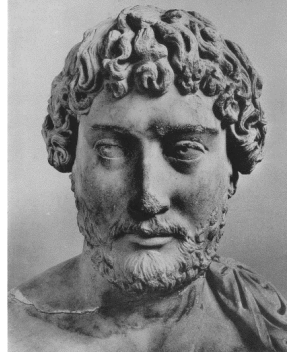
Resim 19 – 20

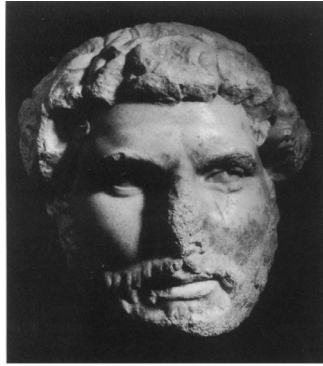
Resim 21

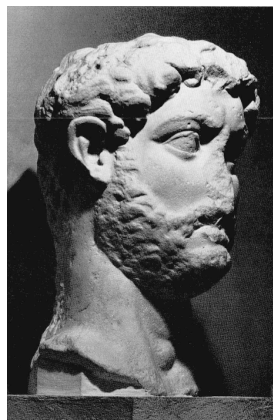
Resim 22

Resim 23 – 24

Resim 25 – 26

Resim 27 – 28

DOLICHE YAMAÇ KİLİSESİ VE DİĞER DİNİ YAPILARI

Michael BLÖMER*
Dilek ÇOBANOĞLU**

Anahtar Kelimeler: Kommagene • Doliche • Bazilika • Mozaik • Kuzey Suriye

Özet: 2015 yılında, Gaziantep`e bağlı Doliche antik kentinde, arkeolojik kazı çalışmaları başlamıştır. Proje kapsamında Doliche`nin kentsel gelişimini, kentsel yaşamını ve maddi kültürünü bütüncül ve diakronik bir bakış açısıyla incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmalar Almanya-Münster Üniversitesi`ne bağlı Küçük Asya Araştırma Merkezi`nin başkanlığında, T.C. Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü`nün izni ve de Alman Araştırma Kurumu`nun finansiyel desteği sayesinde yürütülmektedir.

Şimdiye dek kentin güneyindeki yamaçta Erken Hıristiyanlık Dönemi`ne ait bir Bazilika tespit edilmiştir. Kalıntıların üçte biri açığa çıkarılabilmiştir. Yağmalama, yontma taş bloklarının devşirme kullanılması ve erozyon hasarlara sebep olmuştur. Yine de yapıya ait kalıntıları etkileyici olup, Geç Antik Çağ`ın kentsel kilise mimarisi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Orijinal Bazilika MS geç 4. yüzyılda inşa edilmiş ve MS 7. yüzyılda terk edilmiştir.

Bazilika`nın üç koridoru ve güney yanında bir Porticus`u mevcuttur. Orta Nef`te üst üste iki mozaik taban tespit edilmiştir. İki mozaik taban da kesinlikle geometrik desenlerle bezenmiş olup, MS 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilebilir. Orta Nef`te paravanlarla çevrili, yükseltilmiş platform ilginç bir tespiti oluşturmaktadır. Bu bir Bema`dır. Kuzeybatı Suriye`deki antik kiliselerden bilinen ve nadir rastlanan mimari özelliktir. Her yerleşimde tek bir kilise Bema`ya sahipti. Genelde en önemli ve en büyük olanında görülürdü. İşlevselliği henüz tartışmalıdır. Doliche`deki Bema`nın varlığı sürpriz olmuştur. Bemata şimdiye dek sadece Orontes Antioch`unda tespit edilmiştir. Doliche antik kenti Antioch`un uzağında konumlu ve etrafındaki bölgede konumlu çok sayıdaki kilisede görülmemiş bir özelliktir. Doliche`de keşfedilen Bema sayesinde Orontes Antioch`u ile Doliche arasındaki bağlantıyla ilgili sorular merak konusu olmuş olup, Geç Antik Dönem`de karmaşık dini ritüellerin anlaşılabilirliğine biraz ışık tutmaktadır.

Apsis`in küçük bir bölümü açığa çıkarılmış olsa da, yapının tarihi hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Yaklaşık MS geç 5. yüzyıl veya MS erken 6. yüzyıla şimdilik tarihlendirilen yapının final evresindeki Apsis tabanı Nef`inkinden 0,7 metre yükselmiş. Mevcut mozaikinde nilotik bir bezeme görülmektedir.

Kuzey geçişi açığa çıkarılmıştır. Binlerce çatı kiremit parçalarını barındıran tahribat katmanı bütün tabanı kaplamıştır. Kuzey Nef ve orta Nef`i birbirinden ayıran unsurların tespiti yapılabilmektedir.

Antik nekropol alanında yer alan, orta Bizans Dönemi`ne tarihli, iki kaya kilisesi mevcuttur. Ayrıca 1950`lerde Dülük Köyü`nde gerçekleştirilmiş yapım çalışmaları esnasında da Geç Antik Kilise kalıntlarına rastlanmıştır.

* Dr. Michael Blömer, Westfälische Wilhelms Universität, Forschungsstelle Asia Minor, Georgskommende 25, D-48143 Münster
michael.bloemer@uni-muenster.de
ORCID: 0000-0002-3921-4036

** Dilek Çobanoğlu, Westfälische Wilhelms Universität, Forschungsstelle Asia Minor, Georgskommende 25, D-48143 Münster
dilek@uni-muenster.de
ORCID: 0000-0002-5265-3236

Gönderilme tarihi: 29.07.2020; Kabul edilme tarihi: 08.06.2021

DOI:10.36891/anatolia.727432

THE TERRACE CHURCH AND OTHER CHRISTIAN MONUMENTS IN DOLICHE

Key Words: *Commagene • Doliche • Basilica • Mosaic • Nord Syrien*

Abstract: In 2015, a new research project has started to explore the ancient city of Doliche which is located at the outskirts of Gaziantep. The project aims to investigate the urban development, urban life, and material culture of Doliche in a holistic and diachronic perspective. It is run by the Forschungsstelle Asia Minor, Münster University, in cooperation with the Turkish Ministry for Tourism and Culture, and it is.

Among the main results of the first three campaigns was the discovery of a large early Christian basilica at a slope in the southern part of the of the city. By now, approximately one third of the building have been excavated. Pillaging, the extraction of stones for reuse, and erosion have caused substantial damage, but the remains of the church are still impressive, and they give important new evidence for the development of urban church architecture in late antiquity. The original basilica was constructed in the later fourth century, and it was finally abandoned in the seventh century. During the life span of the church, the layout and the decoration underwent important changes.

The basilica has three aisles and an additional porticus running along its southern side. Two superimposed mosaic floors are preserved in the central nave, both of which display strictly geometric patterns. They can be dated to the second half of the fourth century. An interesting discovery is a raised platform in the central nave that was fenced off with screens. This is a bema, a rare architectural feature that is known from late antique churches of northwest Syria. Per town one church with bema existed, usually the most significant and largest. It's precise function, however, is a hotly debated topic. Apparently, the clergy was seated there during parts of the service, facing the sanctuary. The presence of a bema in Doliche is a surprise. So far, bemata are almost exclusively attested in the territory of the Antioch on the Orontes. Doliche, however, is far from Antioch and none of the many churches in region around Doliche have a bema. The newly discovered bema raises questions about connections between the cities of Antioch and Doliche and sheds new light on the complex networks of ritual praxis in late antiquity.

Of the apse, only a small section has been excavated, but it already offers valuable information about the building history of the church. Three different building phases can be distinguished. In the final phase, which can tentatively be dated to the late fifth or early sixth century CE, the floor of the apse towered 0,7 m above the nave and was covered with a mosaic showing a Nilotic scene fishes, birds, and lotus plants framed by bands of geometric ornaments.

Particularly revealing was the further excavation of the northern aisle. Beneath up to 3,50 m soil the original mosaic floor that dates to the first phase of the church is still well preserved. A destruction layer with thousands of roof tile fragments that were part of a timber and tile roof covered the floor. The excavations also revealed later installations that changed the original layout and separated a large section of the northern aisle from the central nave.

The basilica is not the first Christian cult building known from Doliche. Two rock churches are located in the area of the ancient necropolis. They can tentatively be dated to the Middle Byzantine period. Moreover, remains of another late antique church were discovered during construction work in the area of the modern village of Dülük in the 1950s, but no traces of it have been preserved.

Gaziantep'in kuzey kenarında bulunan Doliche antik kenti, şimdiye dek özellikle Antik Dönemin dini tarihi için önemi ile ün yapmıştır. Roma Dönemi'nde "Jupiter Dolichenus" kültünün büyük anlam kazanıp, Roma İmparatorluğu'nun geniş alanlarına yayılım göstermiş, Tanrı *Jupiter Dolichenus*'un anavatanı olmuştur.¹ Doliche antik kentinde *Jupiter Dolichenus* kültünün sona ermesinin ardından dini öneminin halen devam ettirdiği daha az bilinen bir konudur. 2001 yılından beri Dülük Baba Tepesi'ndeki *Jupiter Dolichenus* Kült Alanı'nda ve 2015'ten bu yana kent alanında yürütülen araştırmalar Doliche'nin Geç Antik Dönem'den Orta Çağ'ın derinliklerine dek Hıristiyanlık için kült merkezlerinin bir düğüm noktası olduğunu göstermektedir.² Dülük Baba Tepesi'nde yürütülen kazı çalışmalarının en şaşırtıcı sonuçlarından birisi terk edilmiş kült alanında Erken Bizans Dönemi'nde bölgenin en önemli manastır yapılarından biri olan *Mar Slemun* -Kutsal Süleyman manastırının kurulmuş olduğu ve en az MS 12. yüzyıla dek varlığını sürdürmüş olduğu bilinmektedir.³ Kent alanında gerçekleştirilmiş kazı çalışmalarında Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlendirilebilecek yeni dini yapıların varlığına dair kanıtlar ortaya konmuştur. Bu bulguların merkezinde MS 4. yüzyıla ait kilisenin keşfi yer almaktadır. Şimdiye dek yaklaşık üçte birlik bir kısım açığa

çıkartılabilmiş olan bu yapı sadece Doliche'nin Geç Antik Dönem'deki dini hayatına yeni bakış açısı sağlamamaktadır. Şimdiye dek antik Kuzey Suriye bölgesinin kentlerinde sadece az sayıda kilise ortaya çıkarılmış olduğundan, Doliche'de ulaşılmış bu yeni bulgu bölgedeki dini mimarisi hakkındaki bilgiyi genişlettiği gibi, MS 4. ve 7. yüzyılları arasındaki *liturji* ile ilgili gelişim sürecini de aydınlatmaktadır. Burada bulunmuş kilise bir yandan Kuzey Suriye'deki Erken Hıristiyanlık kilise mimarisi için tipik bir örnek oluştururken, diğer yandan şimdiye dek bölgede tanınan dini yapılardan, bazı değişik özellikler sayesinde farklılıklar göstermektedir. Bu makalede kilise ile ilgili yapılmış araştırmaların sonuçları kapsamlı olarak sunulmaktadır. Ayrıca bu yeni kilisenin yanı sıra Doliche'de daha önce bilinen Hıristiyan yapıları da kısaca tanıtılacaktır.

1. Doliche'nin Konumu, Tarihi ve Araştırma Geçmişi

Doliche stratejik açıdan oldukça elverişli bir noktada konumlandırılmıştır. Kent, Toros'ların önündeki ovalık alan ile Kuzey Suriye'nin yükseklikleriyle, Kilikia ve Fırat'ın geçiş bölgesi Zeugma arasındaki ana güzergâh üzerinde yer almaktadır (Res. 1). Antik kent alanı akarsu kaynağı, Nizip Çayı'nın batı kıyısındaki bereketli yükselti bölgesindeki, kalker taşından oluşan tepe üzerine kurulmuştur. Tepenin üstündeki düzlük kesim yaklaşık 0,7 km² büyüklüğünde olup, günümüzde Keber Tepe olarak adlandırılmaktadır (Res. 2). Keber Tepe batısında yaklaşık 930 metre yüksekliğine ulaşarak, bölgenin normal rakımının yaklaşık 70 metre daha üstüne

* Makalenin değerlendirmesini itinalı bir şekilde gerçekleştirmiş anonim bilim insanımızın bilgilerini esirgemediği paylaşımda bulunmuş olduğu için sonsuz teşekkürlerimizi kendisine sunmaktayız.

¹ Blömer – Winter 2012.

² Karşılaştır: Winter 2008; Winter 2011; Winter 2014; Winter 2017; Blömer 2019.

³ Manastır için bkz.: Facella – Stanke 2011; Borbone – Oenbrink 2011; Borbone 2014.

ulaşmaktadır. Tepenin güneydoğu eteğinde daha birkaç yıl öncesine kadar doğal bir su kaynağına sahipti. Keber Tepe'nin batı yamacında bariz göze çarpan, uzunlamasına kayadan oluşmuş bir çatı hüküm sürmektedir. Burası Paleolitik Dönem'de insanların iskân ettikleri alan olarak hizmet etmiştir.⁴

Kentin güneyindeki 1204 metre yüksekliğindeki Dülük Baba Tepesi'nde, yerleşimin en önemli kült alanı olan *Jupiter Dolichenus* Kutsal Alanı yer almaktadır (Res. 3). *Jupiter Dolichenus* kültü şimdiye dek bilimsel incelemelerde oldukça büyük ilgiyi üzerine toplamış olsa da, anavatanı olan kente ilgi şimdiye dek yeterince gösterilmemiştir. Bu sebepten dolayı ve de antik yazılı kaynaklarda da nadiren bahsi geçmiş olduğundan, Doliche antik kenti hakkında oldukça az bilgi mevcuttur.⁵ Kuzey *Thessalia*'da eşisimli bir kentin varlığına bağlı olarak, isminden dolayı Seleukoslar Dönemi'nde kurulmuş bir kent olduğu düşünülmüştür.⁶ Ancak Dülük Baba Tepesi'ndeki kutsal alanında yapılan kazı çalışmalarının neticelerinin gösterdiğine göre, Doliche'nin bir öncü yerleşime sahip olmuş olması oldukça yüksek bir olasılıktır. Çünkü kutsal alanındaki kült tesisinin MÖ 1. binlerde başlamış olduğu ve Pers Dönemi'nde bir yükseliş yaşamış olduğu tespit edilmiştir.⁷ Hellenistik Dönem'de Doliche hakkında bilgi mevcut değildir. Ama büyük bir olasılıkla kent öncelikle Seleukoslar'ın hakimiyetindeydi.

MÖ 1. yüzyılda kısa bir süreliğine *Komma-gene* kraliyetine ve MÖ 30 yılında ise Roma'nın *Syria* eyaletine dahil olmuştur.⁸ Doliche, Mezopotamya ve Akdeniz'i birbirine bağlayan önemli ticari güzergahının üzerinde konumlu olmasından yararlanmış olup, yine de Kuzey Suriye kentlerinin arasında ikincil sırada önem taşımıştır. Kentin kendi sikkesi sadece *Mark Aurel* (MS 161-180) ve *Commodus* (MS 180-192) hükümdarlığında basılmıştır.⁹ Pers Büyük Kralı I. Şâpür tarafından MS 253 yılında fetih edilmesi ise epigrafik aktarılmış, bilinen tek veridir.¹⁰ MS 4. yüzyılda Doliche birçok kez piskoposluk olarak anılmıştır. Arapların eline geçtikten sonra kent bir Emevi ve Abbasid sınır müstahkem mevkiisi olmuştur.¹¹ MS 962 yılında Bizans İmparatorluğu kenti geri almıştır. Bunun ardından Doliche bir Bizans İmparatorluğu'nun sınır eyaletinin başkenti haline gelip, daha sonra da *Edessa* (Urfa) Haçlı Kontluğu'nun kalesi haline bürünmüştür.¹² MS 1156 yılındaki Selçuklular tarafından gerçekleştirilmiş tahripler yazılı olarak bildirilmiştir.¹³ MS 13. yüzyılda *Izz al-Dîn Muḥammad b. 'Alî Ibn Şaddâd* yazılarında artık sadece bir köyün varlığından bahsetmektedir.¹⁴ Doliche'nin yakınındaki Aintab (Gaziantep) bölgenin merkezi olma rolünü üstlenmiştir. Tahmin edildiğine göre ise, geri kalan nüfusu bu süreçte artık asıl ikamet alanı olan Keber Tepe'de değil de, kentin antik nekropol alanına göç etmiş ve günümüz-

⁴Doliche'nin Paleolitik buluntuları için bkz.: Bostancı 1961/62.

⁵Antik yazılı kaynaklarda Doliche ile ilgili belgelerin derlemesi için bkz.: Cellini 1996, 21-24. 35-40.

⁶Doliche kent tarihi hakkında bkz.: Winter 2003.

⁷ Schachner 2008; Schachner 2011; Blömer 2015; Messerschmidt 2017.

⁸ Blömer 2012, 50-55; Vitale 2013.

⁹ Butcher 2004, 477.

¹⁰Karşılaştır: Huyse 1999, paragraf 15.

¹¹ Eger 2012, 64-67.

¹² Hellenkemper 1976, 50.

¹³ Eddé-Terrasse 1984, 3, 92.

¹⁴ Eddé-Terrasse 1984, 3, 89.

de de Gaziantep'in artık bir semti haline gelmiş Dülük Köyü varlığını burada devam ettirmektedir. Köy camisinin minaresi erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlenmektedir. Günümüzde Keber Tepe'de antik döneme ait sadece yoğun keramik, cam, çatı kiremidi ve işlenmiş taşlardan oluşan arkeolojik kalıntılar bulunmaktadır. Antik veya Orta Çağ yapılaşmasına ait kalıntılar yüzeyde yok denecek kadar az izlenebilmektedir. İki *Mithras* Tapınağı istisnai durumu göstermektedir. Bunlar Keber Tepe'nin batı yamacına kayanın işlenmesiyle öne çıkıntı yapmış kayaya büyük ve derin galeri için işlenmiştir.¹⁵ Ayrıca *Mithras* Tapınakları'nın yakınında in situ olarak su tesisatına ait kalıntılar tespit edilmiştir.¹⁶ Kentin batısında Dülük Baba Tepe'sinin sırtında geniş bir alanda kayaya oyulmuş oda mezarların yer aldığı bir nekropol bulunmaktadır.¹⁷ Bu alanda ayrıca oldukça büyük bir taş ocağı bulunmaktadır.

1907 yılında Franz Cumont, Keber Tepe'deki yerleşim alanını, nekropollerini ve Dülük Baba Tepesi'ni ziyaret etmiştir.¹⁸ Bunun ardından ama ne yazık ki Doliche'ye oldukça az ilgi gösterilmiştir.¹⁹ 1982 yılında Jörg Wagner Doliche'yi tanıtan kısa bir yazı yayınlamıştır.²⁰ Kent

Nekropolü Rıfat Ergeç tarafından incelenip, yayınlanmıştır.²¹

1997 yılında kent kenarında iki *Mithras* Tapınağı'nın keşfedilmesiyle kent için yeni bir Araştırma Tarihi başlamıştır. *Mithras* Tapınakları 1998 ve 2000 yılları arasında arkeolojik açıdan incelenmiştir.²² Bu projenin ardından, 2001 ve 2015 yılları arasında, yine Almanya Münster Üniversitesi'ne bağlı Küçük Asya Araştırma Merkezi'nden Prof. Dr. Engelbert Winter başkanlığında, Dülük Baba Tepesi zirvesinde konumlu *Jupiter Dolichenus* kutsal alanında arkeolojik kazı çalışmaları yürütülmüştür.²³

Bunun yanı sıra 2015 yılından itibaren antik Doliche kent alanı geniş kapsamlı araştırmalarının merkezi olmuştur. Bu çalışmaların odak noktasında yerleşimin kronolojisi ve kentin kuruluşunun ayrıntılı olarak incelenmesi ve tarihi gelişimini içeren sorulara cevap verilmesi, kültürel materyallerin ele alınması yer almaktadır. Projenin başlangıcından önce Doliche'de sistematik bir araştırma yürütülmemiş olduğundan ve Keber Tepe'nin bugünkü topografyası Antik Dönem ve Orta Çağ'ın kent genişliği ile biçimi hakkında pek fazla bilgi sunmadığından, yürütülen ayrıntılı bir yüzey araştırması ve Jeofizik incelemeler bu çalışmada oldukça önemli bir rol oynamaktadır.²⁴ Bu çalışmalara paralel olarak kentin

¹⁵ Schütte-Maischatz – Winter 2004.

¹⁶ Blömer 2004.

¹⁷ Nekropol için bkz.: Ergeç 2003.

¹⁸ Cumont 1917, 176-182. Aynı yılda Hogarth da Doliche'yi ziyaret etmekte, ama buna sadece yanı sıra kısaca değinmekte, karşılaştır: Hogarth 1907/08, 188 f.

¹⁹Yapı kalıntılarını kısaca ele almış olan yerin konumu tarifi kısaca: Hellenkemper 1976. Geç Antik mozaik buluntularının yayını: Candemir – Wagner 1978, 213-216.

²⁰ Wagner 1982.

²¹ Ergeç 2003.

²² Schütte-Maischatz – Winter 2004.

²³Çalışmaların sonuçlarını konu eden yüzü aşkın yayın mevcuttur. Ama öncelikle bkz.: Winter 2008; Winter 2011; Winter 2014; Winter 2017.

²⁴Yüzey Araştırması için bkz.: Whybrew in Blömer arasında 2019, 161-173. Jeofizik çalışmaları Çağlayan Balkaya, Mehmet Ali Kaya, Olcay Çakmak, Yunus Levent Ekinci tarafından yürütülmektedir.

iki merkezi noktasında arkeolojik kazı çalışmaları başlatılmıştır (Res. 4). Roma Dönemi'nde büyük bir olasılıkla resmi merkezinin olduğu, kent alanının doğusunda büyük bir hamam yapısının kazıları devam etmekte ve araştırılmaktadır. Hamamın doğusunda ise kent arşivi tespit edilebilmiştir.²⁵ Gerçekleştirilen kazı çalışmaları bütün alanın MS 4. yüzyılda terk edildiğini ve bir daha yerleşilmediğini göstermektedir.

Aynı zamanda Keber Tepe'nin güney yamacında da kazı çalışmaları yürütülmüştür. Jeofizik çalışmalarda sınırlı verilere ulaşıldığından 2015 yılında bu alanda açmalar ve sondajlar yapılarak alanın yapılaşması hakkında bilgi edinilmek istenilmiştir. Bu çalışmalar esnasında, aşağıda daha ayrıntılı tanıtılan, Hıristiyanlık Dönemi'ne ait yaklaşık MS Geç 4. yüzyıla tarihlenen büyük bir kiliseye rastlanılmıştır (Res. 5).

2. Yamaç Kilisesi'nin Konumu ve Korunma Durumu

Yamaç Kilisesi Keber Tepe'nin, sadece hafif bir yükselti gösteren, güney yamacına paralel noktasında yer almaktadır. Kilisenin inşasının öncesinde, yapının inşası için düz bir alana sahip olabilmek için, teraslama yapımı gerçekleştirilmiş olmalıdır (Res. 6). Kiliseye ait orta *nefin* ve kuzey *nefin* yapılabilmemesi için öncelikle mevcut kayalığın düzleştirilmesi gerekmiştir. Bu çalışmalar ile kilisenin kuzey duvarının temelini oluşturan, kayadan bir basamak meydana gelmiştir. Duvarın

mevcut koruna gelmiş yüksekliği yaklaşık 1,20 metredir. Güneydeki orta *nefin* zeminini ve güney *nefin* yaklaşık kaya tabanının direk üzerinde yer almaktadır. Kilisenin güneyinde dışta yaklaşık 5 metre genişliğindeki *portikonun* inşası için arazinin yükseltilmesi gerekmiştir.

Dolice'nin bu *Bazilikasının*, kiliselerde genel olarak alışıkan olunan doğu-batı uzantısından farklı olmasının sebebi büyük bir olasılıkla topografik durumundan kaynaklı olmalıdır. Bazilika yaklaşık 34 derece güneye doğru yöneltilmiştir.

Yamaçtaki konumu kilisenin korunmuşluğu için belirgin sonuçlara sebep olmuştur. Erozyon ve arazinin toprağının tarımsal amaçlı kullanımında tepenin yanında bulunmasından dolayı kuzey *nefin* üzerinde yaklaşık 3,5 metreye kadar yükselen toprak katmanlarına sebep olmuşken, düzlükte bulunan kilisenin orta *nefin* merkezi alanının güney yanı tabanının mozaikleri oldukça tahrip edilmiş ve kısmen komple yok olmuştur. Buna karşılık apsis ve apsis yan mekanları ise daha iyi koruna gelmiştir. Bahsi geçen bu bölümler yükselen eğimli alanda bulunmaktadır. Bu eğim ise iki arazinin arasında sınırlı oluşturmasıyla şimdiye kadar toprağın pek çapalanmamış olmasına bağlı pek fazla zarar görmemiştir.

2.1 Yamaç Kilisesi'nin İnşa Edilmesi

Dolice'nin Yamaç Kilisesi üç *nefli bazilikal* planlı olarak tasarlanmış olmasıyla Kuzey Suriye'nin Geç Antik kilise yapılarının en yaygın kilise yapı şemasına uy-

²⁵Arşiv ve burada ele geçen mühür baskıları için bkz.: Önal 2011; Önal 2014; Schreiber 2019a; Schreiber 2019b.

gunluk göstermektedir.²⁶ Kazı çalışmaları henüz devam ettiği için yapının ölçüleri şimdilik tam olarak bilinmemektedir. Çünkü kazı çalışmaları şimdiye dek sadece kilisenin doğu yanıyla sınırlı kalmıştır. Ama Jeo-radar çalışmalarının sonuçları, yapının batı-doğu uzantısı yaklaşık 45 metre batı yönüne doğru devam ettiğini göstermektedir (Res. 7).²⁷ Kilise *naosunun* batısında bir *portiko* mu yoksa bir *narthek* mi olduğu henüz bilinmemektedir.

Orta *nef* 9,30 metre genişliğinde olup 14,20 metrelik kısmı açığa çıkarılmıştır (Res5, Res. 8). Orta *nefin* her iki yanında birer sütun sırası yan *neflere* geçişi sağlamaktadır. Bu *neflerin* genişliği yaklaşık 4,00 metredir. *Nef* ayırımını sağlayan kuzey ve güneydeki *stylobatlar* doğuda *apsisin* kuzey ve güneyindeki payandalara bağlanmaktadır. Bu payandalardan kuzeydeki 1,43 metre yüksekliğinde korunmuştur. Güneydeki payanda ise günümüze ulaşamamıştır. Güneyde *nef* ayırımını sağlayan *stylobat* üzerinde doğuda sadece *in situ* tek bir sütun kaidesi günümüze ulaşmıştır. *Stylobat* su tesisatına ait devşirme düzgün kesme taşlar kullanılarak yapılmıştır. Buna karşın kuzeyde *nef* ayırımını sağlayan sütun dizine ait *attik-ion* kaideler korunmuştur. Ayrıca burada ikisi yıkılmış, toplam üç sütun tamburu bulunmuştur. Sütunların 2,12 metrelik yüksekliği ile alışımlıdan daha kısa olduğu görülmektedir. Böylelikle kilisede kaide, sütun ve sütun başlığından oluşan serbest taşıyıcı sistemin toplam yüksekliğinin ortalama 3,60 metre olduğu tahmin edilebilmektedir. Sütun-

lar arasındaki uzaklık (*interkoliminyasyon*) sadece 1,50 metredir. Kilisenin dikkat çekici uzunluğu karşısında sütunların şaşırtıcı bir şekilde kısadır. Ayrıca bu alçak sütunlar, Kuzey Suriye’de yaygın olarak tercih edilen mimari kemeri taşıyorlardı. Bunların üzerinde sade *arşitrav* blokları sıralanmıştır ki, şimdiye dek iki tane tüm örneği günümüze dek koruna gelmiş olduğu tespit edilmiştir. Buna bağlı olarak, bu *arşitrav* sırasının üzerinde de ikinci küçük sütun sırası da konumlu olmuş olması gerektiğini tahmin edilebilirse de, henüz şimdiye dek arkeolojik iz veya kalıntısı tespit edilememiştir. Ayrıca kilisenin tam yüksekliği tam olarak bilinmemektedir. Büyük bir olasılıkla orta ve yan *neflerin* üzerlerinin çatı kiremitleri ile örtülmüş olduğunu söylemek mümkündür. Bunu kuzeydoğusundaki yan *nefin* yangın tabakasında tespit edilen çok sayıda çatı kiremidi parçalarına bağlı kalarak söylemek mümkündür. Buna karşın çatı gövdesi büyük bir olasılıkla ahşaptan yapılmış olması gerekmektedir.

Kilisenin doğusundaki altırlı *apsis* mekân orta *nefin* orta bölümüne dek uzanmaktadır. *Apsis* orta *neften* daha dar bir genişliğe sahiptir. *Apsisin* güney ve kuzeyinde yan mekânlarla çevrelenmiş olmasıyla, tipik Suriye kiliseleriyle aynı özelliği taşımıştır.²⁸ Şimdiye dek güneydeki *diakonikona* ait bölümler açığa çıkarılmıştır. Bundan dolayı *apsis* yan mekânları hakkında henüz yorum yapılamamaktadır.

Kilisenin güneyinde dışta yaklaşık 5 metre genişliğinde bir *portiko* yer almaktadır. Bu şimdiye dek iki metre genişliğindeki arkeolojik bir açmada kanıtlanabi-

²⁶ Tchalenko – Baccache 1979; Khoury – Riba 2013.

²⁷ Bu ölçüm çalışmalarını Çağlayan Balkaya, Mehmet Ali Kaya, Olcay Çakmak, Yunus Levent Ekinci yürütmüştür.

²⁸ Donceel-Voûte 1988, 528–540; Khoury – Riba 2013.

linmiştir. Jeoradar kayıtlarında ise bu *portiko* kilisenin tüm güney duvarı boyunca devam ettiği görülmektedir. Bu kalıntıların büyük olasılıkla yapının güneyinde sütunlar kullanılarak oluşturulmuş bir *portikoya* ait olabileceği tahmin edilmektedir. Kilisenin Güney yanının bu şekilde vurgulanması Kuzey Suriye bölgesindeki kiliselerde görülmesi alışık bir durumdur.²⁹ Bu *portiko* yapının anıtsallığı ile uyumludur. Çünkü burada kiliseye ana girişler batısından sağlanmaktadır.³⁰ Büyük bir olasılıkla üç kapıya sahip olan yamaç kilisesinin iki ana girişin de güneyinde olması gerekmektedir. Bu kapılardan erkekler, kadınlar ve din adamları münferit bir şekilde kiliseye girişi sağlayabilmişlerdir.

2.2 Orta ve Yan *Neflerin* Düzeni

Kilisenin *neflerinin* donanımına ait bölümler, özellikle taban mozaikleri, günümüze oldukça iyi bir şekilde koruna gelmiştir. Bunun yanı sıra, kilisenin yapım tarihiyle ilgili ilginç bilgi ortaya koyan, yenileme ve onarım evreleri belirgin bir şekilde takip edilebilmektedir.

Orta *nefin* zemini kısmen koruna gelmiş mozaik ile kaplanmıştır (Res. 9). Şimdiye dek açığa çıkarılmış kısmın doğu bölümü geometrik motifli dörtgen alanlardan bir kompozisyon oluşturmaktadır. Bunlar iç içe geçen gamalı haç *maeander* motifleri, halat ve örgü bandının değişiken

sırasıyla kendini göstermektedir.³¹ Bu desen geniş bantla çevrelenmiştir. Bu ise bütünleşmiş daireler ve duran dörtgenlerin değişimiyle dolgu sağlanmıştır.

Orta *neften* güney *nefe* geçişte, 0,15 metre kalınlığındaki taban mozaik temelinin altında daha eski bir mozaik tabanının varlığı tespit edilmiştir. Kaçak kazı sırasında tahrip edilmiş bir alanda yapılan sondajda daha alt kotta iyi durumda korunmuş bir başka mozaik taban tespit edilmiştir (Res. 10). *Polikerom* örgü bandından yapılmış, gamalı haç *maeander* motifine ait bir kesit görünür durumdadır.

Kuzey *nefin* de zemini mozaik ile kaplıdır ve yapının sonraki yenileme aşamalarında büyük kısmı yerinden kaldırılmıştır. Henüz kazısı yapılmamış apsis yan mekanının sadece doğu kesitinde mozaik taban iyi durumda korunmuştur (Res. 11). Birbirine geçmiş muhtelif *maeanderler* dörtgen bölmeleri geometrik motiflerle kuşatmaktadır. Orta *nefin* aksine bu bölümde sadece tek evresi gözlemlenmektedir. Güney *nefin* mozaik tabanı büyük oranda tahrip olmuştur. Sadece tekil motifler tanımlana bilinmekte; böylelikle kalın bir çerçeve bandı mozaik alanını çevrelemektedir. Bu çerçeve içerisinde bir *swastika maeander* basit dönüşümlerle üçgenler bir köşelik oluşturarak bezenmiştir. Değişik dolgu motifli büyük dörtgenler orta bölümü süslemiştir. Sadece bir tanesi kısmen günümüze koruna gelebilmiştir. Değişik dolgu motiflerine sahip iççice

²⁹Örnek karşılaştırma: Donceel-Voûte 1988, 280-284 (Resafa).

³⁰Suryani kiliselerine giriş için bkz.:Lassus 1947, 186-194.

³¹Ayrıca Balmelle örneği ile benzer 1985, Lev. 195c (Orontes Antiochia'sı, Konstantin Villası olarak adlandırılmış).

geçmiş daireler büyük yuvarlak bir madalyon motifini göstermektedir (Res. 12).³²

Mozaikler genel olarak oldukça yüksek kalitede olup MS 4. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilen geometrik stil için muhteşem bir örneği oluşturmaktadır.³³ Yamaç Kilisesi`ndeki örneklerle karşılaştırılabilir olacak iyi örnekler Antiochia ad Orontes ve Seleucia Pieria`da bulunduğu gibi Apameia ad Orontes veya Khirbet Muqa kilisesinde de benzer karşılaştırma örnekleri bulunmaktadır.³⁴

Daha yeni mozaik tabanının M.S. geç 4. yüzyıla tarihlendirilmesi büyük bir anlam taşımaktadır. Böylelikle kilisenin inşa tarihi için bir *terminus ante quem* ortaya konula bilinmektedir. Buna göre kilise kesinlikle MS 4. yüzyıl içerisinde inşası gerçekleşmiş ve Antik Kuzey Suriye`de arkeolojik verilerle kanıtlanabilmiş en erken kilise yapıları arasında yer almaktadır. Erken evreye ait mozaik tabanının görülebilen bölümleri daha sonraki mozaik tabanı ile üslup açısından birbirine çok yakın olduğundan, henüz daha belirgin ve ayrıntılı bir tarihlendirme değerlendirmesi mümkün değildir.

Orta *nefin* güneyinde, kilisenin donanımına ait, özellikle yüzlerce sütun parçası, *Korinth* düzenindeki sütun başlıklarına ait parçaları ve başka yapı elemanlarına ait buluntular ele geçmiştir. Sütun başlıkları

oldukça farklı işlenmiş olsa da hepsi kaliteli bir işçiliğe sahip olduğu görülmekte ve kilise için yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar kilisenin MS 4. yüzyıla tarihlendirilmesini de oldukça destekleyen unsurlardır. Kilisenin yapı donanımına ait başka elemanlar oldukça az miktarda günümüze ulaşmıştır. En önemli buluntular arasında değişik ebatlardaki, üzerinde bitkisel ve hayvan motiflerinin *champlevé* tekniği ile bezenmiş mermer plakalardır (Res. 13). Bu plakalar büyük bir olasılıkla kısmen duvarları süslemişlerdir. Bunlara benzer mermer plakalar MS 5. ve 6. yüzyılda tüm doğu Akdeniz bölgesinde işlenmiştir.³⁵

Kilisenin şeklinde sonradan gerçekleştirilmiş değişimlerinin en önemli göstergesini, halen *in situ* mevcut olan, kuzey sütun sıralamasının kaideleri oluşturmaktadır. Bu sıralamada ikinci ile altıncı sütun arasına engellerin oturturulmuş olduğu ve bu alanda orta *nef* yan *neften* ayrıştırılmıştır. Ayrıca beşinci sütunun hizasında doğu yanı kapatılmıştır. Böylelikle orta *nef* kuzeyden güneye bölünmüştür. Bu engellerden birinin kaidesi mozaik tabanı üzerinde henüz *in situ* koruna gelmiştir. Bahsi geçen bu engel üstteki mozaik tabanın döşenmiş olmasından sonra yerleştirilmiş olduğunu ispatlamaktadır.

2.3 Bemata

Orta *nefin* merkezinde, kazı alanının batısında 4,8 metre genişliğinde doğusu açığa çıkarılmış olunan, alçak bir *podium*

³² Balmelle ayrıca 2002, Lev. 308b. Mozaik bezemelerinin türkçe terminolojisi için bkz. Işıklıkaya 2010.

³³Suriye`de mozaik tabanların M.S. 4. ve 5. yüzyıllardaki gelişimi için bkz. Balty 1995, 72-102.

³⁴Karşılaştır Antakya Qaussiye`deki kilise, bkz. Levi 1947, 283-285, Lev. 113-115; Donceel-Voûte 1988, 21-31. Khirbet Muqa kilisesinin mozaik tabanı için (M.S.394/395) bkz. Balty ve diğ. 1969; Donceel-Voûte 1988, 159-167.

³⁵Champlevé tekniğindeki rölyeflerin karşılaştırması için bkz. Stillwell – Campbell 1941, 124-134 (Pierien Seleukia`si); Boyd 1989; Boyd 2007 (Kourion); Vanderheyde 2003, 70-71 (Orontes Apameia`si).

yükselmektedir (Res. 14). Bu yükselti *bemata* olarak adlandırılmaktadır. Bu *liturjik* bir platform olup, etrafında da dairesel formda oturma sıraları dizilidir. Bu MS 4. ve 5. yüzyıl Kuzey Suriye kiliselerinde yaygın olarak görülen bir düzenleme olup, işlevi halen tartışma konusudur.³⁶ *Bemata*lar daima orta *nefin* merkezinde yer alır ve genelde *sigma* formulu olup, batısında yarım daire olarak sonlanmaktadır. Genel olarak *bemataların* girişleri doğuda yer almakta olup, olasılıkla MS 6. yüzyılda kullanımı ortadan kalkmaktadır.

Yamaç Kilisesi'nin *bematasına* ait özellikle daire formulu bir taş temel günümüze ulaşmıştır. İçerisinde geometrik desenli mozaik tabana aitaz miktarda kalıntılar günümüze gelmiştir. Burada 0,4-0,6 cm ölçülerindeki *tesserae* orta *nefin tesseralarından* belirgin bir şekilde daha küçüktür. Yapının sonraki bir yenilenme evresinde *bemata* biraz daha genişletilmiştir. Bunu yapabilmek için taş kaidesinin kuzey yanı kırılmış olup, mozaik tabanının üzerine oturan yeni bir kaide yapılmıştır.

Kırık olan kuzey yanda açılmış bir sondajda daha eski mozaığın bu alanda sadece beyaz *tesseraedan* döşenmiş olduğu gözlemlenmektedir. Bir ihtimale göre, belki de yapının ilk evresinde de *bemata* mevcut olup, bunun temelini mozaik tabanında sadece beyaz *tesserae* ile döşeyerek belirginleştirmişlerdir.³⁷

2.4 Apsis Kutsal Alanı

Şimdiye dek kutsal alan ve apside ait bölümlerden sadece orta *nefin* güneyi ile birleşen kesimler açığa çıkarılmıştır (Res. 8). Bu bölümlerdeki taş bloklar kaldırılmış ve kaçak kazılar yapılmış olsa da ortaya çıkarılmış bulgular kutsal alanın farklı evrelerinin genel bir *rekonstrüksiyonunu* ortaya koyabilmektedir.

Toplam üç yapılaşma evresi belirgin bir şekilde görülmektedir.

İlk yapı evrelerinden birinde orta *nef* ile kutsal alan tek sıra uzun dörtgen kesme taşlardan örölmüş bir eşikle birbirinden ayrıştırılmıştır. Bu eşik kuzeyde *in situ* olarak korunmuştur. Güneyinde ise taşların sökülmesi ile oluşan çukur eşığın yönünü göstermektedir (Res. 15). Bu çukurun incelenmesi sonucunda ise erken evreye ait mozaik tabanın *stylobata* bitişmiş olduğu belirgin bir şekilde görülmektedir. Doğusundaki alanda apsis yayına kadarki yuvarlak kenarına mozaik döşenmiş ve geri kalan orta *neften* 0,20 metre daha yükseltilmiştir. Mozaik tabanının düzenlemesi hakkında henüz fazla bir bilgi mevcut değildir. Çünkü ikinci yapıım evresinde bir harç tabakası ile kaplanmış ve üzerine inşalar gerçekleştirilmiştir. Sadece güneybatı köşesinde gökkuşağı stilinde bükümlü bantlardan yapılmış motifler tanınabilir durumdadır.

Apsise geçişte, mozaığın sonlandığı noktada bir başka basamağın daha varlığı belirginlik göstermektedir. Lakin sonraki yapılaşmalar sonucunda apsisin ilk evrelerindeki biçimi hakkında bilgi sunmamaktadır.

³⁶Kuzey Suriye 'de *bematalı* kiliseler için bkz. Taft 1968; Tchalenko 1990; Strube 1996, 41-44; Loosley 2012.

³⁷Kuzey Suriye 'de mozaikli taban üzerine yapılmış üç *bemata* örneği bilinmektedir, bkz.: Loosley 2012, 19. 45-48.

İkinci evrede apsis önündeki alan yükseltilmiştir. Bunun için mozaik tabanının üzerine iki sıra halinde, büyük boyutlu kalker taşı plakalar yerleştirilmiştir (Res. 16). Kazı çalışmalarının gerçekleştirildiği alanda bu plakaların büyük kısmı eksik olsa da ilk yapım evresine ait mozaik taban üzerine dökülmüş, harç katmanı üzerinde izleri belirgin olarak görülebilmektedir. Kalker taşı plakalarının batı kenardaki kertiklerin ve işlemler kutsal alanın ayrıca sınırlandırmış olduğunu ve sadece merkezinden bir geçiş sağlamış olduğu anlaşılmaktadır. Bu evrede apsisin biçimi hakkında herhangi bir veri mevcut değildir. Bu evrenin tarihlendirilmesi de kesin değildir. Tahminlere göre bu evre *bemanın* yapımı ve ikinci mozaik taban ile eş zamanlı olarak yapılmış olmalıdır. Çünkü orta *nefn* yükseltilmesiyle kutsal alanın arasındaki yükseklik farkı ortadan kalkmıştır. Orta *nef* ile kutsal alanı ayırabilmek için iki alanın da yüksekliğinin farklılaştırılması gerekmektedir. Böylelikle söz konusu onarımlar daha MS 4. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirilmiş olabilir.

Üçüncü yapım aşamasında ise kutsal alanın yükseltilmesine devam edilmiş ve orta *nefn* zemininden 0,7 metre daha yükselmiştir. Devşirme malzemesinden yapılmış iki basamak sırası oluşan yükseklik farkı arasında geçişi sağlamıştır. Bu evrede apsis zemini bir mozaik ile döşenmiştir. Bu mozaik taban katmanının sadece birkaç santimetre 0,20 metre olmasıyla şaşırtıcı bir şekilde zayıf ve dayanıksız bir taban mozaığı olduğu tespit edilmiştir (Res. 17). Mozaığe bazı bölümleri tahrip edilmiş olsa da kompozisyon genel olarak anlaşılabilir durumdadır. Apsis zeminin merkezi alanında balık, papirüs ve lotus

bitki desenli konulu bir *Nilotik* sahneyle bezenmiştir.³⁸ Bu sahne birden fazla karışık biçimlendirilmiş süsleme bantlarıyla çevrelenmiştir. Apsisin yeniden düzenlenmesi sırasında güney apsis duvarı da yenilenmiştir. Bu duvarın yenilenmesi sırasına ise sütun kaideleri devşirme olarak kullanılmıştır. Bu yenileme çalışmalarının amacı ise büyük bir olasılıkla güneydeki apsis yan mekanına bir geçişin sağlanması olmuştur.

Bu son değişim aşamasının tarihlendirilmesinde özellikle mozaik taban yardımcı olmaktadır. Merkezdeki *Nilotik* sahne ve bezemeli bantlarının içerisindeki kuşlar ile balıkların bezeme tarzı orta ve yan *nefn* mozaiklerinden belirgin bir şekilde farklılık göstermektedir. Kuzey Suriye’de konumlu farklı kiliseler ile karşılaştırılabilir örnekler görülmektedir.³⁹ Böylelikle üçüncü yapılanma evresi yaklaşık olarak MS geç 5. veya 6. yüzyıla tarihlendirilebilir.

2.5 Yapının Geri Kalan Modernize Etme Çalışmaları

Şimdiye dek tarif edilmiş değişiklikler sadece *litürji* talepleri veya yükselmiş temsili gereksinimi ile açıklanabilir. Buna karşın kilise yapısını belirgin bir şekilde değiştirmiş olan başka bir yenileme aşamasının sebebinin ne olduğunun belirgin olmayışıdır. İtinalı bir şekilde işlenmiş bir

³⁸MS 5. ve 6. yüzyıl kilise taban mozağında nehir kenarı betimlemeler oldukça popüler olmuştur. Bu bahsi geçen sahnelerde genelde deniz veya nehir gibi sularda mevcut hayvanların ve bitkilerin betimlenmesiyle oluşturulmuş sahneler genelde *Nilotik* sahne olarak anılır: Baltı 1995, 245–254; Polański 2009; Michaeli 2013.

³⁹Karşılaştır; Candemir – Wagner 1978; Tunca ve diğ. 2011; Abdallah 2018.

yontma taş bloklarından yapılmış duvar ile kuzey *nef* ve orta *nefe* ait kesitler birbirinden ayrıştırılmıştır (Res. 18). Duvar yaklaşık sütun sırasının arkasında uzanmaktadır. Lakin bu sütun sırası duvar önünde sadece izleriyle koruna kalmıştır. Bunu koruna gelmiş *arşitrav* bloklarındaki öne çıkmış pervaz ve süsleme şeritlerinde tespit edilmiştir. İkinci sütun sırasında, kutsal alanın önünde kuzey yönüne dönmektedir. Böylelikle yan *nefin* büyük bir bölümü ayrılmış, ama yine de doğu duvarında bir kapı ile geçiş sağlanmaktaydı. Yeni yapılmış mekânın içi daha sonraki bir dönemde moloz taşlarından ve devşirmelerden yapılmış bir başka duvar ile bölünmüştür. Bunun yanı sıra başka bilinmeyen bir dönemde mozaik taban kaldırılmıştır. Sadece küçük bir alanda önceki mozaikli tabana ait bir kısım koruna gelmiş olup, geri kalan taban var olan anakaya üzerinde sıkıştırılmış ince kil tabakasından taban mevcudluğunu korumuştur. Kuzey *nefin* açığa çıkarılmış alanının ortasında 7 metre derinliğinde armudi formulu bir sarnıç mevcuttur. Sarnıç ağzının çevresi sıkıştırılmış kil tabakasının üzerinde olduğundan dolayı, sarnıcın yapımında hali hazır mozaikli taban kaldırılmış olması gerekiyor. Bundan dolayı tahmin edilene göre yan *nefin* kaldırılışından sonra yapımı gerçekleşmiştir.

Daha geç bir evrede kuzey *nef* orta *neften* ayrıştırılmıştır. Lakin bu esnada ikinci *interkolumnium*'da kapatılabilir bir geçiş açıklığı bırakılmıştır (Res. 11).

1. Yamaç Kilisesi'nin Yıkılışı

Kilisenin nihai tahribatı bir deprem neticesinde olmuştur. Bu, kuzey dış duvara ait yontma taş bloklarının oldukça büyük bir yıkım tahribatı gözlemlenmektedir. Kuzey *nefin* buluntu hali bu durumu yansıtmaktadır. Ayrıca orta nefte kuzey sütun sırasına ait iki sütun ve *arşitrav* blokları yıkıntı konumunda bulunmuştur. Bu mimari elemanlar zeminde *in situ* olarak ele geçmiştir ve bu da kilisenin deprem esnasında henüz işletimi devam etmiş olduğuna işaret etmektedir. Kuzey *nefin* özellikle doğusunda kısmi olarak yangın izleri tespit edilmiştir. Burada mozaik kesitleri yanmış ve yoğun bir yangın enkaz katmanı bulunmuştur. Yapının donanımına ait mermer ve metal gibi yapı elemanlarının eksik bulunmuş olması, yapının yıkımından önce yağmalanmış olduğuna işaret eder. Ama depremden sonra da yapı elemanları taşınmış olmalıdır.

Kilisenin terk veya tahrip edilme tarihini belirlemede kuzey *nefteki* sarnıç büyük bir anlam taşımaktadır. Sarnıcın içi atıklarla doldurulmamış ve bundan dolayı büyük bir olasılıkla deprem olup her şeyi yıkmadan önceki döneme dek kullanımı devam etmiş olmalıdır. Sarnıcın ağız kısmı büyük bir taş ile kapatılmış olduğundan içine başka sedimentin girişi sağlanamamıştır. Tabanında tespit edilmiş çok sayıda *amphora* kırıkları ve karınlı testileri sarnıcın son kullanım evresine veya yaklaşık olarak kısa bir süre sonrasının tarihini vermektedir.⁴⁰ Böylelikle yapı bütünlüğünün sonu hakkında bilgi sunmaktadır. Ne yazık ki burada bulunmuş

⁴⁰Antik su sarnıçları tesisleri için bkz Wellbrock 2016; Klingborg – Finné 2018.

keramik buluntuları detay tarihlendirmeye yardımcı olamamaktadır. Ama MS 7. yüzyıla tarihlendirilebilecek buluntular belirgin bir şekilde eksiktir.⁴¹

Bu tarihlendirme kilise ve çevresinin tarihlendirilmesiyle örtüşmektedir. Burada MS 7. yüzyıldan sonrasına tarihlendirilebilecek buluntular oldukça az sayıdadır. Böylelikle kilisenin MS 7. yüzyılda yıkılmış olduğunu ve sonrasında tekrar onarılıp, kullanılmadığı kabul edilebilir. Kilisenin daha sonraki dönemlerde kullanımı hakkındaki bilgiler eksiktir.

Syria Euphratesia Eyaleti'ndeki Kiliseler ve Doliche'nin Yamaç Kilisesi'nin Benzerlikleri

Doliche'de yeni keşfedilmiş kilisenin özellikle önemi Kuzey Suriye'de az sayıdaki kent içi konumlu kiliselerin arasında yer alıyor olmasıyla, Geç Antik dönemden günümüze ulaşabilmiş olmasında yatmaktadır. Yoğun tahribata rağmen, MS 4. ve 7. yüzyılları arasında tarihli dini yapıların ve *liturjinin* daha iyi anlaşılabilirliği ve gelişimi hakkında bilgi sunmaktadır. Geç Antik Dönemi Kuzey Suriye'de iyi bilinen, alışılmış üç *nefli bazilikal* planlı kiliselerin genel plan özelliklerini taşımaktadır. Lakin dönemin birçok kırsal kilisesine göre biraz daha büyüktür. Karşılaştırılabilir ölçü ve plan özelliklerine sahip bir diğer kilise örneği Syria'nın kalker taşı yığınlarının içerisindeki Barad'ın Bazilikasıdır. Bu bölgenin ana kiliselerinden birisidir (Res. 19).⁴² Sonuncusu MS 399 ve

402 tarihleri arasında yapımı tamamlanmış ve böylelikle dönemsel olarak da Doliche'nin Kilisesi ile uyumludur.

Doliche'nin Yamaç Kilisesi donanımı bakımından özellikler göstermektedir. Orta *nef* ve yan *nefler* arasındaki sütun sıraları alışılmışın dışındadır. Sütunların diğer örneklerle göre kısa olması, ayrıntuları, arşitrav ve kemer taşımamaları, dönemin geri kalan Kuzey Suriye kiliselerinden farklılığını ortaya koymaktadır. Orta *nefte* yer alan *bemanın* varlığı da büyük önem taşımaktadır. *Bemata* özellikle kilise bölgesi olan Antakya Kilisesi'nde kanıtlanmış ve uzun süre Antakya Kilisesi'nin dini hizmetlerinde uygulanmış özgül bir farktır.⁴³ Ama Apameia Bölgesi'nde de *bematalar* tespit edilmiştir.⁴⁴ Ayrıca bematalı kiliseler uzun zamandır Resafa ve Dıbsi Faraj'dan tanınmaktadır.⁴⁵ Bu iki kent Doliche gibi Syria Euphratesia Eyaleti'nde konumludur. Bunun yanı sıra Doliche'deki bemanın MS geç 4. yüzyılda inşa edilmiş ve daha erken, aynı yüzyılın ortalarına tarihlendirilen Dıbsi Faraj örneği ile bu yapı düzenlerinin arkeolojik tespit edilmiş en erken örnekleri arasında yer almaktadır. Böylelikle bir *bematanın* mevcudiyeti sadece Antiochia'nın otoritesine bağlayarak açıklamanın yetersiz olacağını göstermektedir. Aynı zamanda Euphratesia Eyaleti'nde birçok sayıdaki kırsal kilisesinin beması olmadığı saptanmıştır.⁴⁶ Bir kilisede *bemanın* yapılması için gerekli

⁴³ Loosley 2012.

⁴⁴ Konuyla ilgili Balty – Balty 2004.

⁴⁵ Resafa'da (Bazilika A), bkz.: Ulbert 1986; Donceel-Voûte 1988, 273-279; Dıbsi Faraj için bkz.: Harper – Wilkinson 1975; Donceel-Voûte 1988, 69-77.

⁴⁶ Halawa'nın kilisesi (Houeidjit Halaoua), Donceel-Voûte'un 1988, 145-150'de bematalı Suriye kilisesi olarak tanımlanmıştır. Bu Fırat Nehri'nin sol kıyısındaki Osrhoene bölgesinde bulunmaktadır.

⁴¹ Şimdiye dek karşılaştırma sadece E. Strothenke-Koch in Blömer ve diğ. 2019.

⁴² Donceel-Voûte 1988, 38-44; Strube 1993, 40-47; Strube 2000, 35-40.

kriterlerin ne olduğu henüz tartışmaya açık bir konudur.

Yamaç Kilisesi'ndeki var olan *bema* Doliche'deki kentin ana kilise olduğu ve de böylelikle piskoposluk kilisesi unvanı kazandığına işaretidir. Şimdiye dek hiçbir yerde birden fazla *bemalı* kilisenin varlığı ispatlanmamıştır. Bu tür kiliseler kentin en büyük ve en önemli kilisesi olmuştur.⁴⁷

Yamaç Kilisesi'nin mozaik zemini oldukça yüksek kalite bir işçiliğe sahiptir. Bu mozaik zemin Geç Antik Dönem'de Kuzey Suriye Fırat bölgesindeki aktif olan mozaik atölyelerinin Antiochia'daki atölyelerle yakın ilişkili olduklarına işaret etmektedir.⁴⁸ Antiochia atölyelerinin Kuzey Suriye'nin iç kesimlerdeki kentlerle olan ilişkisi gelecekte ayrıntılı olarak incelenecektir.

Doliche'de Hıristiyanlık Dönemi'ne Ait Diğer Yapılar

Yeni keşfedilmiş Yamaç Kilise'si Doliche'deki yegâne Hıristiyanlık kült yapısı değildir. 2015 yılında başlayan kent kazılarında önce buraya ait Hıristiyanlık Dönemi'ne ait değişik anıtlar tanınmaktaydı. Bunların arasında özellikle Orta Çağ'a ait iki kilise yer almaktadır. Bunlar kent nekropolisinde bulunan Basamaklı Kilise ve Güney Kilisesi olarak adlandırılmaktadır (Res. 20 - 23).⁴⁹ Her ikisi de Roma Dönemi'ne ait kayaya oyma oda mezarı olup, genişletme ve yeni yapılanma çalışmaları sonucunda kiliseye dönüştürülmüştür. İkisi de antik nekropolün

doğu yanında konumlu ve aralarında az mesafe mevcut olup, Antik kent merkezinden uzak bir bölgede bulunmaktadır. Kaya kiliselerinin yapım dönemi tam olarak bilinmemektedir. Ama muhtemelen MS 6. yüzyıldan sonra kurulmuş olması gerekmektedir.⁵⁰ Büyük bir olasılıkla kiliseler, Doliche'nin Bizans sınır kalesi olarak yeniden bir yükseliş dönemi yaşadığı, MS 10. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun fethinden sonra kurulmuş olmalıdır. Kappadokia'nın kayaya oyulmuş kiliseleriyle de dönemsel benzerlikler bu tespiti desteklemektedir. Aralarında çeşitli Ermeni yazıtlarının da yer aldığı, birçok sayıdaki duvar yazısı buralarının kullanımının 19. yüzyıla kadar sürmüş olduğuna işaret etmektedir.

Kiliselerin nasıl bir işleve sahip olmuş olduğunu da gösteren belirtiler ne yazık ki eksiktir. "Basamaklı Kilise" olarak adlandırılmış kilisede bulunmuş, yapıda bulunan iki Süryanice yazıttan burasının bir manastır olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹ Uzun zaman bu manastırın, Orta Çağ yazılı kaynaklarında bahsedilen ve Doliche'de olduğu belirtilen, *Mar Slemun* Manastırı olduğuna inanılmıştır.⁵² Ama bu yorumlama, kent yakınındaki Dülük Baba Tepesi'nde konumlu olan manastır bulunduğundan bu yana artık bahsi geçen manastır olduğu kesinlik kazanmıştır.⁵³

Geç Antik Dönem'e tarihlenen bir kilise, Keber Tepe ve Çimşit Tepe arasın-

⁴⁷Strube 2000, 41-44; Loosely 2012, 21-22.110.

⁴⁸Antiochia kiliseleri için karşılaştırmaya Mayer – Allen 2012 müteakip literatür ile.

⁴⁹ Kielau 2004.

⁵⁰ Kialar 2004, 45. Hellenkemper Güney Kilisesi'ni MS 8.-10. yüzyıllara tarihlendirmekte, karşılaştırma için bkz.: Hellenkemper 1978, 411.

⁵¹Yazıtlar için bkz.: K. Beyer ve C. Talay bei Kielau 2004, 51 f. Yazıtlarda manastırın ismi okunamamıştır.

⁵² Hellenkemper 1978, 412; Kielau 2004, 43-45.

⁵³Manastır için bkz.: Facella – Stanke 2011; Borbone – Oenbrink 2011; Borbone 2014.

daki çöküntü bölgede, bugün artık asıl işleviyle kullanılmayan, 1950'li yılların başında inşa edilen tren istasyonunun olduğu kesimde bulunmaktaydı. Bu tren garının inşası sırasında, büyük olasılıkla bir kilise yapısına ait geniş bir mozaik taban açığa çıkarılmıştır (Res. 24).⁵⁴ Bu kilisenin planı ve ölçülerini ne yazık ki eksik belgelemeden dolayı rekonstrüksiyonu tam olarak gerçekleştirilememektedir. Bilinen mozaik kalıntılarına göre ise kilise yaklaşık MS 5./6. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Kilisenin hangi işlevi olduğu, tahribatından dolayı, artık belirlenemeyecek durumdadır. Doliche antik kentinin Geç Antik Dönem'de bu vadi tabanına kadar uzanmış olması düşük bir ihtimaldir. Buradaki kilise yapısı, büyük olasılıkla kenarında konumlu olduğu nekropol ile bağlantılı olmuş olması gerekir ve bir *martyrium* olarak kullanılmıştır.

Günümüzde artık bu kiliseye ait izler belirsizdir. 1990'ların sonunda bir su hattının yapım çalışmaları sırasında tren garının kuzeyinde *polikrom* mozaik tabanlı yapıya ait bir kısmı açılmıştır.⁵⁵ Bunun konusu kiliseye ait bir kalıntı olma olasılığı yüksektir. Lakin ne yazık ki artık bu yapı kalıntıları da tahrip edilmiş durumdadır.

Sonuç

Doliche MS 3. yüzyılda birçok Kuzey Suriye yerleşimin yıkılmasına neden olan ekonomik, politik ve askeri felaketlerin ardından hızlı bir şekilde toparlanabilmiş-

tir. Yazılı kaynaklardan bilinen o ki, Doliche Konstantin Dönemi'nden beri bir piskoposluk merkezi olmuş ve MS 4. ile 5. yüzyıllardaki dini anlaşmazlıklarda önemli bir rol oynamıştır. Suriye'nin birçok İmparatorluk Dönemi kentlerinin aksine Doliche kentsel ve kilise merkezi statüsünü MS 12. yüzyılın içine kadar korumuştur.⁵⁶ Bu dönemden sonra Gaziantep bölgenin önemli bir kenti olma özelliğini kazanmıştır.

Doliche'nin geç yükselişi uzun süre sadece yazılı kaynaklardan belgelendikten sonra, geçmiş 20 yıllık kazı çalışmalarının ardından arkeolojik olarak da kanıtlanmıştır. Özellikle *Jupiter Dolichenus* kutsal alanındaki *Mar Slemun* Manastırı'nın Orta Çağ'da ne kadar etkili bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu geç evre Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait, kent nekropolünün kenarında konumlu iki kaya kilisesi de tarihlendirilmektedir. Kent alanında Orta Çağ'na ait kanıtlar şimdiye dek oldukça zayıf olsa da Yamaç Kilisesi kazı çalışmalarıyla Geç Antik Döneme ait oldukça önemli bir anıt açığa çıkartılmıştır. Bu antik Kuzey Suriye'de MS 4. yüzyıla tarihlendirilip, kent içinde konumlu olan nadir sayıdaki kilise örneklerinden bir tanesidir. Yapı yoğun bir şekilde tahrip olduğu halde, Geç Antik Dönemin dini yapılarının gelişimini anlamayı amaçlayan araştırmalarda büyük bir anlam kazandırmaktadır. Kilisenin inşa edildiği MS geç 4. yüzyıl ve tahrip olduğu MS 7. yüzyılları arasında defalarca yenilenmiş olması şimdi daha iyi anlaşılır durumdadır – büyük bir olasılıkla bu değişikliklerin nedeni zaman içerisinde deği-

⁵⁴Bu mozaik ile ilgili: Candemir – Wagner 1978, 213-214. Bulduğu yapı ile ilgili bilgi mevcut değildir ve kurtarma kazısı büyük olasılıkla belgelenmemiştir. Bu mozaik tabanın parçaları (?) günümüzde Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi'nde sergilenmektedir.

⁵⁵ Winter 2004, 9 Lev. 2, 4; 3, 1.2

⁵⁶ Todt – Vest 2014, 1108-1115.

şen ritüeller olmuştur. Özellikle *bemalapsis* kısmı yoğun bir şekilde değişime uğramış olup belirgin bir yükseltmeyle de dikkat çekmektedir. Bir diğer önemli yenilenme işlemi ise orta *nefin* merkezine inşa edilmiş olan *bemata* olmuştur. Kilisenin orta ve yan *neflerine* ait bölümlerinde sonradan eklenmiş kapatmalar da, gelen ziyaretçilere kimi alanlara geçişinin değiştirilmiş olduğunu göstermektedir. Bir sonraki değişim yapım çalışması ise kuzey yandaki yan *nefin* geniş kapsamlı olarak sökülmesi olmuştur.

Tesisatın geri kalan kalıntıları, özellikle mozaikli taban, ama mermer kaplamalar ve yapı bezeme parçaları da Antiochia gibi, büyük kentsel merkezlerle olan belirgin bir paralelliği ortaya koymaktadır. Bu durum özellikle, yapının inşasını finanse etmiş yerel elit insanların güçlü ekonomisinin altına çizmektedir. Ayrıca Doliche'nin ve Kuzey Suriye'nin iç bölgelerinin kıyı metropollerıyla birbirlerine ne kadar yakın bağları olduklarını da göstermektedir. Yamaç Kilisesi'nin işlevi detayda henüz açıklanabilir durumda olmasa da bir *bemanın* mevcudiyeti oldukça önemli bir kilise olduğunu göstermekte ve belki de kentin piskoposluk kilisesi olabileceğine işaret eder. Kentin böylesine nadide bir yapısının neden güney yamaca inşa edildiği henüz açıklanabilir durumda değildir. Kentin Geç Antik Dönemi'ne ait merkezinin burada mı konumlu olmuş olduğu gelecekteki kazı çalışmaları gösterecektir.

Resim Listesi

Resim 1: Doliche'nin konumunu gösteren Harita.

Resim 2: Keber Tepe'ye genel bakış.

Resim 3: Dülük Baba Tepesi'ne genel bakış (foto: Peter Jülich).

Resim 4: Keber Tepe'de gerçekleştirilmiş arkeolojik çalışmaların planı.

Resim 5: Doliche'de açığa çıkarılmış kilisenin çizimi.

Resim 6: Kilise için kazanılmış düz alan.

Resim 7: Alanda Jeoradar incelemelerin sonucunda Bazilika'nın konumu.

Resim 8: Orta *nefin* açığa çıkarılmış bölümüne bir bakış.

Resim 9: Orta *nefte* koruna gelmiş mozaïge ait bir kesit.

Resim 10: Kilisenin ilk evresine ait taban mozaïgi.

Resim 11: Açığa çıkarılmış *Apsis*'e ait mozaik kesiti.

Resim 12: Taban mozaïğin ayrıntısı.

Resim 13: *Champlevé* tekniği ile bezenmiş mermer parçası (K19_133-435).

Resim 14: Orta nefte hafif yükselen *Podium*'un açığa çıkarılmış kısmı.

Resim 15: Orta nef ve kutsal alanı ayıran eşik.

Resim 16: Kilisenin ikinci yapım evresindeki Apsis önünde yükseltilmiş alan.

Resim 17: *Nilotik* sahne bezemeli mozaïğin temizlenmesi.

Resim 18: Kuzey *nef* ve orta nefi birbirinden ayıran yontma taş bloğu duvar kalıntısı.

KAYNAKÇA

- Abdallah 2018 K. Abdallah, *Les mosaïques romaines et byzantines de Syrie du Nord. La collection du musée de Maarrat al-Numan*, BAH 213 (Paris 2018).
- Balmelle ve diğ. 1985 C. Balmelle – M. Blanchard-Lemee –J. Christophe – J.-P. Darmon – A.M. Guimier-Sorbets – H. Lavagne – R. Prudhomme und H. Stern, *Le décor géométrique de la mosaïque romaine I. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes* (Paris 1985).
- Balmelle ve diğ. 2002 C. Balmelle – M. Blanchard-Lemée – J.-P. Darmon – S. Gozlan – M.P. Raynaud. 2002. *Le décor géométrique de la mosaïque romaine II. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés* (Paris 2002).
- Balty 1995 J. Balty, *Mosaïques antiques du Proche-Orient. Chronologie, iconographie, interprétation*, Annales littéraires de l'Université de Besançon Centre de Recherches d'Histoire Ancienne 140 (Paris 1995).
- Balty – Balty 2004 J. Balty – J. C. Balty, “Nouveaux Exemples de ‘Bêma’Syrien’”, içinde: J. Blázquez Martínez – A. González Blanco (Eds.), *Sacralidad y arqueología. Homenaje al Prof. Thilo Ulbert al cumplir 65 años*, Antigüedad y cristianismo 21 (Murcia 2004), 447-457.
- Balty ve diğ. 1969 J.Ch. Balty – K. Chéhadé – W. Van Rengen (eds.), *Mosaïques de l'église de Khirbet Muqa, Fouilles d'Apamée de Syrie*. Miscellanea 4 (Bruxelles 1969).
- Blömer – Winter 2012 M.Blömer – E.Winter, *Iuppiter Dolichenus. Lokalkult und Reichsreligion im Vergleich*, Orientalische Religionen in der Antike 8 (Tübingen 2012).
- Blömer ve diğ. 2019 M. Blömer – D. Çobanoğlu – E. Winter, “Die Stadtgrabung in Doliche. Zu den Ergebnissen der Feldarbeiten 2015-2018”, *IstMitt* 69, 2019, 103-186.
- Borbone 2014 P. G. Borbone, “Neue syrische Inschriftenfunde – Das Kloster des Mar Salomon auf dem Dülük Baba Tepesi”, içinde: E. Winter (ed.), *Kult und Herrschaft am Euphrat* (Bonn 2014), 127-139.
- Borbone – Oenbrink 2011 P. G. Borbone – W. Oenbrink, “Das christianisierte Heiligtum auf dem Dülük Baba Tepesi. Eine syrische Inschrift, Architekturbefunde und Bauglieder”, içinde: E. Winter (ed.), *Von Kummub nach Telouch. Archäologische und historische Untersuchungen in Kommagene* (Bonn 2011), 187-206.
- Bostancı 1961/62 E. Y. Bostancı, “Güney Doğu Anadolu araştırmaları. Dülük ve Kartal'ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi, Researches in

- South-East Anatolia. The Chellean and Acheulean Industry of Dülük and Kartal”, *Anadolu / Anatolia* 6, 1961/62, 87-162.
- Boyd 1989 S. Boyd, “The decorative program of the champlévé revetments from the episcopal basilica at Kourion in Cyprus”, içinde: N. Duval (ed.), *Actes du XIe Congrès International d’Archéologie Chrétienne. Lyon, Vienne, Grenoble, Genève et Aoste* (Rome 1989), 1821-1840.
- Boyd 2007 S. Boyd, “The Champlévé Revetments”, içinde: A. H. S. Megaw (ed.), *Kourion. Excavations in the episcopal precinct* (Washington, D.C. 2007), 235-320.
- Candemir – Wagner 1978 H. Candemir – J. Wagner, “Christliche Mosaiken in der nördlichen Euphratesia”, içinde: S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976, Études préliminaires aux religions orientales dans l’Empire romain* 66 (Leiden 1978), 192-231.
- Cellini 1996 G. A. Cellini, “Les sources littéraires sur Iuppiter Dolichenus et Iuppiter Heliopolitanus”, içinde: G. M. Beilelli – U. Bianchi (ed.), *Orientalia Sacra Urbis Romae. Dolichena et Heliopolitana* (1996), 19-55.
- Cumont 1917 F. Cumont, *Études Syriennes* (Paris 1917).
- Donceel-Voûte 1988 P. Donceel-Voûte, *Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie* (Louvain-La-Neuve 1988).
- Eger 2012 A. Eger, *The Spaces between the Teeth: A Gazetteer of Towns on the Islamic-Byzantine Frontier* (Istanbul 2012).
- Ergeç 2003 R. Ergeç, *Nekropolen und Gräber in der südlichen Kommagene* (Bonn 2003).
- Facella – Stanke 2011 M. Facella – M. Stanke, “Eine Inschriftenplatte für Theodoros Stratelates und weitere christliche Zeugnisse vom Dülük Baba Tepesi”, içinde: E. Winter (ed.), *Von Kummub nach Telouch. Archäologische und historische Untersuchungen in Kommagene* (Bonn 2011), 157-186.
- Harper – Wilkinson 1975 R. P. Harper – T. J. Wilkinson, *Excavations at Dibsî Faraj, Northern Syria, 1972-1974. A Preliminary Note on the Site and Its Monuments with an Appendix* (1975), 319-338.
- Hellenkemper 1978 H.-G. Hellenkemper, “Kirchen und Klöster in der nördlichen Euphratesia”, içinde: S. Şahin – E. Schwertheim – J. Wagner (ed.), *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens. Festschrift für Friedrich Karl Dörner zum 65. Geburtstag am 28. Februar 1976 I* (Leiden 1978), 389-414.

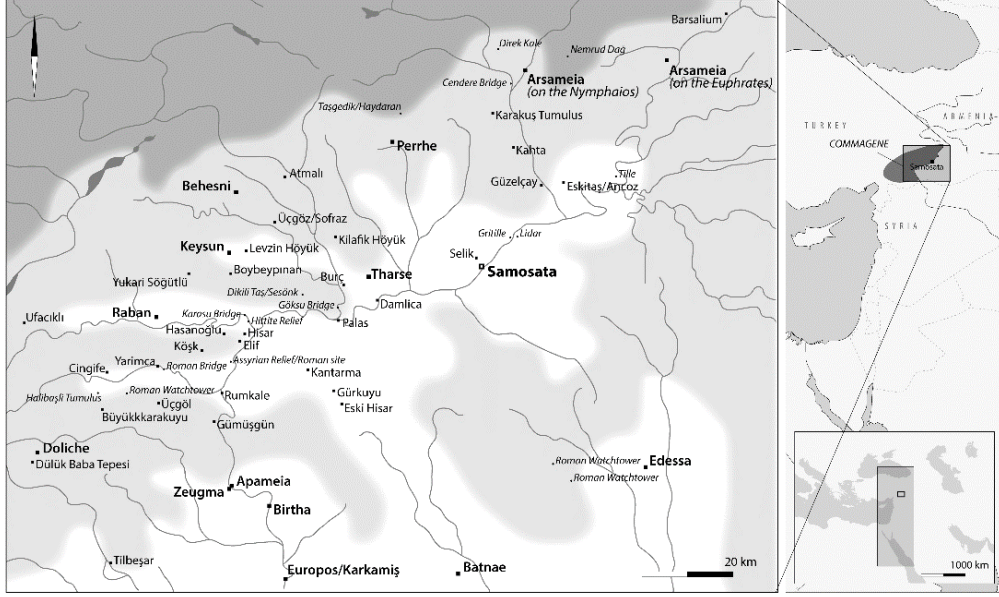
- Huyse 1999 Ph. Huyse, *Die dreisprachige Inschrift Šabuhrs I. an der Ka'ba-i Zardušt (ŠKZ)* (London 1999).
- Işıklıkaya 2010 I. R. Işıklıkaya, *Perge mozaikleri Macellum, Güney Hamam ve Geç Dönem Meydanı Doğu portiği* (basılmamış Doktora tezi) (İstanbul 2010).
- Khoury – Riba 2013 W. Khoury – B. Riba, *Les églises de Syrie (IVe-VIIe siècle). Essai de synthèse*, *Les églises en monde syriaque* 2013, 41-84.
- Kielau 2004 S. Kielau, “Die mittelalterliche Klosterkirche Basamaklı Mağara und eine weitere Felskirche am Rand der Nekropole von Doliche”, içinde: Schütte-Maischatz – E. Winter (Eds.), *Doliche – eine kommagenische Stadt und ihre Götter. Mithras und Iupiter Dolichenus* (Bonn 2004), 37-52.
- Klingborg – Finné 2018 P. Klingborg – M. Finné, “Modelling the freshwater supply of cisterns in ancient Greece”, *WaterHist* 10, 2018, 113-131. <https://link.springer.com/article/10.1007/s12685-017-0209-y> (03.10.2020).
- Lassus 1947 J. B. A. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie. Essai sur la genèse, la forme et l'usage liturgique des édifices du culte chrétien, en Syrie, du III siècle à la conquête musulmane*, *Bibliothèque archéologique et historique* 42 (Paris 1947).
- Loosley 2012 E. Loosley, *The Architecture and Liturgy of the Bema in Fourth- to Sixth-Century Syrian Churches, Texts and Studies in Eastern Christianity* (Leiden 2012).
- Mayer – Allen 2012 W. Mayer – P. Allen, *The churches of Syrian Antioch (300 - 638 CE), Late antique history and religion* 5 (Leuven 2012).
- Michaeli 2013 T. Michaeli, “Allusions to the Nile and Nilotic landscape in Ancient Art in Israel”, içinde: A. Gangloff (ed.), *Lieux de mémoire en Orient grec à l'époque imperial* (Bern 2013), 109-138.
- Önal 2011 M. Önal, “Die Tonbullae von Doliche”, içinde: E. Winter (ed.), *Von Kummuh nach Telouch. Archäologische und historische Untersuchungen in Kommagene* (Bonn 2011), 247-279.
- Önal 2014 M. Önal, “Die Tonbullae von Doliche II”, içinde: E. Winter (ed.), *Kult und Herrschaft am Euphrat* (Bonn 2014), 173-239.
- Polański 2009 T. Polański, “The Nilotic Mosaic in Saint Stephen's Church of Gaza in Choricus' Description”, *Studies in ancient art and civilization* 13, 2009, 169-181.
- Schachner 2008 A. Schachner, “Babylonier und Achämiden auf dem Dülük Baba Tepesi: Kulturelle Vielfalt in der späten Eisenzeit im Spiegel der vor-hellenistischen Funde”, içinde: E. Winter (ed.), *Patris pantrophos kommagene. Neue Funde und Forschungen zwischen*

- Taurus und Euphrat* (Bonn 2008), 69-96.
- Schachner 2011 A. Schachner, “Die Welt des östlichen Mittelmeers in kleinen Bildern – Weitere Beobachtungen zu den Siegeln und Kleinfunden der späten Eisenzeit vom Dülük Baba Tepesi”, içinde: E. Winter (ed.), *Von Kummub nach Telouch. Archäologische und historische Untersuchungen in Kommagene* (Bonn 2011), 19-47.
- Schachner 2014 A. Schachner, “Beobachtungen zu den Siegeln und Kleinfunden der Eisenzeit vom Dülük Baba Tepesi (2010–2012)”, içinde: E. Winter (ed.), *Kult und Herrschaft am Euphrat* (Bonn 2014), 33-47.
- Schreiber 2019a T. Schreiber, “Siegelabdrücke aus dem Archiv von Doliche. Die Arbeiten des Jahres 2018”, *e-Forschungsbericht des DAI* 2019, Faszikel 1, 229-237.
- Schreiber 2019b T. Schreiber, “Urkundenverschlüsse mit Siegelabdrücken”, içinde: M. Blömer – D. Çobanoğlu – E. Winter (ed.), “Die Stadgrabungen in Doliche. Zu den Ergebnissen der Feldarbeiten 2015–2018”, *IstMitt* 59, 2019, 155-160.
- Schütte-Maischatz – Winter 2004 A. Schütte-Maischatz – E. Winter (eds.), *Doliche – eine kommagenische Stadt und ihre Götter. Mitbras und Iupiter Dolichenus* (Bonn 2004).
- Stillwell – Campbell 1941 R. Stillwell – W. Campbell, *Antioch-on-the-Orontes, Publication of the Committee for the Excavation of Antioch and its Vicinity* (Princeton 1941).
- Strube 1993 C. Strube, *Baudekoration im nordsyrischen Kalksteinmassiv, Damaszener Forschungen* (Mainz am Rhein 1993).
- Strube 2000 C. Strube, *Die “Toten Städte” Stadt und Land in Nordsyrien während der Spätantike* (Mainz am Rhein 2000).
- Tchalenko – Baccache 1979 G. Tchalenko – E. Baccache, *Églises de village de la Syrie du nord* (Paris 1979).
- Todt – Vest 2014 K.-P. Todt – B. A. Vest, *Syria (Syria Protē, Syria Deutera, Syria Euphratēsia)* (Wien 2014).
- Tunca ve diğ. 2011 Ö. Tunca – T. Waliszewski – V. Koniordos, *Tell Amarna (Syrie) V. La basilique byzantine et ses mosaïques* (Leuven 2011).
- Ulbert 1986 T. Ulbert, *Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiopolis, Resafa 2* (Mainz 1986).
- Wagner 1982 J. Wagner, “Neue Denkmäler aus Doliche. Ergebnisse einer archäologischen Landesaufnahme im Ursprungsgebiet des Iupiter Dolichenus”, *BjB* 182, 1982, 133-166.
- Wellbrock 2016 K. Wellbrock, *Die innerstädtische Wasserbewirtschaftung im hellenistisch-römischen Pergamon* (Dissertation Brandenburgische Techni-

- sche Universität Cottbus-Senftenberg; Papierflieger Verlag 2016).
- Winter 2004 E. Winter, “Doliche. Heimat des Iupiter Dolichenus ”, içinde: A. Schütte-Maischatz – E. Winter (ed.), *Doliche – eine kommagene-nische Stadt und ihre Götter. Mithras und Iupiter Dolichenus* (Bonn 2004), 1-12.
- Winter 2008 E. Winter (ed.), *Patris pantrophos kommagene. Neue Funde und Forschungen zwischen Taurus und Euphrat* (Bonn 2008).
- Winter 2011 E. Winter (ed.), *Von Kummub nach Telouch. Archäologische und historische Untersuchungen in Kommagene* (Bonn 2011).
- Winter 2014 E. Winter (ed.), *Kult und Herrschaft am Euphrat* (Bonn 2014).
- Winter 2017 E. Winter (ed.), *Vom eisenzeitlichen Heiligtum zum christlichen Kloster, Neue Forschungen auf dem Dülük Baba Tepesi* (Bonn 2017).
- Yıldırım 2020 Ş. Yıldırım, “Side Müzesi’nden *Champlevé* Tekniğinde Bezenmiş Erken Bizans Dönemi Levhaları”, *OLBA* 28, 2020, 439-462.

Doliche Yamaç Kilisesi ve Diğer Dini Yapıları

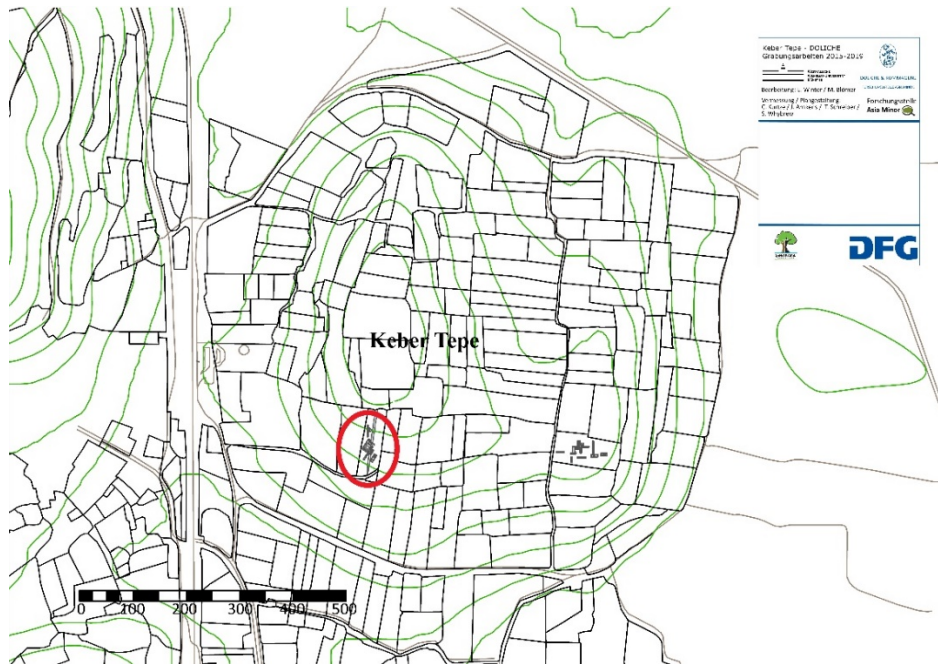
Resim 1

Resim 2

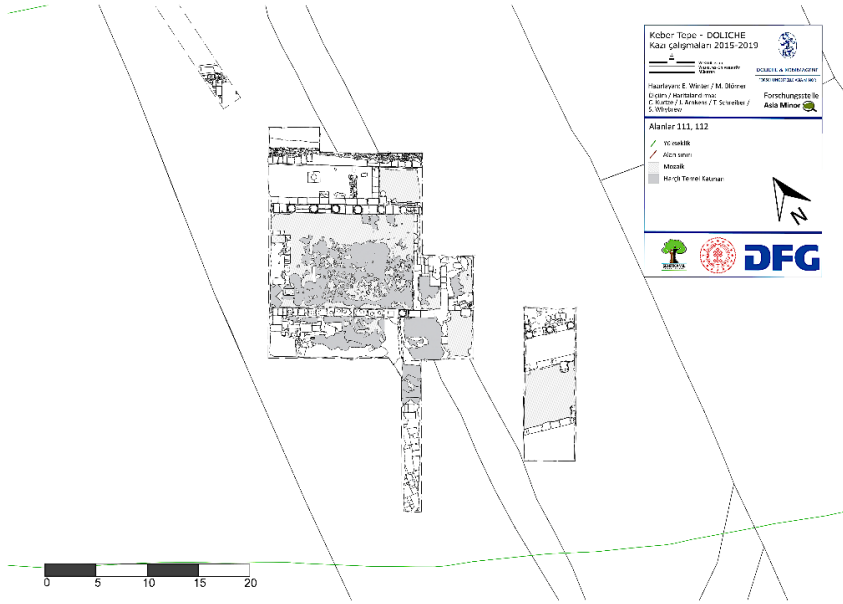

Resim 3

Resim 4

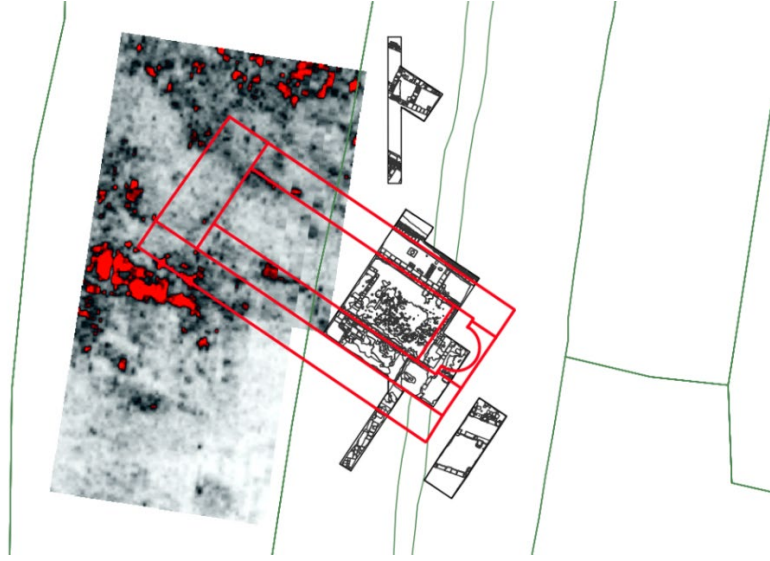
Doliche Yamaç Kilisesi ve Diğer Dini Yapıları

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

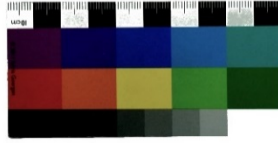

Resim 11

Resim 12

Resim 13

Resim 14

Resim 15

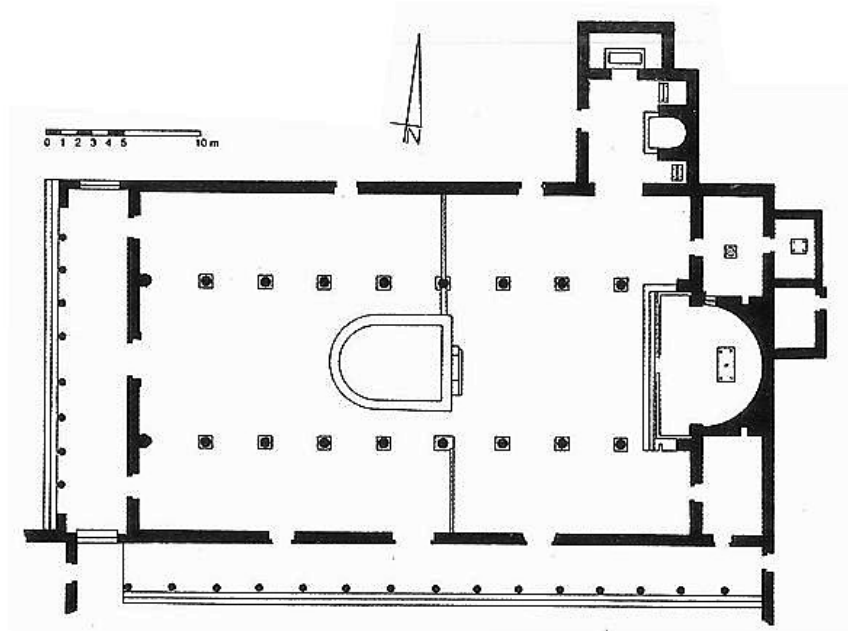
Resim 16

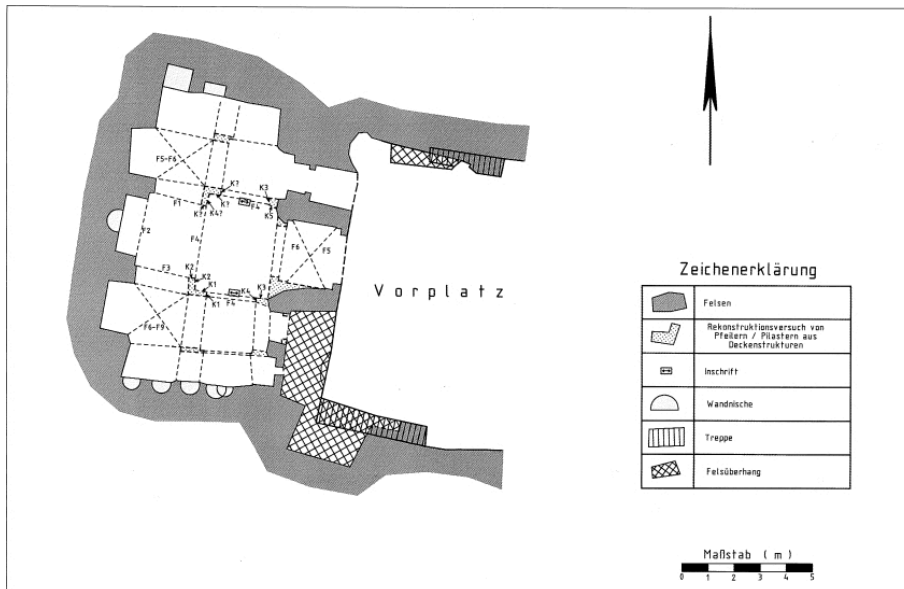
Resim 17

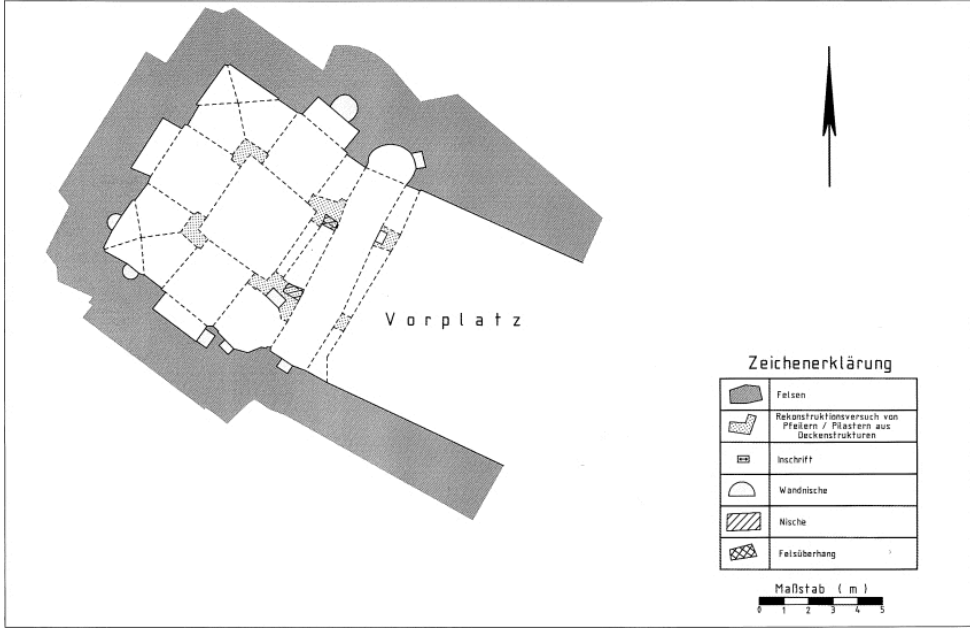
Resim 18

Resim 19

Resim 20

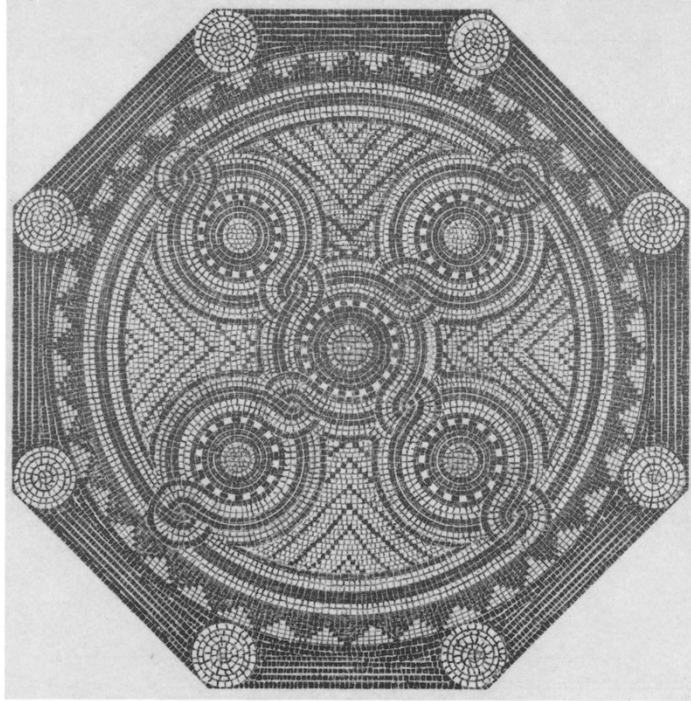
Resim 21

Resim 22

Resim 23

Resim 24

YONTMATAŞ BULGULAR IŞIĞINDA GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİNDE YENİ BİR ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM YERLEŞİM YERİ: TARİN MAĞARASI

Ergül KODAŞ*
Bülent GENÇ
Hale TÜMER
Yunus ÇİFTÇİ
Ayda ABAKAY
Şemsihan KAYA
Senem IŞIK
Onur DİNÇ
Bahattin İPEK

Anahtar kelimeler: Güneydoğu Anadolu • Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem • Mardin • Mazıdağı • Tarin Mağarası

Özet: Yukarı Dicle Vadisi ile Yukarı Habur Bölgesi arasında bulunan Tur Abdin dağ sırası üzerinde bulunan Tarin Mağarası yontmataş buluntuları Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in erken evrelerine ve Paleolitik Çağ'a tarihlenmektedir. Bir mağara ve terası üzerinde bulunan yerleşim yerinde yontmataş aletler dışında başka bir buluntuya rastlanmamıştır. Söz konusu mağaranın çevresinde ele geçen Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem yontmataş aletler Güneydoğu Anadolu'da daha çok höyükleşme konteksti üzerinden tanımlanan bu dönemin bölgede daha dağlık alanlarında bulunan mağaralarda veya mağara teraslarında da farklı bir model olarak yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca aynı bölgede bulunan derin vadiler içerisinde veya mağara teraslarında tespit edilen diğer yontmataş buluntu alanları Geç Epipaleolitik ve Neolitik Çağ'da söz konusu dağlık bölgede düşünüldüğünden daha yoğun bir yerleşmenin söz konusu olduğunu destekler niteliktedir.

* Doç. Dr. Ergül Kodaş, Mardin-Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Tarih Öncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, e-posta: ergulkodas@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8340-5828

Doç. Dr. Bülent Genç, Mardin-Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Protobistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, e-posta: bulendgenç@hotmail.com
ORCID: 0000-0002-1529-6831

Hale Tümer, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, e-posta: haletumer@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6000-3356

Dr. Yunus Çiftçi, Tarih Öncesi Arkeolojisi, e-posta: cftc.yns@gmail.com
ORCID: 0000-0001-5547-7613

Ayda Abakay, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, aydaabakay@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8971-2589

Şemsihan Kaya, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, kayasemihan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3761-7616

Senem Işık, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı, senem.isik75@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3708-3159

Onur Dinç, Mardin-Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisansüstü Eğitim, onurdinc@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1779-9328

Bahattin İpek, Mardin-Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü Protobistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, e-posta: bahattinipek47@gmail.com
ORCID: 0000-0003-4380-9283

Gönderilme Tarihi: 07.05.2021; Kabul Edilme Tarihi: 12.06.2021

DOI :

A NEW PRE-POTTERY NEOLITHIC SETTLEMENT IN THE SOUTHEASTERN ANATOLIA IN THE LIGHT OF ITS KNAPPED STONE ASSEMBLAGES: TARIN CAVE

Key Words: Southeast Anatolia • Pre-Pottery Neolithic • Mardin • Mazıdağ • Tarin Cave.

Abstract: Tarin Cave is located on the Tur Abdin mountain (Gümüşpınar Village of Mazıdağ District of Mardin Province) range between the Upper Tigris Valley and the Upper Habur Region. The chipped stone finds belonging to the Tarin Mağarası are dated to the early phases of the Pre-Pottery Neolithic and the Epipalaeolithic Period. The settlement is located on a cave and has a terrace. Except for chipped stone tools, no other finds were found in the cave and its around. Chipped stone tools belonging to the Pre-Pottery Neolithic Period found in the vicinity of the cave suggest that Neolithic Period, which is mostly defined by the context of mound/höyük in Southeastern Anatolia, may have also been experienced as a different model in caves or cave terraces in the mountainous areas of the region. In addition, other chipped stone finds found in deep valleys or cave terraces in the same region supports that, during the Late Epipalaeolithic and Neolithic Periods, there are denser settlements in the mentioned mountainous region than it was thought.

GİRİŞ

Tarin Mağarası Mardin İli Mazıdağı İlçesi'nin Gümüşpınar Köyü sınırları içerisinde (Hrt. 1-2). Söz konusu mağara 2020 yılında Doç. Dr. Bülent Genç tarafından yürütülen Mardin İli Derik, Savur ve Mazıdağı Yüzey Araştırması kapsamında tespit edilmiştir. Gümüşpınar köyünün yaklaşık 200 metre güneyindeki Tehta Qesre Mevkii olarak isimlendirilen tepelik alanın kuzeydoğu eteğinde bulunan mağaranın ağzı doğuya bakmaktadır (Res. 1). Ağız kısmı 10.5 metre genişliğinde olan mağaranın, iç kısmın genişliği hafif daralarak devam etmekte, önü sonradan ahır olarak kullanıldığı için bir duvarla çevrilmiştir. Bu duvarın kalınlığı yaklaşık 1 metredir. Mağara dolgusu hakkında net bir şey söylenememekle birlikte mevcut hali yaklaşık 3 metre yüksekliğe ve 3 metrelik bir genişliğe sahiptir. Yüzey araştırması sırasında mağaranın çevresinde ve Tehta Qesre Mevkii'nde yapılan gözlemler ile buradan toplanan yontmataş aletlerin çoğunun Paleolitik Çağ'a ait olduğu düşünülmektedir (Res. 2). Fakat mağaranın terası ve terasın eteklerinde toplanan çok sayıda yontmataş alet (çakmaktaşı veya obsidiyen) Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait bir yerleşim yerinin varlığına işaret etmektedir¹. Yapılan incelemeler bir mağara ve terası üzerinde bulunan bu yerleşim yerinin Geç Epipaleolitik veya Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde daha çok açık alanlarda ve özellikle su kenarında bulu-

nan yerleşim yerlerinden farklı bir barınma seçimine ve modeline sahip toplulukların bulunduğunu düşündürmektedir.

COĞRAFYA VE ÇEVRE

Mardin il sınırları içerisinde kalan Tur Abdin dağ sırasının önemli bir parçası olan Mazı Dağı üzerinde bulunan Tarin Mağarası deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yüksekliktedir. Mağara geniş bir vadi olan Tehta Qesre mevkiinin batısında bulunmaktadır. Söz konusu alan Karacadağ'ın kuş uçuşu yaklaşık 50 km güneydoğusunda ve düz geniş bir ova olan Kızıltepe Ovası'nın kuş uçuşu yaklaşık 20 km kuzeyindedir (Hrt. 2b). Kalker bir tepeliğin yamacında bulunan mağaranın doğusunda, yaklaşık 950 m yükseklikte sezonluk olarak su taşıyan bir çay bulunmaktadır. Daha geniş bir coğrafik çerçeveden bakıldığında ise Tarin Mağarası'nın bulunduğu dağlık bölgenin Yukarı Dicle Vadisi ile Yukarı Habur Vadisi arasında bulunduğu görülmektedir. Mağaranın doğusunda bulunan çay güneydoğu yönüne doğru akmaktadır ve güneyinde bulunan dağlık alanı derin bir vadi içerisinde geçerek deniz seviyesinden yaklaşık 500 metre yükseklikte bulunan Derik/Kızıltepe ovasına ulaşmaktadır ve burada da Habur Nehri'nin kollarından biri olan Zengan Çayı ile birleşmektedir². Ayrıca mağaranın doğusundaki bu çayın taşımış olduğu alüvyon örtülü vadinin içerisinde düz bir alan oluşturmuştur (Hrt. 2a). Söz konusu düz alanın her iki kanadında da doğal çakmaktaşı yatakları bulunmaktadır. Ayrıca mağaranın doğusunda, kuzeyinde, kuzeybatısında ve güneybatısında değişik boyutlarda

¹ Söz konusu mağara Eylül 2020 yılında tespit edilmiş ve tescillenmiştir. Bu araştırma sırasında çok sayıda yontmataş alet toplanmış olmakla birlikte ne mağara içerisinde ne de terasında herhangi bir seramik kalıntısına rastlanmıştır.

² Bu bölgede bulunan diğer çaylarla birleşerek Habur Nehri'ne karışmaktadır.

olan obruk gölleri bulunmaktadır (Res. 3). Bu alanın coğrafik özellikleri genel olarak değerlendirildiğinde söz konusu mağaranın hem obruk gölleri hem de sezonluk akan çayların bulunduğu geniş vadilere sahip dağlık bir bölge üzerinde bulunduğu görülmektedir.

YONTMATAŞ ALET KALINTILARI

Mağara içerisinde geç dönem kullanımına bağlı olarak yoğun bir dolgu olduğu gözlemlenmiştir. Bu nedenle mağara içerisinde herhangi bir yontmataş alete rastlanılmamıştır (Res. 1/d). Fakat mağaranın etrafında ve terasının eteklerinde toplanan yontmataş aletler çoğunlukla *levallois* yongalara ve çekirdeklere aittir (Res. 2, Res. 4). Ayrıca mağaranın güneydoğusunda bulunan derin vadi ve doğusunda bulunan düz alan üzerinde çok sayıda *levallois* yonga ve yonga çekirdeği tespit edilmiştir. Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait olduğu düşünülen yontmataş aletler ise daha çok mağaranın terasında ve terasın eteklerinde bulunan yamaç üzerinde tespit edilmiştir (Res. 1a-c, Res.5a-e). Söz konusu yontmataş aletler çoğunlukla çakmaktaşıdan üretilmiştir ama bu alanda toplanan kalıntılar arasında obsidiyen dilgiler ve dilgi taşımaları üzerine şekillendirilmiş olan aletler de bulunmaktadır (Res. 5b). Ayrıca üretim atığı olduğu düşünülen çok sayıda obsidiyen ve çakmaktaşı yonga parçası yontmataş alet üretiminin yerinde yapıldığını göstermektedir. Bu bağlamda yine doğal yüzeyi olan çok sayıda çakmaktaşı dilgi ve iki adet mikro-dilgi çekirdeği de üretimin yerinde yapıldığını desteklemektedir. Tipolojik olarak bakıldı-

ğında yerleşim yerinde ele geçen yontmataş aletler arasında geometrik olan ve olmayan mikrolitler, ok uçları, kenar ve ön kazıyıcılar, deliciler gibi değişik aletler ve düzelti uygulanmamış dilgi ve dilgicik taşımaları bulunmaktadır. Söz konusu aletlerin büyük bir bölümü dilgi ve dilgicik taşımaları üzerine yapılmış olmakla birlikte yonga taşımaları üzerine yapılmış olan aletler de mevcuttur.

A. Çekirdekler

Mağara terasında ele geçen iki adet çakmaktaşı çekirdek dilgicik yapımına aittir. Fakat bunlardan bir tanesi tek vurma düzlemliken diğeri birbirine zıt olan iki vurma düzlemine sahiptir (Res.6). Birinci çekirdek 5 cm uzunlukta, 2,90 genişlikte ve göreceli olarak prizmatik bir forma sahiptir. Çekirdeğin kornişleri üzerinde yoğun olarak törpüleme izleri bulunmaktadır. Ayrıca yongalama yüzeyinin çok düzenli olmadığı görülmektedir. Fakat bu çekirdeğin tüm yönleri üzerinde yongalama yapılmış olduğu görülmektedir. İki vurma düzlemine sahip olan diğer çekirdek 8 cm uzunlukta, 3,84 cm genişlikte ve 3 cm kalınlıktadır. Söz konusu vurma düzlemlerinden birinin ana vurma düzlemi diğerinin ise daha çok çekirdeğin yongalama yüzeyini düzeltmek için kullanıldığı gözlemlenmektedir. Her iki vurma düzlemi üzerinde törpüleme izleri bulunmakla birlikte törpüleme izleri ana vurma düzlemi üzerinde daha yoğundur.

B. Dilgiler, Dilgicikler ve Yongalar

Mağara terasında ele geçen ve bütün olan dilgilerin ve dilgiciklerin tamamı (yaklaşık 20 adet) çakmaktaşıdır (Res. 7). Boyut olarak birbirinden farklı ölçülere sahip olan bu taşımalarının bazılarının dü-

zelti uygulanarak kullanılmış oldukları gözlemlenmektedir (Res.10d-e). Özellikle bazı dilgiler değişik boyutlarda kırılarak düzelti uygulanmıştır (Res. 8c ve h, Res.9 a-d). Kırılarak kullanılmış olan söz konusu dilgilerin büyük bir bölümü obsidiyendir fakat kırılarak kullanılmış olan çakmaktaşı örnekler de bulunmaktadır. Bu dilgilerin çoğunlukla orta bölümlerinin kullanıldıkları ve düzeltilerin sadece iç yüzeyler üzerinde uygulanmış olduğu gözlemlenmektedir. Alanda ele geçen yongaların bir kısmı uzun formludur. Bazıları üzerinde de düzelti izleri bulunmaktadır. Ayrıca bazı mikrolitlerin yonga üzerine şekillendirilmiş oldukları görülmektedir.

C. Deliciler ve kalem keski

Alanda biri obsidiyen diğeri ise çakmaktaşı olan iki adet delici ele geçmiştir (Res. 8 i, Res. 9 e). Yonga taşımaları üzerine basit düzeltiler sayesinde şekillendirilmiş olan bu iki delici de kısa bir uç bölümüne sahiptir. Alanda çakmaktaşıdan olan bir adet de kalem keski ele geçmiştir ve microburin teknolojisine işaret etmektedir (Res. 9 j).

D. Mikrolitler

Ele geçen mikrolitler arasında yarım ve eşkenar üçgen gibi geometrik tipler (Res. 8 a-b, d-f, n) yoğunur. Ayrıca eşkenar üçgenlerin bazılarının daha büyük boyutlu oldukları görülmektedir (Res. 8n). Düzeltiler bazı örneklerde dış, bazı örneklerde ise iç yüzey üzerine yapılmıştır. Alanda ele geçen bir adet sırtlı dilgiciğin alt bölümünün eğik budanmış olduğu görülmektedir. Söz konusu parçanın eğik

budanmış bir sırtlı dilgiciğe ait (geometrik olmayan, *scalene triangle*), olduğu düşünülmektedir (Res. 8g).

D: Uçlar

Alanda biri neredeyse tüm diğeri ise kırık olan iki adet uç ele geçmiştir. Bunların her ikisi de çakmaktaşıdan yapılmıştır. Neredeyse tüm olan ok ucunun sadece uç kısmı eksiktir (Res. 8, l-m). Diğer örnek ise sadece sap kısmı ile temsil edilmektedir. Göreceli olarak iyi korunmuş olan uç 5,2 cm uzunluğa, 1,34 cm genişliğe ve 0,34 cm kalınlığa sahiptir. İç yüzeyinin tamamı düzeltili olan söz konusu ok ucunun dış yüzeyinde herhangi bir düzelti bulunmamaktadır. Sap kısmı ise yaklaşık 0,80 cm genişliğindedir. Bu uç sahip olduğu form, boyutları ve sadece iç yüzeyinde yapılan düzeltiler nedeniyle uzun boyutlu olan nemrik uçları ile benzer özellikler taşımaktadır³. Kırık olan diğer ok ucu sapının ise iki yönden düzelti uygulanarak şekillendirilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca bu kırık olan sapın daha geniş bir yüzeye sahip olduğu görülmektedir (yaklaşık 1,20 cm). Sap kısmının iki kenardan hafif kavisli olan formu yine nemrik uçları ile benzerlik göstermektedir⁴. Kronolojik olarak bakıldığında her iki ok ucu da PPNA Dönem'e ait özellikler sergilemektedir.

F. Kazıyıcılar

Mağara terasında üç adet ön kazıyıcı ele geçmiştir (Res. 10 a-c). Ön kazıyıcılardan biri uzun yonga üzerine diğeri ikisi dil-

³ Gopher 1989, 43-56; Kozłowski 1999; Aurenche - Kozłowski 2000, 60-61,132-133; Kartal 2019.

⁴ Gopher 1989, 43-56; Aurenche - Kozłowski 2000; 132-133.

gi üzerine yapılmıştır. Yonga üzerine yapılmış olanın omurgalı bir ön kazıyıcı olduğu görülmektedir. Her üç ön kazıyıcı da iç bükey profilli taşımalkların alt uç bölümlerinin dış yüzeyleri üzerinden yapılan düzeltilelerle şekillendirilmiştir.

G: Kıyıcılar

Yerleşim yerinde çakmaktaşı yonga üzerine biçimlendirilmiş olan iki adet kıyıcı parçası ele geçmiştir (Res. 8p). Biri yaklaşık 3,40 cm genişliğe ve 4,80 cm uzunluğa diğeri 3,20 cm genişliğe ve 4,50 cm uzunluğa sahip olan söz konusu kıyıcıların hem iç hem de dış yüzeylerinde düzeltileler bulunmaktadır. Söz konusu aletler form ve boyut olarak Nemrik 9⁵ yerleşim yerinde ele geçen örneklerle önemli benzerlikler göstermektedir.

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA ÇANAK-ÇÖMLEKSİZ NEOLİTİK DÖNEM VE TARİN MAĞARASI

Kuzey Mezopotamya'da, genellikle Dicle Nehri veya Fırat Nehri (ve kolları) etrafında bulunan, açık alanlarda höyükleşme şeklinde gelişmiş olan, yerleşim yerlerinin aksine su kaynaklarından uzak bir alanda ve dağlık bir bölgede bulunan Tarin Mağarası'nda toplanan yontmataş aletlere tekno-tipolojik açıdan bakıldığında, özellikle yarım ve eşkenar üçgenlerin, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresi ve hatta Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlenebileceği düşünülmektedir. Fakat ele geçen aletler arasında obsidiyen aletlerin ve saplı ok uçlarının bulunması yerleşim

yerinde ele geçen söz konusu yontmataş aletlerin Geç Epipaleolitik Dönem'den çok Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine tarihlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda bakıldığında Tarin Mağarası'nda ele geçen yontmataş aletlerin tipolojik olarak özellikle Körtik Tepe⁶ ve Çemka Höyük'te⁷ ele geçen örneklerle daha benzer özellikler taşıdığı görülmektedir⁸. Nemrik alet endüstrisine özgü ok uçlarının ve kıyıcıların olması yine bölgede bulunan diğer yerleşim yerlerinden bilinen bir durumdur⁹.

Genel olarak bakıldığında ise Güneydoğu Anadolu'da Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e tarihlenen çok sayıda yerleşim yeri bulunduğu bilinmektedir. Örneğin, Yukarı Dicle Vadisi'nde bulunan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerleri arasında bu dönemin A evresine tarihlenen yerleşimler yoğunluktadır¹⁰ (Boncuklu Tarla¹¹, Çayönü¹², Çemka Höyük¹³, Demirköy¹⁴, Gusir Höyük¹⁵, Hallan Çemi¹⁶, Hasankeyf Höyük¹⁷ ve Körtik Tepe¹⁸ gibi). Güneydoğu Anadolu Neolitigi için ayrı bir önem teşkil eden Aşağı Fırat Havzası'nda da hem PPNA hem de PPNB Dönem'e ait çok sayıda yerleşim yeri bu-

⁶ Kartal 2012, 475-485; Kartal ve diğ., 2018, 92-99.

⁷ Kodaş ve diğ., 2020, 40-46.

⁸ Kartal 2012, 479-480; Kartal ve diğ., 2018 495-496; Kodaş ve diğ., 2020; 43-44.

⁹ Altınbilek 2013; Kartal ve diğ., 2018; Kodaş 2019.

¹⁰ Özdoğan 2011, 329-339; Hauptman 2012, 85-120; Taşkiran 2016, 43-51; Özdoğan 2017; 723-731; Karul 2020, 76-95; Kartal 2009.

¹¹ Ökse ve diğ., 2014; Kodaş 2019, 3-15.

¹² Özdoğan 1999, 311-319; Erim-Özdoğan 2011, 185-200.

¹³ Kodaş ve diğ., 2020, 40-41.

¹⁴ Rosenberg 2011b, 79-87

¹⁵ Altınbilek 2013, 289-298.

¹⁶ Rosenberg 2011a, 61-78

¹⁷ Miyake ve diğ., 2012, 4-5; Maeda 2018, 57-59.

¹⁸ Özkaya ve Coşkun 2011, 87-90.

⁵ Kozłowski 1999.

lanmaktadır (Göbekli Tepe¹⁹, Sefer Tepe²⁰, Gürcü Tepe²¹, Nevali Çori²², Hurbetsuvan²³, Karahan Tepe²⁴, Akarçay Tepe²⁵, Mezraa Teleilat²⁶ gibi). Fakat bu bölgede Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine ait veriler sadece Göbekli Tepe²⁷ ve Sefer Tepe'de²⁸ tespit edilmiştir. Güneydoğu Anadolu'da Geç Epipaleolitik Dönem üzerine olan bilgilerimiz ise sadece Körtik Tepe²⁹, Boncuklu Tarla³⁰ ve Çemka Höyük³¹ yerleşim yerinden yapılan kazılar ile Söğüt Tarlası ve Biris Mezarlığı'nda³² yapılan yüzey araştırmalarında elde edilen bilgilerle sınırlıdır. Yukarı Habur Vadisi'nin Suriye bölümünde Neolitik Çağ'a tarihlenen birkaç yerleşim yeri tespit edilmiş olmakla birlikte Geç Epipaleolitik ve Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait çok fazla bir bilgi bulunmamaktadır³³. Habur Vadisi'nin Anadolu'da kalan kısımları üzerine ise herhangi bir araştırma yapılmamıştır veya yapılan araştırmalarda Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e ait bir bilgi bulunmamaktadır. Yukarı Habur Vadisi'nin kuzeyindeki dağlık bölgede bulunan Tarin Mağarası'nda ele geçen yontmataş aletlere, özellikle mikrolit aletlere, kronolojik ve bölgesel bağlamda bakıldığında söz konusu aletlerin Yukarı Dicle Vadi-

si'nde Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in A evresine³⁴ ve Geç Epipaleolitik Dönem'e tarihlenen Körtik Tepe³⁵, Çemka Höyük³⁶, Boncuklu Tarla³⁷ yontmataş aletleri ile benzer özellikler gösterdikleri görülmektedir. Fakat alanda ele geçen uçlar tekno-tipolojik açıdan daha çok Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in A evresi buluntuları ile benzer özellikler sergilemektedir ve bölgede bulunan diğer yerleşim yerlerinden de bilinmektedir³⁸.

Yerleşim seçimleri açısından bakıldığında Yukarı Dicle Vadisi'nde Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine ait tabakalar bulunan Boncuklu Tarla³⁹, Çayönü⁴⁰, Çemka Höyük⁴¹, Demirköy⁴², Hallan Çemi⁴³, Hasankeyf Höyük⁴⁴ ve Körtik Tepe⁴⁵ gibi tüm yerleşim yerleri su kenarında oldukları ve etraflarında geniş ve düz arazilerin bulunduğu görülmektedir (Hrt.1). Bu bağlamda Gusir Höyük⁴⁶ bir göl kenarı yerleşimi olarak diğerlerinden biraz farklıdır. Aşağı Fırat Havzası yerleşim yerlerine bakıldığında ise yerleşim yerlerinin iki farklı alan üzerinde buldukları görülmektedir. Bunlardan ilki Fırat Nehri kenarında bulunalar (Akarçay, Nevali Çori, Mezraa Teleilat, Gürcü Tepe, Gritille gi-

¹⁹ Schmidt 2012.

²⁰ Çelik 2006, 26-28.

²¹ Schmidt 1995, 9-10.

²² Hauptman 2012, 85-138.

²³ Çelik 2019, 26-27.

²⁴ Çelik 2011, 241-253.

²⁵ Özbaşaran - Duru 2012, 165-202.

²⁶ Özdoğan 2012a, 203-260.

²⁷ Schmidt 2012, 10-20.

²⁸ Çelik 2006, 26-28.

²⁹ Özkaya ve Coşkun 2011, 87-90; Kartal 2012, 475-490; Benz ve diğ., 2015, 10-15.

³⁰ Kodaş 2019, 3-15

³¹ Kodaş ve diğ., 2020, 40-46.

³² Benedict 1980, 107-190.

³³ Nishiaki 1992, 97-102.

³⁴ Rosenberg 2011a, 80-82; Rosenberg 2011b, 62-65; Altınbilek 2013, 289-298; Kartal ve diğ., 2018, 92-99; Maeda 2018, 56-67; Kodaş ve diğ., 2020, 40-46.

³⁵ Kartal ve diğ., 2018, 92-99.

³⁶ Kodaş ve diğ., 2020, 40-46.

³⁷ Kartal ve diğ., 2014, 489-500; Kodaş 2019, 3-15.

³⁸ Karul 2011, 1-19; Altınbilek 2013, 289-298; Kartal ve diğ., 2018, 92-99; Maeda 2018, 56-67.

³⁹ Kodaş 2019, 3-15.

⁴⁰ Özdoğan 1999, 311-319; Erim-Özdoğan 2011, 185-200.

⁴¹ Kodaş ve diğ., 2020, 40-46.

⁴² Rosenberg 2011b, 62-65.

⁴³ Rosenberg 2011a, 80-82.

⁴⁴ Miyake ve diğ., 2012, 3-7.

⁴⁵ Özkaya ve Coşkun 2011, 89-120.

⁴⁶ Karul 2020, 76-95.

bi⁴⁷⁾ diğeri ise daha dağlık olan alanda bulunan (Karahana Tepe, Göbekli Tepe, Hurbetsuvan gibi) ⁴⁸ yerleşim yerleridir. Fakat Dicle Vadisi'nde dağlık olan ve nehirlerden uzak olan Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem yerleşim yerleri hakkında ise, Gusir Höyük hariç ⁴⁹ çok fazla bilgi bulunmamaktadır (Hrt. 1) ⁵⁰. Buna karşın Zagros Bölgesi'nde bulunan Shanidar Mağarası'nda ⁵¹ Proto-Neolitik ve Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine tarihlenen tabakalar bulunmaktadır. Mardin ili Mazıdağı İlçesi'nde dağlık ve kurak bir bölgesinde bulunan Tarin Mağarası'nda tespit edilen Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem buluntuları bu bağlamda hem dağlık ve yüksek bir bölgede bulunması hem de bir mağara ve terası olması açısından ayrı bir önem teşkil etmektedir. Ama asıl sorun Tarin Mağarası yerleşim modelinin nasıl bir yapı sergilediğidir. Zira Güneydoğu Anadolu'da bu döneme tarihlenen tüm yerleşim yerlerinde kalıcı köy yaşamına ait olan ve açık alanlarda höyükleşme şeklinde gelişen mimari kalıntılar tespit edilmiştir⁵². Buna karşın Tarin Mağarası bu duruma ters düşmektedir. Bu noktada Tarin Mağarası için üç ayrı yerleşim modelinin varlığı düşünülebilir: Kalıcı bir yerleşim yeri, göçebe yaşama modeline sahip sezonluk bir yerleşim yeri ve sezonluk av kamp alanı⁵³.

Fakat yerleşim yerinde tespit edilen mevcut veriler söz konusu üç ayrı yerleşim sisteminden hangisinin olduğunu söylemek için henüz yeterli değildir. Özellikle sürme taş aletlerin henüz bulunmamış olması mağaranın yerleşim modelinin netleştirilmesi için önemli bir sorun yaratmaktadır. Buna karşın Shanidar Mağarası⁵⁴ içerisinde tespit edilen Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem buluntuları göz önüne alındığında Kuzey Habur Bölgesi'nde mağara içi ve terası üzerinde bulunan farklı bir barınma modeline sahip yerleşim yerlerinin de olabileceği düşünülebilir. Bu durum ancak ileriki yıllarda yapılacak daha detaylı araştırmalar ve yeni buluntu yerleri ile daha iyi anlaşılacaktır.

SONUÇ

Tarin Mağarası'nda ele geçen Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem (A evresi) yontmataş aletler Güneydoğu Anadolu'da daha çok höyükleşme konteksti üzerinden bilinen Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'in bu evresinde yerleşim yerlerinin aslında sadece ovalık alanlarda veya geniş düzlükler üzerinde bulunan su kaynakları etrafında toplanmadığını (yani sadece açık alanlarda höyükleşme olarak gelişmediğini), tersine bölgenin daha dağlık alanlarında bulunan mağaralarda veya mağara teraslarında da ayrı bir neolitikleşme sürecinin yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir. Bu duruma ek olarak Tarin Mağarası'nın güneyinde bulunan Çayönü ve Ürünlü Köyü etrafında ve hemen kuzeydoğusunda bulunan Dikyamaç Köyü, Engin Köy Mağarası içerisinde ve terasında

⁴⁷ Schmidt 2012, 10-20; Hauptman 2012, 85-110; Çelik 2019, 24-38.

⁴⁸ Voigt 1985, 10-24; Schmidt 1995, 9-10; Özdoğan 2012b, 204-210; Çelik 2006 23-25; Özbaşaran - Duru 2012, 166-170; Çelik 2019, 26-30.

⁴⁹ Karul 2011, 1-19.

⁵⁰ Özdoğan 2004, 23-34; Özdoğan 2012b, 38-51; Özdoğan- Karul 2020, 1-28.

⁵¹ Solecki ve diğ., 2004, 10-25.

⁵² Aurecne - Kozłowski 2000, 60-61, 201.

⁵³ Abbès 2014, 13-26; Abbès 2019, Sezonluk veya av kamp alanı olduğu düşünülen yerleşim yerleri Suriye'de Qedir ve Bal'as Bölgelerinde tespit edilmiştir.

⁵⁴ Solecki ve diğ., 2004

ve Heminin Mevkii'nde (Hrt. 2b), tespit edilen bir takım yontmataş aletler Geç Epipaleolitik ve Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'e işaret etmektedir⁵⁵. Bu durum Geç Epipaleolitik veya Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem'de söz konusu dağlık bölgenin iskân gördüğünü veya sezonluk olarak ziyaret edildiğini göstermektedir. Fakat Tarin Mağarası'nda çok sayıda yontmataş alet parçası tespit edilmesine karşın herhangi bir sürtme taş alet bulunamamış olması, henüz sorunlu olmakla birlikte, yerleşim yerinde kalıcı bir yaşam modelinden çok avcı-toplayıcı göçebe bir yaşam modelinin olabileceğini düşündürmektedir. Genel olarak bakıldığında söz konusu yerleşim yeri Kuzey Mezopotamya'da varlığı uzun süredir bilinen ve kendini höyükleşme şeklinde gösteren Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresinin aslında dağlık bölgelerde de kendine has bir yerleşim modeli ile gelişmiş olabileceğini akla getirmektedir. Gerek yerleşim yeri üzerine gerekse bölgede yapılacak yeni araştırmalar Yukarı Habur Vadisi ile Yukarı Dicle Vadisi arasında bulunan Tur Abdin Bölgesi'nde nasıl bir neolitikleşme sürecinin yaşandığı (ayrıca dağlık ve ovalık, nehir kenarı, bölgelerde gelişmiş olan neolitikleşme süreçlerinin kendi aralarındaki benzerlikleri ve farklılıkları) üzerine önemli bilgiler verecek bir potansiyele sahiptir. Özellikle tahribata açık bir durumda olan Tarin Mağarası'nda ileriki yıllarda arkeolojik kazıların yapılması bölgenin tarihöncesi dönemlerinin incelenmesi için önemli bir başlangıç olabilir.

Resim ve Harita Listesi

Harita 1: Kuzey Levant Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem A evresine tarihlene bazı yerleşim yerleri (E. Kodaş).

Harita 2: Tarin Mağarası'nın lokalizasyonu (E. Kodaş).

Resim 1: Tarin Mağarası'na ait fotoğraflar (B. Genç).

Resim 2: Tarin Mağarası terasında ele geçen Paleolitik Çağ yontmataş alet kalıntıları: a ve c; levallois çekirdekler, b; levallua uç (Çizim: E. Kodaş).

Resim 3: Tarin Mağarası'nın doğusundaki obruk gölleri.

Resim 4: Tarin Mağarası'nın doğusunda bulunan düz alan üzerinde görülen Paleolitik Çağ yontmataş buluntuları (Fotoğraf: Mardin Yüzev Araştırması Arşivi).

Resim 5: Tarin Mağarası'nın terası üzerinde bulunan Neolitik Çağ yontmataş buluntuları (Fotoğraf: B. Genç, a-d, ve Ergül Kodaş, e).

Resim 6: Tarin Mağarası'nda ele geçen çakmaktaşı çekirdekler (Çizim: E. Kodaş).

Resim 7: Tarin Mağarası'nda ele geçen dilgi ve dilgicikler (Çizim: E. Kodaş).

Resim 8: Tarin Mağarası Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem çakmaktaşı aletlerin çizimi: a ve n: Eşkenar üçgen, b, d, e ve f: yarım, g eğik budanmış bir sırtlı dilgicik (*Scalene triangle*), c ve h düzelttili dilgi, ı delici, l-m nemrik uçları, j kalem keski, p kıyıcı (Çizim: E. Kodaş).

Resim 9: Tarin Mağarası'nda ele geçen obsidiyen aletler: a-d düzelttili dilgi, e delici (Çizim: E. Kodaş).

Resim 10: Tarin Mağarası'nda ele geçen düzelttili dilgiler (Çizim: E. Kodaş).

⁵⁵ Söz konusu lokaliteler yine 2020 yılı yüzey araştırmasında tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abbès 2014 F. Abbès, “Le Bal’as, un autre scénario de la néolithisation.” içinde : C. Manen – T. Perrin – J. Guilaine (ed.), *Transition Néolithique en Méditerranée*, (Paris 2014), 13-26.
- Abbès 2018 F. Abbès, *Vivre la steppe Qdeir, un campement néolithique en Syrie* (Paris 2018).
- Altınbilek-Algül 2013 Ç. Altınbilek-Algül, “The lithic assemblages of Gusir Höyük (Turkey) : The preliminary results. The preliminary results”, içinde : Borrell, J – J. Ibáñez – M. Molist (ed.), *Stone tools in transition: From hunter-gatherers to farming societies in the Near East* (Barcelona 2013), 289- 298.
- Aurenche – Kozłowski 2000 O. Aurenche – S.-K. Kozłowski, *La Naissance du Néolithique au Proche Orient* (Paris 2000).
- Benedict 1980 P. Benedict “Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması. “Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I”, içinde: H. Çambel – R.-J. Braidwood (ed.), *Istanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi* (İstanbul 1980), 107–191.
- Benz ve diğ. 2015 M. Benz – K. Deckers-Rossner – C. Alexandrovskiy – A. Pustovoytov – K. Scheeres – M.A. Fecher – A. Coskun – A. Riehl – K.W Alt – V. Özkaya, “Prelude to Village Life. Environmental data and traditions of the Epipalaeolithic settlement at Körtik Tepe, Southeastern Turkey”, *Paleorient* 41.2, 2015, 9-30.
- Çelik 2006 B. Çelik, “A New Early Neolithic Settlement in Southeastern Turkey: Sefer Tepe”, *Neo-Lithics*, 06.1, 2006, 23-25.
- Çelik 2011 B. Çelik, Karahan Tepe: a new cultural centre in the Urfa Area in Turkey. *Documenta Praehistorica*, 38, 2011, 241-253.
- Çelik 2019 B. Çelik, “Neolithic Period Cult Center: Harbetsuvan Tepesi”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi* 43, 2019, 24-38.
- Erim-Özdoğan A. 2011 A. Erim-Özdoğan “Çayönü”, içinde: M. Özdoğan – A.N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. I* (İstanbul 2011), 189-256.
- Gopher 1989 A. Gopher “Neolithic Arrowheads of the Levant: Results and Implications of a Seriation Analysis”, *Paleorient* 15.1, 1989, 43-56.
- Hauptmann 2012 H. Hauptmann, “The Urfa Region.” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. 2* (İstanbul 2011), 85-138.
- Kartal 2009 M. Kartal, *Epi-Paleolitik Dönem Türkiye’de Son Avcı Toplayıcılar: Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş* (İstanbul 2009).
- Kartal 2012 M. Kartal, “Körtik Tepe Yontmataş Endüstrisi”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 29/1, 2012, 475-490.

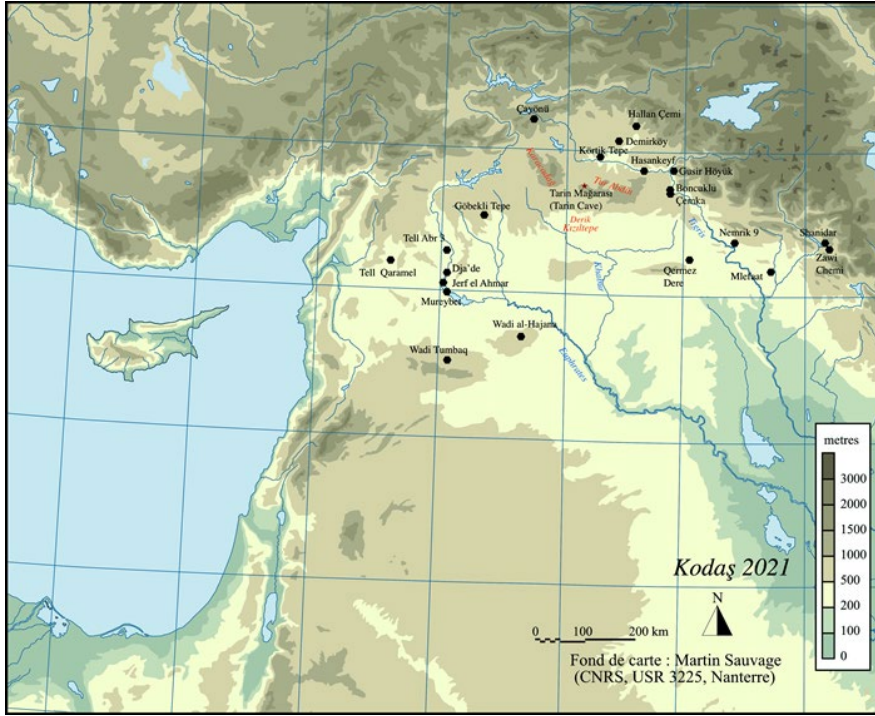
- Kartal 2019 M. Kartal, *Taş Çağlarında Yontmataş Uçlar* (Ankara 2019).
- Kartal ve diğ. 2014 M. Kartal – H. Taskıran – K. Bulut – O. Dinç, “Yontmataş Bulgular Işığında Yukarı Dicle Havzası’nda Yeni Bir Neolitik Yerleşim: Boncuklu Tarla”, *Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* 54, 2014, 489-500.
- Kartal ve diğ. 2018 M. Kartal – G. Kartal – A. Coşkun – T. Carter – F. Şahin – V. Özkaya, “Chipped stone assemblages of Körtik Tepe (Turkey)”, *Journal of Archaeological Science: Reports* 19, 2018 92-99.
- Karul 2011 N. Karul, “Gusir Höyük”, içinde: M. Özdoğan – A. N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. I* (İstanbul 2011), 1-19.
- Karul 2020 N. Karul, “The Beginning of the Neolithic in Southeast Anatolia Upper Tigris Basin”, *Documenta Praehistorica XLVII*: 76-95.
- Kodaş 2019 E. Kodaş, “Un nouveau site du Néolithique précéramique dans la vallée du Haut Tigre : résultats préliminaires de Boncuklu Tarla”, *Neo-Lithics* 19, 2019, 3-15.
- Kodaş ve diğ. 2020 E. Kodaş – B. Genç – Y. Çiftçi - C. Labendan-Kodaş – Ç. Erdem, “Çemka Höyük: A Late Epipalaeolithic and Pre-Pottery Neolithic Site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia”, *Neo-Lithic* 20.1, 2020, 40-46.
- Kozlowski 1999 S.K. Kozlowski, *The Eastern wing of the Fertile Crescent* (London 1999).
- Maeda 2018 O. Maeda, “Lithic analysis and the transition to the Neolithic in the Upper Tigris Valley: Recent excavations at Hasankeyf Höyük”, *Antiquity* 92. 361, 2018, 56-67.
- Miyake ve diğ. 2012 Y. Miyake – O. Maeda – K. Tanno - H. Hongo - C.Y. Gündem, “New excavations at Hasankeyf Höyük: A 10th millennium cal BC site on the Upper Tigris, Southeast Anatolia”, *Neo-Lithics* 12.1, 2012, 3-7.
- Nishiaki 1992 Y. Nishiaki, “Preliminary Results of The Prehistoric Survey in The Khabur Basin, Syria: 1990-91 Seasons”, *Paléorient* 18.1, 1992, 97-102.
- Ökse ve diğ. 2014 A.T. Ökse – H. Taşkıran – M. Kartal – E. Atay – A. Görmüş – N. Erdoğan, “İlsu Barajı İnşaat Sahası 2012 Yılı Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35/1, 2014, 102-112.
- Özbasaran – Duru 2012 M. Özbasaran – G. Duru, “Akarçay Tepe.’ A PPPNB and PN settlement in Middle Euphrates-Urfa”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. 2* (İstanbul 2011), 165-202.
- Özdoğan – Karul 2020 E. Özdoğan – N. Karul, “Neolitik Teriminin Kavramsal Değişimi ve Güneydoğu Anadolu’da Neolitik Araştırmalarının Dünü-Bugünü / Conceptual Change of the Neolithic and Neolithic Research in SE Anatolia Past-Present”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 163,

- 2020, 1-28.
- Özdoğan 1999 M. Özdoğan, “The Transition from Sedentary Hunter Gatherers to Agricultural Villages in Anatolia- Some Considerations”, içinde : A. Dinçol (ed.), *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul 1999), 311-319.
- Özdoğan 2004 M. Özdoğan, “The Neolithic and Highlands of Eastern Anatolia”, içinde : A. Sagona (ed.), *View From the Highlands. Archaeological Studies in Honour of Charles Burney* (Leuven 2004), 23-34.
- Özdoğan 2011 M. Özdoğan, “Anadolu’da Neolitik Dönem Yerleşme Yerlerinin Dağılımı ile ilgili Bazı Gözlemler”, içinde: H. Şahin – E. Konyar – G. Ergin (ed.) *Özsait Armağanı. Mehmet ve Nesrin Özsait Onuruna Sunular Makaleler* (Antalya 2011), 329-339.
- Özdoğan 2012a M. Özdoğan, “Neolitik Dönemi Yeniden Düşünmek”, *Aktüel Arkeoloji* 27, 2012, 38-51.
- Özdoğan 2012b M. Özdoğan, “Mezraa-Teleilat”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. 2* (İstanbul 2012), 203-260.
- Özdoğan 2017 M. Özdoğan, “The Archaeology of Early Farming in Southeastern Turkey”, içinde: Y.Enzel – O. Bar-Yosef (ed.) *Quaternary of the Levant. Environment, Climate Change and Humans* (Cambridge 2017), 723-731.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya –A. Coşkun, “Körtik Tepe”, içinde: M. Özdoğan– N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. I* (İstanbul 2011), 89-127.
- Rosenberg 2011a M. Rosenberg, “Hallan Çemi”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. I* (İstanbul 2011), 61-78.
- Rosenberg 2011b M. Rosenberg, “Demirköy”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey Vol. I* (İstanbul 2011), 79-87.
- Schmidt 1995 K. Schmidt, “Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic. Göbekli Tepe and Gürcütepe”, *Neo-Lithics* 2.95, 1995, 9-10.
- Schmidt 2012 K. Schmidt, *Göbekli Tepe a Stone Age sanctuary in South-Eastern Anatolia* (İstanbul 2012).
- Solecki ve diğ. 2004 R.S., Solecki – R.L. Solecki – A.P. Argelakis, 2004. *The Proto-Neolithic cemetery in Shanidar Cave*. College Station (Texas 2004).
- Taşkıran 2016 H. Taşkıran, “The Paleolithic and Epi-paleolithic of Anatolia”, içinde: Ü. Yalçın (ed.), *Anatolian Metal VII* (Bochum 2016), 43-51.
- Voigt 1985 M.-M. Voigt, “Village on the Euphrates. Excavations at Neolithic Gritille in Turkey”, *Expedition* 21.1, 1985, 10-24.

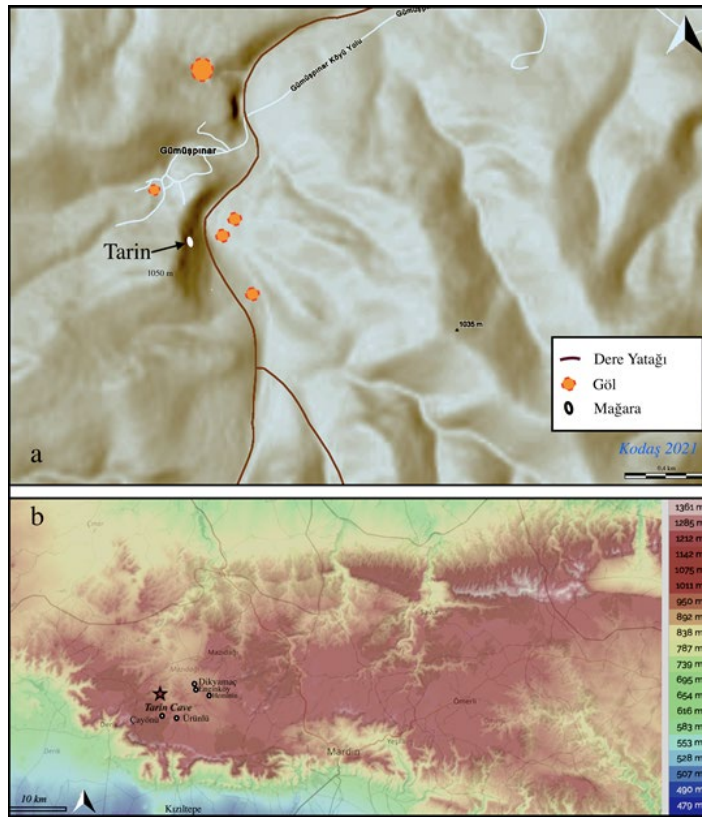
Ökse ve diğ. 2014

A.T. Ökse – H. Taşkiran – M. Kartal – E. Atay – A. Görmüş – N. Erdoğan, “İlisu Barajı İnşaat Sahası 2012 Yılı Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 35/1, 2014, 102-112.

Yontmataş Bulgular Işığında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Yeni Bir Çanak- Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşim Yeri: Tarin Mağarası

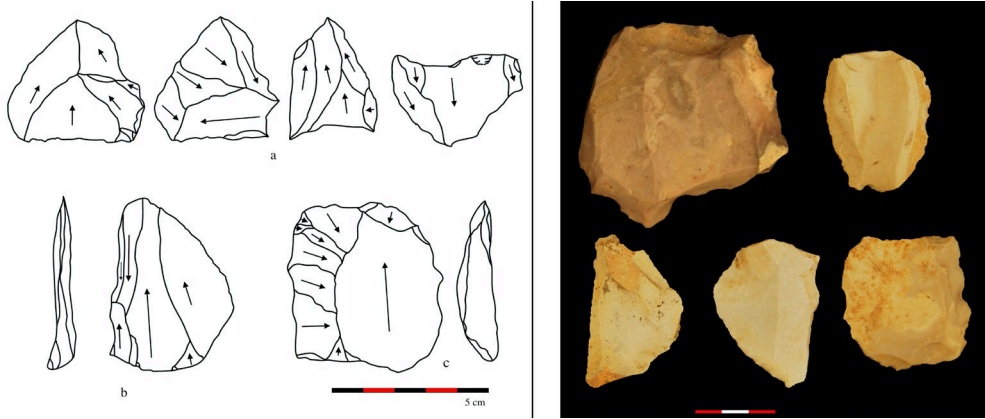
Harita 1

Harita 2

Resim 1

Resim 2

Yontmataş Bulgular Işığında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Yeni Bir Çanak- Çömleksiz Neolitik Dönem Yerleşim Yeri: Tarin Mağarası

Resim 3

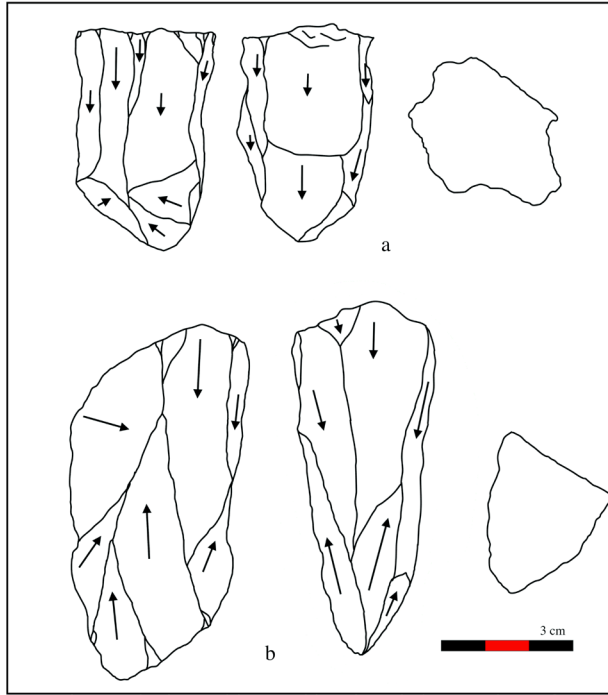

Resim 4

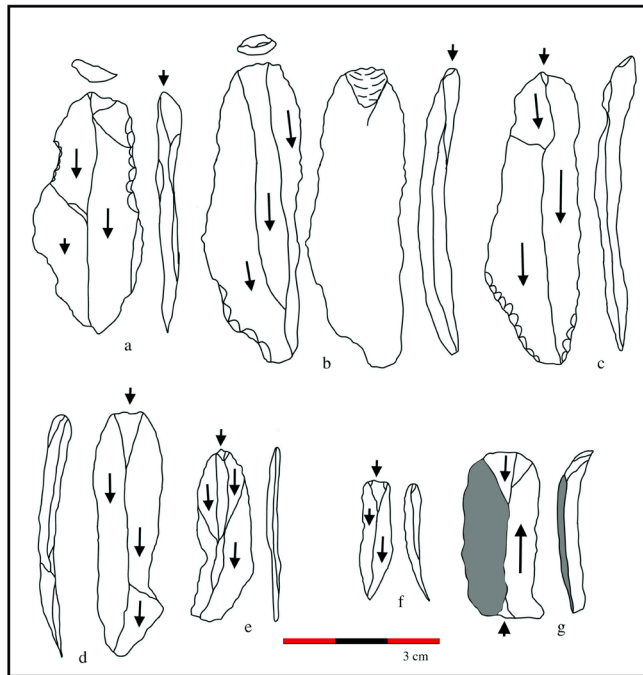

Resim 5

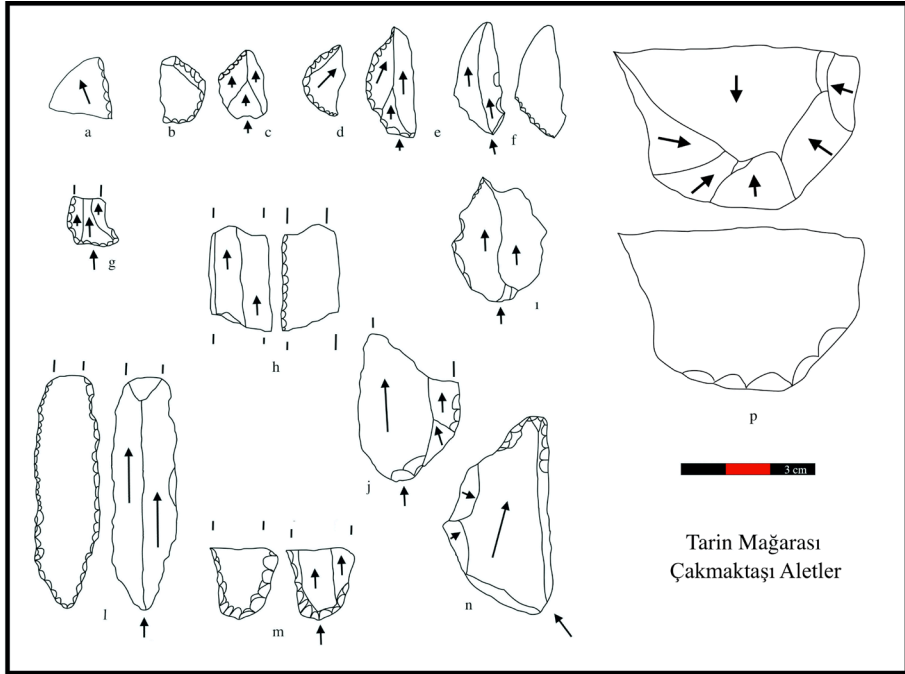

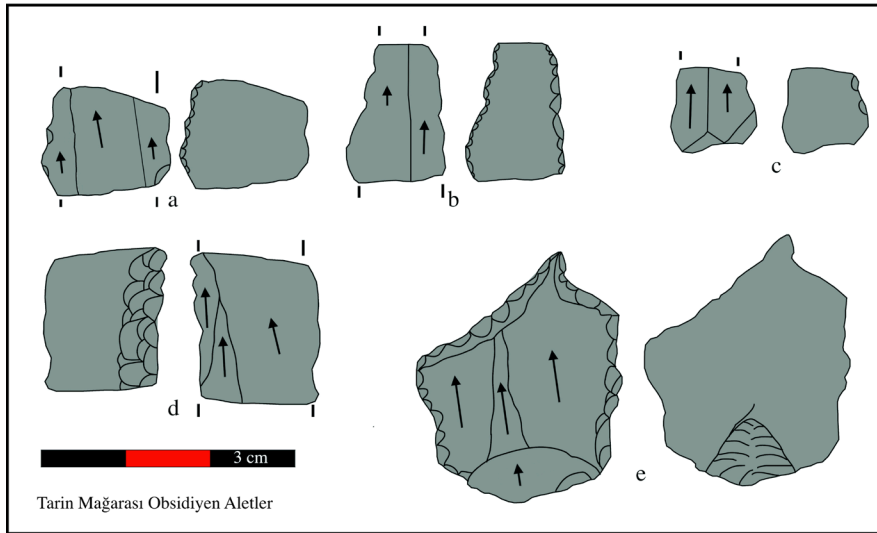
Resim 6

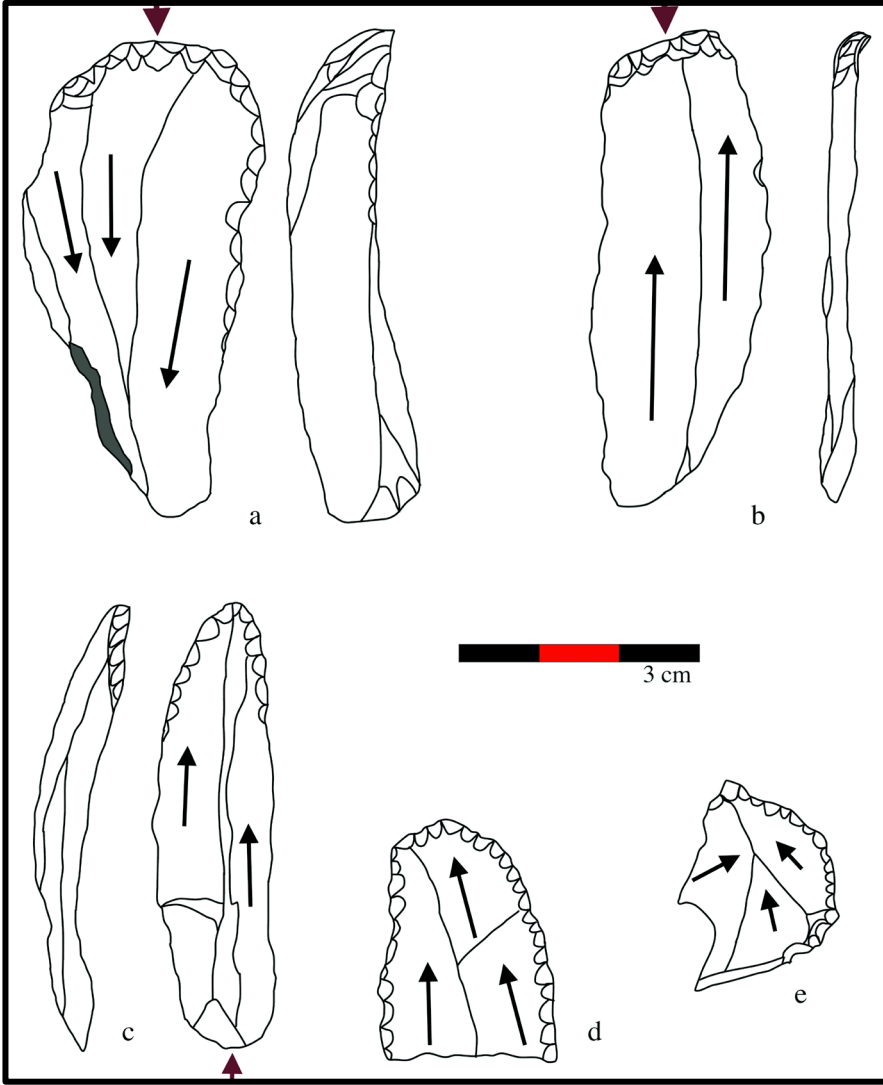
Resim 7

Resim 8

Resim 9

Resim 10

ANKARA'DAN SILVANUS BETİMLİ ÜÇ YÜZÜK TAŞI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Melih ARSLAN*
Yavuz YEĞİN**

Anahtar Kelimeler: *Silvanus Kültü • Küçük Asya • Roma Dini • Yüzük Taşı • Mitoloji*

Özet: Çalışmada üç adet yüzük taşı üzerinden tanrı Silvanus'un Küçük Asya'daki varlığı tanıtılmaya çalışılacaktır. Silvanus daha çok Roma ve çevresi başta olmak üzere Tuna Eyaletleri ve Balkanlarda yoğun tapımı olan bir tanrıdır. Bu tanrıya ait tapım merkezleri ve kült alanlarını kırsal alanlar ve ormanlık alanlar oluşturmaktadır. Bu özelliğinden hareketle Silvanus kırların, ormanların, doğanın ve doğal yaşamın öte yandan tarımın ve tarımsal yaşamın da koruyucusu bir tanrı olarak bilinmektedir. Avrupa'nın bir kesimi, Balkanlar ve Tuna boyları bu tanrının kültü bakımından bu kadar zengin Küçük Asya'da söz konusu tanrı ile ilgili hemen hemen hiçbir ize rastlanmamaktadır. İlk defa burada ele alınan üç eser üzerinden Silvanus kültürünün Küçük Asya'daki olası izlerine ışık tutulacaktır. Çalışmamızda Silvanus'a ait iki farklı tip tespit edilmiştir. Bunlardan biri Kelt tanrısı Seculus'un da bir adı olan ve daha çok Britania bölgesinde izleri yoğun görülen Cocidius Silvanus'tur. Diğer bir tiplene ise Silvanus kültü kapsamında oldukça nadir görülen ve esasen tarımın ve tarımsal yaşamın koruyucu tanrısı epitetiyle gördüğümüz Mars Silvanus örneğidir. Bu iki tiplene Silvanus kültürünün Küçük Asya'daki varlığının şimdiye kadar somut olarak en ciddi kanıtlarıdır. Neticede çalışmamızda bu iki Silvanus tipi hem mitolojisi hem ikonografisi hem de tespit edilen benzer örnekleri üzerinden değerlendirilecek ve kültün Küçük Asya coğrafyasındaki varlığı üzerine yorumlar yapılacaktır.

* *Melih Arslan, Nümsimat, Klasik Arkeolog, Anadolu Medeniyetleri Müzesi Eski Müdürü, e-posta: arslanmelih06@hotmail.com*
ORCID: 0000-0002-2152-1564

** *Yavuz YeğİN, Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi Arkeoloji Bölümü, e-posta: yavuz.yegin002@gmail.com*
ORCID: 0000-0001-7901-6352

Gönderilme tarihi: 14.03.2021; Kabul edilme tarihi: 31.07.2021

DOI:

**SOME THOUGHTS ON THE THREE RING STONES WITH DEPICTIONS OF
SILVANUS FROM ANKARA**

Key Words: *The Cult of Silvanus • Asia Minor • Roman Religion • Ring Stone • Mythology*

Abstract: In this study, the presence of the god Silvanus in Asia Minor is being investigated through three ring stones. Silvanus was intensively venerated particularly in Rome and its environs, in the Danubian Provinces and the Balkans. Rural areas and forests are the major cult places of this god. Thus Silvanus is known as the god of the moor, forest, nature and wildlife as well as, agriculture and agricultural life. Although the cult of Silvanus is widespread in a certain part of Europe, the Balkans and Danube region, there is almost no evidence of its cult in Asia Minor. This paper aims to shed light on the cult of Silvanus in Asia Minor via three ring stones for the first time. Our study indicates that Silvanus had two different types. One of them is *Cocidius Silvanus*, also a name of Celtic god Seculus, whose traces can be seen widely in Britannia. The other is *Mars Silvanus* which can be seen rarely in the scoop of the Silvanus cult and basically has the epithet of protector god of the agriculture and agricultural life. These two types are the most concrete evidence of the presence of the Silvanus cult in the Asia Minor. Our study concludes by evaluating these two Silvanus types in the context of the mythology an iconography of this god and compares them to similar known examples. Some remarks on the presence of Silvanus in Asia Minor are also expressed.

Giriş

Bu çalışmada, Ankara Anadolu Medeniyetler Müzesi teşhirinde yer alan üç yüzük taşı ele alınacaktır. Türk bilim dünyasında yeterince tanınmadığını düşündüğümüz Avrupa kökenli orman ve kırların koruyucu tanrısı Silvanus ikonografisini, bu üç yüzük taşı üzerindeki betimlemeleri ile tanıtmaya çalışacağız. Yüzük taşlarından ilki farklı bir Silvanus ikonografisini yansıtırken, ikinci ve üçüncü örnekler, küçük ayrıntılar dışında hemen hemen birbirinin benzeri ikonografik özellik taşımaktadır.

Silvanus inancı, köken itibarıyla Roma ve çevresi başta olmak üzere, Tuna Eyaletleri ve Balkan coğrafyasında sık karşılaşılan bir inançtır. Küçük Asya coğrafyasına baktığımızda, bu tanrıya ait bir iz rastlanmamaktadır. Öte yandan Silvanus, inanç kökenine kaynaklık eden coğrafyalarda da farklı tip ve ikonografilerde karşımıza çıkmaktadır. Bu kadar farklı tip ve karakterde ortaya çıkan tanrı ile ilgili kesin yargılarda bulunmanın zorluğunun farkındayız. Küçük Asya coğrafyasındaki mevcut epigrafik kaynaklarda (birkaç istisna dışında) adına rastlanılmadığı gibi, arkeolojik buluntularda da hiçbir görselinin izine rastlanmayan bu tanrı ile ilgili bu çalışma ilk olma özelliği taşımaktadır. Burada sunacağımız veriler ünik ve özgün nitelik taşıdığından, Anadolu arkeolojisinde kült ve inanç konusunda yeni bir bakışın kapısını aralayacaktır.

Burada incelediğimiz üç yüzük taşı üzerindeki Silvanus tiplerinden ilkinde, kırların tanrısı, yaşlı çoban¹ olarak, bilinen epitetleri ile karşımıza çıkmaktadır. İkinci ve üçüncü benzer yüzük taşlarında Silvanus, “Mars” ikonografisinde tasvir edilmiş olup bu ikonografi ile Silvanus farklı ve bilinmeyen yeni ikonografik özellikler taşımaktadır. Bu çalışmada ayrıca, Avrupa orijinli bu tanrının Ankara’daki bu üç eser sayesinde, Küçük Asya’da kabul görüp görmediği irdelenecektir. Gösterdikleri özellikler bağlamında Silvanus ikonografisine yeni katkılar sunan bu üç eserin, hangi yolla Küçük Asya’ya gelmiş olabileceği sorusuna da cevap aranacaktır. Çalışmadaki ana amacımız, Küçük Asya’da hiç bilinmeyen bu ilginç ve farklı özelliklere sahip tanrıyı hem mitolojisi hem de ikonografisi bağlamında bu üç eser üzerinden tanıtmaktır.

Silvanus İnanışının Kökeni ve Mitolojisi

Silvanus², Roma dünyasının Avrupa topraklarında yeterince iyi tanınmaktadır. Buna karşın, Küçük Asya coğrafyasında, Kommagene Bölgesi’ndeki Arulis/Enesh kentinde³ ve Frigya Bölgesi’ndeki Augustopolis kentinde bulunan yazıtlar⁴ aracılığı ile sadece ismen tanınmaktadır. Tanrı, kült özellikleri ve tapımı hakkında ise herhangi bir iz ya da kanıt ulaşılamayan gizemli bir özellikte karşımıza çıkmaktadır.

Silvanus’un kökeni hakkındaki çalışmalara bakıldığında bugüne kadar yapılmış

¹ Çobanlar ve çoban tanrılar üzerine yazılanlar için bkz. Himmelmann 1980.

² Sivanus hakkında yayınlar için bkz. Dorsey 1992; Nagy 1995; Dezspa 2001, 2012.

³ CIL III 14396f = AE 1908: 24; AE 1908: 25-28

⁴ EE 5 (1884) 1454.

incelemelerde özellikle adının etimolojik çözümlemesine bakılarak dört farklı hipotezin olduğu görülecektir⁵.

İlk hipoteze göre, Silvanus, Etrüsk kökenli bir isim olup, Etrüsk tanrısı “Selvan” ile ilişkilidir⁶. İkinci görüş Silvanus’un orman anlamına gelen “*silva*” isminden türediği ve bu kullanımın tanrı Faunus’un da bir epiteti olduğu yönündedir⁷. Üçüncü görüş, benzer kullanımın Mars için de geçerli olduğunu belirtir⁸. Dördüncü ve son görüşe göre ise Silvanus doğrudan Latince orman anlamına gelen “*silva*” sözcüğünden türemiş ve son ek olarak kullanılan “*no*” sözcüğü ile “Silvano” yani “Ormanın Beyi” anlamını almıştır⁹. Bu yönü ile tanrıya aslında köken olarak İtalya ve çevresi önerilmektedir. Öte yandan söz konusu son hipotez bugün de modern çalışmalarda ve literatürde en yaygın görüş olarak kabul görmektedir¹⁰.

Bu son hipotezin doğru olduğu kabul edilirse, Silvanus’un adının geldiği Latince kökene bakıldığında, Avrupalı bir tanrı olduğu anlaşılmaktadır. En genel anlamda ise ormanların, kırların, tarımın, avcılığın, avcılarının, çiftçiliğin, kırsal yaşamın ve sınırların koruyucu tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Roma ve İtalya’da oldukça popüler olduğu belirlenen Silvanus ile ilgili antik kaynaklar da ayrıntılı bilgiler sunmaktadır. Bu yönüyle Roma Cumhuriyet

ve Erken İmparatorluk dönemlerinde tanrı Silvanus hakkındaki bilgilerimizin ana kaynağını söz konusu antik yazılı kaynaklar oluşturmaktadır¹¹.

Bu antik kaynaklar, Silvanus’un kimliği ve mitolojiye konu olmuş ikonografisi üzerine çok farklı bilgiler sunmaktadır. Plinius, Cato ve Livius’ta, Silvanus “Ormanların Tanrısı” olarak anılmaktadır¹². Vergilius ve Propertius’ta ise bunlara ek olarak “Çiftçiliğin ve Tarımın Tanrısı” özellikleri ile karşımıza çıkar¹³. Başka bir antik kaynakta, Silvanus için “Sınırların Koruyucusu” ifadesi bulunmaktadır¹⁴. Diğer bir kaynak ise Silvanus’un kadınların muhalifi ve düşmanı olduğuna vurgu yapmaktadır¹⁵. Yazılı kaynaklardan elde edilen bu bilgilere bakıldığında Silvanus’un oldukça farklı yönleri bulunan bir tanrı olduğu görülmektedir¹⁶.

Tanrının, bugüne kadar bulunmuş yaklaşık 1100 yazıtta ismi geçmektedir. Bu yazıtlar, Silvanus kültürünün doğduğu ana merkezin Roma ve çevresindeki eyaletler olduğunu ve uzun süre boyunca da o bölgelerde popüler olmaya devam ettiğini göstermektedir. Bu yönü ile aslında Silvanus’a sınırlı bir bölgede gizemli bir tapınım olduğu söylenebilir¹⁷.

Silvanus kültü ile ilgili arkeolojik verilerin kısıtlı olması ve epigrafik kayıtlarda

⁵ Deszpa 2001: 562.

⁶ Decke 1880, 54-59; 12. 200; Dorcey 1992: Silvanus’un Etrüsklerle olan bağlantısını reddeder).

⁷ Wissowa 1912, 213.

⁸ Fowler 1911, 132.

⁹ Meid 1957, 72-126.

¹⁰ Dorcey 1992, 7-13; Jensen 1962, 15; Palmer 1978, 222; Deszpa 2001, 562.

¹¹ Deszpa 2001, 563.

¹² Plin. nat. 12.2.; Cato. de re rüşt. 83; Liv. 2.7.2

¹³ Verg. ecl.1-24; Prop. 4.4.11.

¹⁴ Hor.epod. 2.22.

¹⁵ Varro. Civ. 6.9; 25.23.

¹⁶ Plin.nat. 15. 77-78.

¹⁷ Claus 1994, 381.

da kült ayinlerinin icrası konusunda bilgilerin bulunmaması, tanrıya adanmış tapınakların bulunmaması, Silvanus ile ilgili olan festival ya da bayramların kutlanmaması bu kültürün gizemli nitelik taşımasına neden olmaktadır. Bu durumda, yazılı kaynaklarda ifade edildiği şekliyle “yalnız sıradan insanların” inandıkları, sadece Silvanus inancını benimseyen müritlerin katıldıkları kültik ritüellerden oluşan bir tapınının söz konusu olduğunu düşünmek olasıdır. Öte yandan Silvanus’un kült pratiklerinde, uygulamalarında belirli bir organizasyon şemasının takip edildiği anlaşılmaktadır. Toplu ayinler olduğu gibi bireysel yapılan ayinlerin de düzenlendiği bilinmektedir. Tanrının kültü ile ilgili ilginç olan bir diğer husus ise Silvanus’a inananların büyük çoğunluğunun kırsal yerleşimlerde yaşayan ve daha çok halkın alt tabakalarına ait kitlelerden oluşmasıdır. Bunun esas nedeni Silvanus’un *sacra publica* yani kamusal alan içinde çok fazla yer verilmiş olması ve kültürün kabul gördüğü kesimin daha çok kırsal ve ormanlık alanlarda yaşayanlardan oluşmasından kaynaklanmaktadır¹⁸.

Silvanus ile ilgili bulguların ve bulunmaların büyük çoğunluğu Orta ve Kuzey İtalya’dan gelmektedir. Silvanus kültürünün egemen olduğu bir diğer merkez ise Roma ve çevresidir. Bu çerçevede Orta ve Kuzey İtalya bölgesindeki ile Roma kentindeki

Silvanus kültürüne ilişkin bulgular karşılaştırıldığında göze çarpan çok ciddi farkların olmadığı tespit edilmektedir¹⁹.

Roma ve İtalya dışında Silvanus kültürünün etkin olduğu diğer bir bölge, Tuna boylarında bulunan Dalmatia (Hırvatistan), Panonia (Macaristan) ve Dacia’dır (Romanya). Bu üç merkezdeki bulgular incelendiğinde kültürün kendine has nitelikler taşıdığı ve kült pratikleri bakımından bölgelerin yerel unsurları ile herhangi bir etkileşim içine girmediği görülmektedir. Tanrı, Panonia’da, “Maglus” olarak kabul görmektedir. Dalmatia’da ise Grek tanrısı “Pan” ile ilişkili olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Bu bölgelerden özellikle Dalmatia’da, Silvanus için en sık kullanılan epitetin “Augustus”²⁰ olduğu anlaşılmaktadır. Dacia ve Panonia’da ise “*Silvestris*” ve “*Domesticus*” Silvanus için en sık kullanılan epitetler arasındadır²¹.

Yukardaki satırlarda Roma ve İtalya’nın diğer kesimlerinde Silvanus kültürü açısından ciddi bir farkın olmadığını belirtmiştik. Oysa bu durum, Tuna boylarındaki yerleşimlerde farklılıklar sunmaktadır. Şöyle ki, Roma’da bu tanrı ile ilgili ayinler genellikle şehir merkezinin dışında, kırsalda ve alt tabakadan kişilerin katılımı ile gerçekleştirilirken, Tuna eyaletlerinde Silvanus ayinleri şehir merkezlerinde ve genellikle tanrının adına inşa edilmiş bir tapınakta²² icra edilirdi. Kültürel organizasyonlara Roma çevresinde olduğu gibi fakir ve alt sınıftan kişiler değil bölgenin soylu

¹⁸ Clauss 1994, 386; Deszpa 2001, 563.

¹⁹ Dorsey 1992, 53; Özellikle Aqulia’da bulunan yazılı belgeler Silvanus’un ölü kültü uygulamalarında da etkili bir rol oynadığını göstermektedir.

²⁰ Nagy 1995, 767, levha, 77-79 numaralı eserler Silvanus Augustus tipindedir.

²¹ Dorsey 1992, 68-79; Domesticus ve Silvestris betimli örnekler için bkz. Nagy 1995, 768, levha, 99, 100 ve 103.

²² Silvanus kültürünün icra edildiği herhangi bir tapınağın özellikle Roma ve çevresindeki merkezlerde tespit edildiği görülmektedir. Ancak bu anlayışın Tuna eyaletlerinde kınıldığı ve olasılıkla bir tapın merkezine kült icrasında önemli bir rol oynadığı tahmin edilmektedir.

sınıfına ait kişilerin katılımı göze çarpardı²³.

Öte yandan diğer batı eyaletleri ve Doğu Yunanistan'dan Kuzey Afrika'ya kadar olan geniş coğrafyada, Timgad ve Lambaesis (Cezayir) gibi birkaç istisnai merkez dışında, Silvanus kültüne ilişkin tapınmanın herhangi bir kanıtı bulunmamaktadır²⁴.

Silvanus İkonografisi

Silvanus pek çok bölgede farklı tiplerde karşımıza çıkmasından ötürü, ikonografisinde de bu çeşitlilik göze çarpmaktadır. Anıtsal yapıların kabartmaları, heykeltıraşlık eserleri, arkeolojik küçük eserler, Silvanus'u çok çeşitli betimlemeleriyle gördüğümüz en önemli eser gruplarıdır. Bu çeşitlilik İtalya ve Silvanus ile ilişkili kanıtların yoğun olarak ele geçtiği Tuna boylarındaki yerleşim birimlerinde de kendini göstermektedir.

Silvanus ikonografik olarak karşımıza en sık gür sakallı ve yaşlı bir adam olarak çıkmaktadır. Bu özellik aslında Yunan ve Roma dünyasındaki diğer tanrılar içinde geçerli bir özelliktir. Fakat bu aşamada Silvanus atribütleri aracılığı ile Yunan ve Roma'daki diğer tanrılardan ayrılmaktadır. En bilinen atribütü "orak" ya da "tırpan" olarak dilimize geçmiş olan *falx'tır*. Öte yandan atribütleri arasında ağaç dalı ya da budak, çam kozalağı, çeşitli meyvelerle donatılmış post sayılabilir. Ayrıca Silvanus

betimleriyle, çoğunlukla yan yana görülen en tipik sembol ise "köpek" figürüdür²⁵.

Bu atribütler aynı zamanda Silvanus'un etkilediği ve ilgilendiği iş kolları ya da ilgi alanları hakkında bilgilendirici olmaktadır. Onunla ilgili sahnelerde yer alan bu objeler onun ormanların, avcılarının, çiftçilerin, tarımın ve sınır boylarının koruyucu tanrısı olduğuna işaret etmektedir²⁶. İkonografik açıdan Silvanus, sadece çobanların ve onların sürülerini vahşi hayvanlardan koruyan bir sıfatla karşımıza çıkmaz, bunun yanında ülke topraklarını ve meralarını da vahşi hayvanların saldırılarına karşı muhafaza eder şekilde gösterilir²⁷.

Silvanus kültürünün gerçekte etki alanı çok geniş olsa da yazılı belgelerde onunla ilgili herhangi bir festivalin ya da bayramın kaydedilmemiş olması ilginçtir. Bunun, Silvanus kültürünün kamusal alandan ziyade, daha çok alt tabakadan kitleler arasında ve kırsalda yaygın kabul görmesi ile ilgisi olmalıdır. Bu kültürün takipçileri arasında, aristokrat sınıfına mensup kişilerden ziyade, daha çok köleler, azatlılar, fakirler ve ezilmiş kişilerin olduğu görülmektedir²⁸. Roma İmparatorluğunda özellikle Traianus, Hadrianus ve Antonius Pius dönemlerinde, Silvanus kültürü yaygın bir özellik

²³ Dorsey 1992, 59,61.

²⁴ Clauss 1994, 383; Deszpa 2001, 563. Bu listeye aslında bu çalışmamızın konusunu oluşturan örneklerin ele geçtiği Anadolu'yu da eklemek yerinde olacaktır. Anadolu coğrafyasında Silvanus ile ilgili herhangi bir yazılı ve arkeolojik verinin olmadığını biliyoruz.

²⁵ Veledar 2018, 9.

²⁶ Dorsey 1992, 7-13; Perinic 2016, 2.

²⁷ Dzino 2012, 263; Perinic 2016, 1-2.

²⁸ Dorsey 1992, 118-122 ve 133; Sadece Roma'da tespit edilen 250'nin üzerindeki yazıt başta olmak üzere Silvanus ile ilgili heykeller ve diğer kabartma eserlere bakıldığında bu eserleri yapan kişilerin Roma'nın aristokrat ya da üst tabakasına ait sınıftan olmadığı anlaşılmaktadır. Bkz. Perinic 2016, 2-3.

kazanır ve bu etki sadece bu üç imparatorun dönemleri ile sınırlı kalmaktadır²⁹.

Kültün etkileri İtalya ve Roma dışında görülmeye başlayınca bu sefer ikonografide bazı değişimler ya da daha doğru ifade ile yenilikler göze çarpmaya başlar. Daha önceden ifade ettiğimiz gibi İtalya ve Roma dışında bu kültürün izlerinin yaygın bir şekilde takip edilebildiği diğer merkezler Dalmatia, Pannonia, Dacia, Moesia, İspanya ve Kuzey Afrika'dır. Bu yerleşim merkezlerinden ele geçen sayısız yazıt ve plastik eser, kültürün söz konusu coğrafyadaki güçlü etkilerini göstermektedir³⁰. Bu yerleşim merkezlerinden ele geçen yazıtların büyük çoğunluğunda Silvanus, yeni bir atribütü olan "çekiç" ile betimlenmektedir³¹.

Silvanus, bu saydığımız coğrafyalar içinde, Pannonia Bölgesi'nde en sevilen tanrı olmuştur. Kültü hem sınır bölgelerinde hem de şehir merkezlerinde yaygın bir tapınım görmüştür. Buradaki kabartmalarında, karşımıza "bot" ve üzerine bazen "manto (*himation*)" bazen de mantosuz giydiği kısa bir "*tunica*" ile çıkmaktadır. Nadiren mantosu çeşitli meyveler ile süslü de olmaktadır³². Bu merkezlerdeki Silvanus kabartmalarında daha önce İtalya'daki örneklerde görmediğimiz "Frig Başlığı" olarak bildiğimiz bir şapka takmaktadır. Bu ikonografik özellik, daha çok Dacia

Bölgesi'ndeki Silvanus betimlerinde karşımıza çıkmaktadır³³. Bunun yanında yine İtalya dışındaki örneklerde tanrı bazen sakallı, bazen de sakalsız olarak betimlenmektedir. Bu da bölgesel bir özellik ve yenilik olarak ikonografiyi zenginleştirmektedir³⁴.

Silvanus'un bölgesel olarak çok farklı ikonografik tasvirleri bilinmektedir. İtalya'da kendine has özellikleri ile beliren tanrı, İtalya dışındaki örneklerde bölgesel etkileri ve özellikleri de ikonografisine katmıştır. Bu konuda önemli bir yenilik, Dalmatia Bölgesi'ndeki örneklerde görülmektedir. Silvanus, Dalmatia örneklerinde, bilinen Silvanus ikonografisinin aksine, Yunan tanrısı Pan ve Roma tanrısı Faunus'un özellikleri ile karşımıza çıkmaktadır. Dalmatia örneklerinde vücudunun üst kısımları insan ve hayvan karışımı şeklinde alt kısmı ise keçi ayağı biçiminde betimlenmektedir. Bu durum atribütlerinde de değişikliği beraberinde getirir. Buradaki örneklerde *falx* yerine "*syrinx*" adı verilen Pan flütü ve *pedum* adı verilen "çoban değneği" taşımaktadır³⁵.

Bu bilgilerden hareketle İtalya kökenli bu tanrının çok zengin bir ikonografik özellik sunduğu anlaşılmaktadır. İtalya ve İtalya dışı örneklerde farklı şekillerde karşımıza çıkan Silvanus'un yeni örnekleri

²⁹ Dzino 2012, 263; Perinic 2016, 1-2; Perinic 2017, 346 (Bu imparatorlardan Traianus Dönemi Silvanus betimli anıtların çoğalmasi ile dikkat çekicidir. Dacia ve Pannonia gibi yerleşim birimlerinde tanrının kültü ile ilgili anıtlar ve heykeltıraşlık eserlerin sayıca arttığı gözlemlenir. Bunun olası nedeni imparatorun gerçekleştirdiği seferler sırasında Silvanus'un desteğini almış olmasıdır. Bunun anısına seferler sonrası Silvanus onurlandırılmış olmalıdır. Bu bilgiler hem yazılı kaynaklar hem de arkeolojik buluntular ile kanıtlanmaktadır.

³⁰ Mocsy 1974; Dorcey 1992; Deszpa 2012.

³¹ Dorcey 1992, 57-58.

³² Perinic 2016, 110.

³³ Dacia'daki Silvanus betimleri için bkz. Dorcey 1992, 76-78.

³⁴ Örnekler için bkz. Perinic 2016, 110, Nr. 1. 116 ve 24.

³⁵ Grek tanrısı Pan ile ilgili ikonografik betim için bkz. Borgeaud 1998, 66-69; Boardmann 1997, 940; Grek tanrısı Pan'ın Silvanus'a dönüşümü hakkında antik dönem kaynakları ve bilgiler için bkz. Dorcey 1992, 33-42.

tespit edildikçe aslında ikonografik anlatımında da zenginleşeceği muhakkaktır.

Yazılı kaynaklar ve başta heykeltıraşlık eserleri ve kabartmalara konu olan Silvanus'un betimlemelerinin küçük arkeolojik eserler üzerinde, sayıca daha az olduğu görülmektedir. Özellikle bu çalışmamızda değerlendirmeye aldığımız yüzük taşlarında (*gemme*) kullanımlarının daha da sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan Küçük Asya'da hemen hemen hiçbir izine rastlanmayan bu gizemli tanrının Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi teşhirinde yer alan, üç yüzük taşı üzerindeki tasvirleri konuyu daha da ilginç kılmaktadır. İtalya ve çevresi başta olmak üzere, Dalmatia, Dacia ve Pannonia gibi merkezlerde temsil edildiğini bildiğimiz Silvanus kültürünün Küçük Asya'daki varlığını düşündüren bu üç eseri arkeolojik ve ikonografik açıdan değerlendirdiğimiz de şu sonuçlara ulaşmaktadır.

Yüzük Taşlarının Katalog Tanımları

1. "Cocidius Silvanus" Betimli Yüzük Taşı (Resim 1)

Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin bodrum katında, Yüzük Taşları Teşhirinde sergilen³⁶ bu yüzük taşı, müzeye satın alma yolu ile 1964 yılında girmiştir. Müzenin, "9-31-64" envanter numarasında kayıtlı olan koyu kırmızı beyaz benekli *kalsedon* taş üzerinde, Silvanus betimlenmiştir. Oval kesimli taş (F1), 10.8 x 7.9 x 2.4 mm ölçüsündedir. Silvanus taş yüzeyinin sağ kenarından, sola yürümekte ve karşısında,

sol kenarda yapraklı bir ağaç bulunmaktadır. Ağacın dalları yukarıdan sağa doğru bir kemer yaparak sahneyi sarmaktadır. Silvanus kısa bir *tunica* ve kapüşonlu pelelerin (*paenula*) giymiş, sağ eliyle asasına dayanmakta ve sol eliyle boynuna yakın bir yerden sırtındaki çoban torbasının ipinden tutmaktadır. Tanrı sakallı bir erkek figürü olarak betimlenmiştir. Tüm sahne yapraklı bir ağacın altında gerçekleşmektedir. Öte yandan ağacın dalında kuyruğundan aşağıya doğru sarkıtılmış bir tavşan ve Silvanus'un önünde ise, çömelmiş kendisine doğru bakan bir köpek betimlenmiştir. Köpeğin kalça kısmı ve arka ayakları ağacın gövdesi arkasında kalmıştır. Zemin çizgisi mevcuttur. Taşın üst sağ köşesinde, alt sağ köşesinde kırık ve eksiklikler, ayrıca sol kenardan ortaya Silvanus'un asasına kadar uzanan bir çatlaklık mevcuttur.

Bu yüzük taşı üzerinde betimlenen erkek figürünü, Silvanus olarak tanımlamak için yeterince kanıtı sahibiz. Bu kanıtlarımızdan biri, tanrının betimlerinde sıklıkla karşılaştığımız giydiği kısa *tunica* ve *paenula*dır. Önerimizi destekleyen diğer bir kanıt ise, Silvanus'un önünde çömelmiş vaziyette kendisine doğru bakan bir köpek figürünün varlığıdır. Bu iki *atribütü*, Silvanus ile ilgili hem heykeltıraşlık eserlerinde hem de mühür, sikke ve yüzük taşı gibi küçük eserler üzerinde betimlemelerde kullanılmıştır³⁷.

Eser No. 1'in en yakın benzerleri, Oxford Üniversitesi, Ashmolean Museum'un Gem Kataloğu'nda iki örnekle karşımıza çıkmaktadır³⁸. Müze koleksiyonundaki benzer iki örnekten birincisi, 7.6

³⁶ Bkz. Yüzük Taşları Vitriini 7, no. 29a.

³⁷ Nagy 1995, 550-560.

³⁸ Henig – MacGregor 2004. 77, no. 7.6 ve 7.7.

numaralı yüzük taşıdır. “Açık kahve-gri *kalsedon* taş oval kesilmiş, her iki yüzü biraz dışbükey (A1); kenarları çok ince ve üzerinde, *nebris* giymiş bir çoban sağ eliyle değneğe dayanmaktadır. Sol tarafta bir köpek, bir ağaca asılmış olan, içinde oyun (?) bulunan bir çantaya sızırar şekilde betimlenmiştir. Zemin çizgisi belirtilmiştir. MS 1. yüzyıla tarihlenen bu yüzük taşı, müze koleksiyonuna 2003 yılında girmiş ve buluntu yeri bilinmemektedir³⁹.

Oxford Üniversitesi *Asmolean Museum*'un koleksiyonunda bulunan, 7.7 numaralı yüzük taşı ise, eser No.1 ile daha çok benzerdir. Bu eser de, 7.6 numaralı yüzük taşı gibi yaşlı çoban betimli yüzük taşları kategorisinde tanımlanmıştır. Benekli *kalsedon* oyma yüzük taşı oval, her iki yüzü düz, içe eğimli kenarlıdır (F1). Taş üzerinde, sola doğru, ayakta yaşlı bir çoban, kapüşonlu pelerin giymiş ve değneğine yaslanır, onun önünde duran bir köpek, soldaki bir ağaca sızırar pozisyon dabetimlenmiştir. Betimlenen ağaç, tüm sahnenin üzerine kavis yapmaktadır. Ağacın dallarından aşağıya doğru bir tavşan (?) asılı durmaktadır. MS 1. yüzyıla tarihlendirilmiş olan bu yüzük taşının buluntu yeri belli değildir ve müzeye 1897 yılında girmiştir⁴⁰. Yine bu yüzük taşı ile Eser No.1 arasındaki önemli bir benzer özellik, ağacın şekli ve dallarından bir tavşanın asılı durur gösterilmiş olmasıdır. Köpek figürünün tavşana hamle yapması farklılık sunsa da köpeğin varlığı ise benzerdir⁴¹.

Oxford Üniversitesi, *Ashmolean Museum*'un Gem Kataloğu'ndaki iki eser üzerindeki figürler araştırmacılar tarafından,

“yaşlı çoban” ya da “çoban” olarak tanımlanmıştır. Oysa bu çalışmada ele aldığımız yüzük taşı No.1 ile oldukça benzer bir kompozisyonun bazı küçük farklar dışında bu örneklerde de uygulandığı anlaşılmaktadır. Eserler üzerindeki figürleri incelediğimizde aslında, *Ashmolean Museum* koleksiyonundaki eserin de *Silvanus* olması gerektiği tarafımızdan düşünülmektedir.

Bir numaralı eserimiz ile kompozisyon bakımından yakın benzerlikler sunan diğer bir oyma yüzük taşı ise, MS 3. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlenmiş, bir başka yüzük taşıdır. Bu eserde meyveli bir ağaç sahne üzerine kavis yapmakta ve ana sahnede ise “*Cocidius Silvanus*”, tavşan ve köpek figürleri yer almaktadır. Bu yeni yüzük taşı, İngiltere'deki *Newcastle Museum*'da bulunmaktadır. Roma-Kelt etkilerini sunan bu eser üzerindeki sahneler, yine bizim değerlendirdiğimiz yüzük taşı No.1 ile oldukça yakın benzerlikler göstermektedir⁴².

Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae VII'deki *Silvanus* bölümünde, daha çok heykeltıraşlık eserlere yer verilmiştir. *Silvanus* betimli yüzük taşı sayısı çok az örnek ile sınırlı kalmaktadır. Berlin *Staatliche Museum*'da bulunan bir örnek, bu çalışmada değerlendirdiğimiz örnek ile yakın benzerlikler sunmaktadır. Söz konusu yüzük taşında *Silvanus*, iki ağaç arasında ve bir elinde budayıcı ya da orak benzeri bir aletle diğer elini ise kendisine doğru ön ayaklarını uzatan bir kuzu ya da köpeğe doğru uzatır. Figür cepheden tasvir edilmiş olup hemen yanında ise kestiği meyve ya da sebzeleri koyduğu bir kap

³⁹ Bkz. Henig – MacGregor 2004: 77, no. 7. 6.

⁴⁰ Henig – MacGregor 2004, 77. 7.7.

⁴¹ Henig – MacGregor 2004, 77. 7.7 nolu eser.

⁴² <https://www.meisterdrucke.com>

durmaktadır⁴³. Bunun yanında Viyana'daki Sanat Tarihi Müzesi yüzük taşı katalogunda, sadece bir yüzük taşı Silvanus olarak tanımlanabilmiştir. Buradaki eserde Silvanus adım atar şekilde gösterilmekte, bir elinde orak ya da bıçak tutmaktadır⁴⁴.

2. “Mars Silvanus” Betimli Yüzük Taşı (Resim 2)

Eser, Anadolu Medeniyetler Müzesi yüzük taşları vitrininde sergilenmektedir⁴⁵. Müzeye satın alma yoluyla 1940 yıllarda Sivas'tan getirilmiş olan turuncu *karnehan* yüzük taşı, oval biçimli, üst yüzeyi dar, alt yüzeyi geniş olup, 11.3 x 8.8 x 3.7 mm ölçüsündedir. “18863” envanter numarasında kayıtlı yüzük taşı üzerinde, oyma (*intaglio*) olarak ayakta duran bir erkek figürü kazınmıştır. Silvanus olarak tanımladığımız bu figürün vücudu cepheden, başı sola dönük (taşa göre sağa) betimlenmiştir. Tanrı sakallı olup, başında Mars'ı çağrıştıran kenarları kalın bir miğfer taşımaktadır; Yüzü çok şematik işlenmiş, iri kalın burun ve uzun geniş çene yüzde dikkati çekmektedir. Tanrı sağ eliyle uzun bir sopaya (*pedum*) dayanmaktadır, sol elinde ise, üç iri meyveli bir bitki veya çam kozalağı dalı tutmaktadır. Silvanus'un sol kolu üzerinde, kendisinin yüzüne doğru hamle yapmış, ağzını açmış ve sağ ayağını kaldırmış, bir köpek(?) durmaktadır. Silvanus'un sağında, yüzük taşının sol alt boşluğunda, uzun esasına (veya mızrak) dayalı gibi boşlukta duran silindirik oval şekilli bir cisim (torba?) bulunmaktadır. Figürün baldırları

diğer organlara göre abartılı olarak kaba işlenmiştir. Baldırlarını şişkin şekilde gösteren bu giysi, dizin üzerinde boğum yapmıştır. Ayrıca çiftçilerin giymiş olduğu tulum şeklindeki giysinin beli kalın bir kuşak ile bağlanmıştır. Tanrı'nın bir giysi giyip giymediği anlaşılammakla beraber, elbisesinin düz yüzeyli kıvrımsız oluşundan, bunun bir zırh olduğu izlenimi verdiğini düşünsek de böyle olmadığını vücudun üst bölümünü alt bölümünden ayırt etmemizi sağlayan bele dolanmış kalın bir kuşağın varlığından anlamak mümkün. Bu da giysinin zırh olmadığı, yerel bir giysi çeşidi olduğunu düşündürmektedir. Ayakları sanki Pan'ın ayakları gibi bir izlenim vermektedir. Zemin çizgisi mevcuttur. İyi bir taş oymacılığı göstermeyen eserde, kollar omuz başından gövdeye eklenmemiş gibi ayırık durmakta, yüz hatları da kaba ve özensiz işlenmiştir.

Eser No.2 yeni bir Silvanus ikonografisi göstermektedir. Bazı özellikleri bakımından, Oxford Ashmolean Museum'daki MS 2. yüzyıla tarihlenmiş Silvanus betimli yüzük taşı ile benzerlikler göstermektedir⁴⁶. Ashmolean Museum'a 2003 yılında girmiş ve buluntu yeri bilinmeyen yüzük taşı üzerinde, “sakallı Silvanus ayakta sağa dönük durmakta, sağ elinde meyveli bir dal (zeytin?) ve sol elinde balta (*falx*) tutar, ayaklarının yanında bir ise “tazi” cinsi köpek betimlenmiştir. Giysi olarak önü açık, baldırlarına kadar uzanan deri bir *tunica* giymiştir. Buradaki Silvanus'un sakallı oluşu, meyveli dal tutması ve köpeğin varlığı benzerlikler olarak gösterilebilir. Ancak eser No.2 başındaki miğferi, uzun değnek (veya mızrak) ve giysi olarak

⁴³ Nagy 1995, 769, levha 113.

⁴⁴ Zwielerlein – Diehl 1991, 2780.

⁴⁵ Vitrin 7, no. 39a.

⁴⁶ Henig – MacGregor 2004, 1.86.

Oxford'daki örnekten ayrılmaktadır. Ayrıca, eser -No.2'de figürlerin işlenişinin kaba bir işçilik gösterdiği söylenebilir. Tüm bu detaylarla bu yüzük taşı, MS 3. yüzyılın başlarından olmalıdır.

3. “Mars Silvanus” Betimli Yüzük Taşı (Resim 3)

Eser, Anadolu Medeniyetler Müzesi yüzük taşları vitrininde sergilenmektedir⁴⁷. Koyu kırmızı *karnelyan* yüzük taşı, oval biçimli, üst yüzeyi dar, alt yüzeyi geniş kesilmiş olup, 12.7 x 9.7 x 3.3 mm ölçüsündedir. “18861” envanter numarasında kayıtlı eser, Eser-No.2 gibi, 1940'lı yıllarda müzeye Sivas'lı aynı kişi tarafından getirilmiştir. Taş üzerine oyma (*intaglio*) olarak ayakta duran sakallı bir erkek figürü kazınmıştır. Silvanus olarak tanımladığımız bu figürün vücudu cepheden, başı sola (taşın sağına) dönük betimlenmiştir. Silvanus, başında Mars'ı çağrıştıran önu siperlikli ve arkası kuyruklu bir miğfer taşımaktadır; miğferin üzerinde şua şeklinde 6 mahmuz uzanmaktadır. Tanrı sağ eliyle uzun bir asa veya mızrağa (?) dayanmaktadır, sol elinde ise, üç meyveli (veya sebze) bir dal tutmaktadır. Bu dalın üstünde, tanrının kollarından yukarı doğru uzanan bir köpek figürü stilize bir şekilde yapılmış ve eser-No. 2 gibi Silvanus'un yüzüne uzanmaktadır. Silvanus'un sağında, yüzük taşının sol alt boşluğunda uzun kuyruklu bir hayvan veya bitki yer almaktadır. Tanrı'nın bir giysi giyip giymediği anlaşılammakla beraber, elbisesinin düz yüzeyli kıvrımsız oluşundan, bunun bir zırh olduğu izlenimi verdiğini düşünsek de böyle olmadığını vücudun üst bölümünü alt bölümünden

ayrıt etmemizi sağlayan bele dolanmış kalın bir kuşağın varlığından anlamaktayız. Bu da giysinin zırh olmadığı, yerel bir giysi çeşidi olduğunu düşündürmektedir. Figürün baldırları diğer organlara göre abartılı olarak kaba işlenmiştir. Baldırlarını şişkin şekilde gösteren bu giysi, dizin altından boğularak bir iple bağlanmıştır. Bu durumda giysinin çiftçilerin giydiği tulum olma ihtimali kuvvet kazanmaktadır. Figürün bacakları ayaklarına doğru tıpkı eser -No.2'de olduğu gibi, Pan'ın keçi ayağına benzetilmiştir. Öte yandan figürün cinsel organı ile ilgili herhangi bir detayın verilmemesi anlaşılmaktadır. Bu detayın eksikliği figürün çıplak şekilde betimlenip betimlenmediğini anlamamızı zorlaştırmakla beraber, belindeki kuşağın varlığı ve diz altından boğulmuş hali tulum şeklinde bir giysi olduğunu güçlendirmektedir.

“Mars” tipi Silvanus'un meyveli dal tutması ve köpek ile betimlenmesi Oxford Gem katalogundaki “1.86” numaralı *karnelyan* yüzük taşı ile benzerlikler gösterse de figürün işleniş çok farklıdır. Eser -No. 2 ile hemen hemen aynı şekilde işlenmiş olan Eser -No. 3 üzerindeki figürler, MS 3. yüzyıl başından olmalıdır.

Buradaki iki yüzük taşı örneğinin bire bir benzerini bulmak mümkün olmamakla birlikte Silvanus tiplerini için saptanan temel özellikleri taşıdıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Bu çalışmada Küçük Asya kültür coğrafyasında birkaç yazılı kayıt ya da bilgi dışında hemen hemen hiç tanınmayan ve bilinmeyen İtalya ve çevresi başta olmak

⁴⁷ Bkz. Vitrin 7, no. 39b.

üzere Balkanlar ve Tuna eyaletlerinde izlerine yoğun olarak rastlanan gizemli bir tanrının Küçük Asya topraklarındaki varlığı üç yüzük taşı üzerinden değerlendirilmeye çalışılmıştır. Söz konusu örneklerden, Eser-No.1 üzerindeki detaylı ikonografik incelemeler neticesinde Silvanus'un nadir tiplerinden biri olduğu tespit edilmiştir. Yaptığımız inceleme ve araştırmaya göre bu yüzük taşı üzerinde “Cocidius Silvanus” betimlenmektedir⁴⁸. Cocidius aslında daha çok Germania (Almanya) ve Gallia (Fransa) bölgelerinde Kelt tanrısı Seculus⁴⁹ olarak bilinen fakat Britania (İngiltere) Bölgesi'nde Silvanus için kullanılan tiplerinin adıdır. Cocidius bahsettiğimiz gibi daha çok Roma Dönemi Britania'sında karşılaşılan “savaş tanrısı” olarak bilinmektedir. Cocidius'un, Kuzey Britania'da Romalı askerler tarafından kutsandığına dair bilgiler mevcuttur ve savaşçı yönü ile Mars ile de özdeşleştirilen bir epitetin adıdır⁵⁰. Birinci yüzük taşı örneğimizi “Cocidius Silvanus” olarak nitelendirmemizin en önemli iki sebebi Silvanus betimlerinin en önde gelen özelliklerinden sayılan tanrının giydiği kısa *tunica* ve önünde çömelmiş vaziyette Silvanus'a bakan köpek figürünün olmasıdır. Bu iki özellik arkeolojik eserler üzerinde Silvanus'un en bilindik epitetleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Öte yandan diğer iki yüzük taşı üzerinde yaptığımız detaylı incelemelere göre bu iki eserin de Silvanus tiplerini içinde değerlendirilmesi gerektiğini önermekteyiz. Silvanus yukardaki satırlarda da belirttiğimiz üzere oldukça karmaşık özellikler gösteren ve bu nedenden dolayı anlaşılması ve tanımlanması zor bir tanrıdır. İki ve üç numaralı eserleri değerlendirirken de bu zorluklarla karşılaşmıştır. Her iki eserin de bazı küçük farklılıklar dışında birbirine oldukça benzer ikonografik özellikler sunduğu ve bu yönüyle aynı atölyede çalışan iki farklı ustanın elinden çıkmış eserler olarak değerlendirilmeleri mümkündür. Başlangıçta bu iki eser değerlendirilirken farklı tanrılara ait tipler olup olmadığı konusu öne çıkmıştır. Yüzük taşları üzerinde betimlenen figürler taşıdıkları tahıllar ve meyveler ile birlikte değerlendirildiğinde esasen “avcılık ya da tarımsal faaliyetlerde başarıyı temsil eden” bir kompozisyon ile karşılaşmaktadır. Bu kompozisyonun ise toplumun refah ve huzuru ile ilgili temalarda sıklıkla karşılaşılan Bonus Eventus⁵¹ sahneleri; ya da abartılı baldırlar ve cılız bacaklar yönünden benzer örnek-

⁴⁸ Dorsey 1992, 54.

⁴⁹ Dorsey 1992, 59-61.

⁵⁰ Cocidius kelimesi etimolojik olarak tam anlamıyla çözülemese de bir görüşe göre Keltçe'de “cocco” kelimesi kırmızı manasına gelmektedir. Buradan hareketle Cocidius adının da kırmızı renk ile ilişkili olabileceği üzerinde durulmuştur. Buradaki üç taşında kırmızı renkte oluşu bilinçli bir seçim olmalıdır. Tanrının heykellerinin büyük çoğunluğunun da kırmızı renge boyandığı bilgisinden yola çıkılarak aslında Cocidius'un anlamının kırmızı renk

ile ilgili olabileceği önerilmektedir, bkz. Rivet – Smith 1979.

⁵¹ Özellikle mühür baskıları üzerindeki Bonus Eventus betimlerinin iyi bir seçkisi için bkz. Henig 1974, no. 188-220 ve AGWien II no. 1322-1333, özellikle yüzük taşları üzerindeki betimlemeler için bkz. Henig 1974: no. 202 (jasper, II^p?) ve 206 (jasper, II^p?); App 21 (nicolo, II^p?), 22 (jasper, II^p?); AGWien II no. 1316. Diğer tipler için bkz. Arias 1986, 123-126.

ler ile karşılaştırıldığında Pan ya da Paniskosa ait tiplerin⁵² bir sentezi olup olmayacağı sorgulanmıştır. Bacakların kıllı olarak gösterilmemesi ve ayakların da yarılmamış olması Pan ya da Paniskos'a ait öneriyi de ortadan kaldırmaktadır. Öte yandan figürlere dikkatli bakıldığında her iki figürde de özellikle Silvanus'un tarımın koruyucusu epiteti ile bütünlük sergileyen ama aynı zamanda "Tanrı Mars"ı da çağrıştıran bazı ipuçlarının olduğu göze çarpmaktadır. Eser-No.3'teki figürün miğferinin üzerindeki mahmuzlar ve figürün mızrak şeklinde uzun bir asa ile betimlenişi burada bir Mars tipinin kullanımını göstermektedir. Ayrıca her iki yüzük taşıdaki figürlerin ellerinde bulunan mızraklardan sarkan ve *tropaiona* benzeyen nesnelere de tanrı Mars'ın özellikleri arasında sayılmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak ustanın bir "Mars Silvanus" tipini burada yapmak istediği sonucu ortaya çıkmaktadır. Aslında bu öneri için tarihi bir kaynağımız da mevcut. Cato'nun "*de Agricultura*" isimli eserinin 141 no.lu bölümünde, Roma festivallerinden biri olan *Ambarvalia*'dan bahsedilmektedir. Bu eserin ilgili bölümünde Mars Silvanus'un tarımın ve tarımsal yaşamın koruyucu tanrısı olarak geçtiği belirtilmektedir⁵³. Yazılı kaynaklar arasında sadece Cato'da tek bir kere bile geçse de önerimizi güçlendiren önemli bir kanıt olması bakımından bu kaynak önem taşımaktadır. Her iki yüzük taşı üzerinde bulunan meyveler, tahıllar, miğfer ve mızrak gibi unsurlar bu yazılı kanıt ile birlikte de-

ğerlendirildiğinde buradaki iki eser üzerindeki betimin "Mars Silvanus" olduğu kesinlik kazanmaktadır.

Sonuç olarak çalışmamızda yapılan incelemelere göre Silvanus'a ait iki farklı tiplerin tespit edildiğini söyleyebiliriz. Bunlardan Eser-No.1, "Cocidius Silvanus", Eser-No. 2-3 ise "Mars Silvanus" tiplerini sunmaktadır. Her üç eserde teknik, üslup ve kompozisyon bakımından irdelendiğinde benzer zaman dilimlerinde yapıldıkları önerilebilir. Eser No. 1 ile benzerlik sunan örnekler bakıldığında her ne kadar MS 1. yüzyıl önerisi öne çıksa da bu daha çok Anadolu dışındaki örnekler için kabul edilebilir bir tarih önerisi olarak değerlendirilmelidir. Söz konusu tarih Anadolu'da hemen hiçbir izine rastlanmayan bir tanrı için oldukça erken bir zaman olacaktır. Her ne kadar eser no 1 ile eser no 2 ve 3 arasında kompozisyon, teknik ve üslup bakımından farklılıklar göze çarpsa da Silvanus kültü ve yayılım zamanını göz önüne aldığımızda her üç eserin de MS 2. ile 3. yüzyıl aralığında bir zaman dilimine tarihlendirilmeleri gereği tarafımızdan önerilmektedir. Eserlerin buluntu kontekstleri ve buluntu yerlerinin kesin olarak bilinmemesine bağlı olarak, Doğu Avrupa kökenli Romalı lejyoner askerler tarafından Küçük Asya'ya, getirilmiş olabileceği görüşü de bir öneri olarak sunulabilir. Bu önerimizin en temel argümanlarından birini Silvanus kültürünün Traianus, Hadrianus ve Antonius Pius dönemlerindeki kuvvetli varlığı oluşturmaktadır. Traianus'un Dacia seferleri ve Hadrianus'un

⁵² Bkz. Maaskant – Kleibrink 1985, no.745; Sena Chiesa 1966, no. 425; AGWien II no. 1406-1408; Henig – Whiting 1987, no. 244.; Spier 1992, no.282.

⁵³ Cato, Agr. 141.

Anadolu'ya gerçekleştirdiği gezileri düşündüğümüzde söz konusu eserlerin Anadolu'da bulunma nedenlerini kısmen de olsa temellendirmemiz mümkündür.

Resim Listesi

Resim 1: “Cocidius Silvanus” Betimli Yüzük Taşı.

Resim 2:“Mars Silvanus” Betimli Yüzük Taşı.

Resim 3:“Mars Silvanus” Betimli Yüzük Taşı.

KAYNAKÇA

- AGWien: E. Zwierlein-Diehl, *Die antiken Gemmen des Kunsthistorischen Museums, Wien* (Munich 1973-91).
- Boardman 1997 J. Boardman, *LIMC VIII* (1997) 612-635. 923-944 s. v. Pan.
- Borgeaud 1988 P. Borgeaud, *The Cult of Pan in Ancient Greece* (Chicago 1988).
- Cato 1934 Cato, *De re rustica* (On Agriculture), *The LOEB Classical Library*, (Cambridge 1934).
- Clauss 1992 M. Clauss, "Cultores Mithrae. Die Anhängerschaft des Mithras-Kultes", *KLIO* 76, 1992, 381-387.
- Deecke 1880 W. Deecke, *Etruskische Forschungen I-IV* (Stuttgart 1875-1880).
- Deszpa 2001 M. L. Deszpa, "Silvanus" *Der Neue Pauly* 11, 2001, 562-564.
- Deszpa 2012 M. L. Deszpa, *Peripherie-Denken: Transformation und Adaption des Gottes Silvanus in den Donauprovinzen (1.-4. Jhdt. n.Chr.)* (Stuttgart 2012).
- Dorcey 1992 P.F. Dorsey, *The Cult of Silvanus: A Study in Roman Folk Religion* (Leiden 1992).
- Džino 2012 D. Džino, "The Cult of Silvanus: Rethinking Provincial Identities", *VAMZ* 45, 2012, 261-279.
- Fowler 1911 W.W. Fowler, *The Religious Experience Of The Roman People - From The Earliest Times To The Age Of Augustus* (Edinburgh 1911).
- Henig 1974 M. Henig, *A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sites?* (Oxford 1974).
- Henig – Whiting 1987 M. Henig – M. Whiting, *Engraved Gems from Gadara in Jordan: The Sa'ad Collection of Intaglios and Cameos* (Oxford 1987).
- Henig – MacGregor 2004 M. Henig – A. MacGregor, *Catalogue of the Engraved Gems and Finger-Rings in the Ashmolean Museum II. Roman* (Oxford 2004).
- Himmelfmann 1980 N. Himmelfmann, *Über Hirten-Genre in der antiken Kunst* (Opladen 1980).
- Horace 2004 Horace, *Epodes*, *The LOEB Classical Library*, (Cambridge 2004).
- Jensen 1962 S. Jensen, "Silvanus and His Cult", *Analecta Romana Instituti Danici* 2, 1962, 11-42.
- Maaskant – Kleibrink 1978 M. Maaskant – Kleibrink, *Catalogue of the Engraved Gems in the Royal Coin Cabinet The Hague* (The Hague 1978).
- Meid 1957 W. Meid, "Das Suffix – no- in Götternamen", *Beiträge zur Namenforschungen* 8, 1957, 72-126.
- Mócsy 1974 A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire* (London 1974).

- Nagy 1995 Á.M. Nagy, “s.v. Silvanus”, *LIMC* 7.1,1995, 765-773.
- Palmer 1978 R.E.A. Palmer – S. Silyvester “the Chair of. St. Peter”, *Paphs* 122, 1978, 222-247.
- Perinić 2016 Lj. Perinić, *The Nature and Origin of the Cult of Silvanus in the Roman Provinces of Dalmatia and Pannonia* (Oxford 2016).
- Perinić, 2017 L. Perinic, ‘Silvanus’ Attribute From The Trilj Monument, Department of Archaeology Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, *Íllyrica Antiqua* II, Zagreb 2017.
- Plinius (çev.1938) *Naturalis Historia*, Çev. H. Rackham, *The LOEB Classical Library* (Cambridge 1938).
- Propertius (çev.1990) Propertius, *Elegies*, *The LOEB Classical Library* (Cambridge 1990).
- Rivet – Smith 1979 A.L.F. Rivet – C. Smith (1979), *Place Names of Roman Britain*.
- Sena Chiesa 1965 G. Sena Chiesa, *Gemme del Museo Nazionale di Aquileia* (Padua 1966).
- Spier 1992 J. Spier, *Ancient Gems and Finger Rings: J. Paul Getty Museum* (Malibu 1992).
- Titus Livius T. Livius, *Summariez*, *The LOEB Classical Library* (Cambridge 1959).
- Veledar 2018 A. Veledar, *Silvanus und Diana als göttliches Paar im römischen Dalmatien*“ Masterarbeit, (Wien 2018).
- Vergilius (çev.1916) E. Vergilius, *The LOEB Classical Library* (Cambridge 1916).
- Wissowa 1912 G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer* (München 1912).
- Zwierlein – Diehl 1991 E. Zwierlein – Diehl, *Katalog der Gemmen des Kunsthistorischen Museums in Wien* (München 1991).
- Zwierlein – Diehl 2007 E. Zwierlein – Diehl, *Antike Gemmen und ihr Nachleben* (Berlin 2007).

Resim 1

Resim 2

Resim 3

HACILAR KRONOLOJİ SORUNU VE FARKLI BİR YAKLAŞIM GEREKSİNİMİ

Sinem ÜSTÜN TÜRKTEKİ*

Anahtar Kelimeler: *Akeramik Neolitik • Pisidya/Göller Bölgesi • Kronoloji • Radyokarbon • Hacılar*

Özet: Anadolu'da Neolitik Dönem bulgularının ilk kez ortaya çıkışı, J. Mellaart'ın 1957-1960 yıllarında yapmış olduğu Hacılar Kazısı ile gerçekleşmiştir. İlerleyen yıllarda, Pisidya/Göller Bölgesi'nde gerçekleştirilen araştırmalar ve devam eden kazılar neticesinde, söz konusu bölgenin Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem boyunca yoğun olarak iskân edildiğini anlaşılsa da, bu sürecin öncesine tarihlenen arkeolojik veriler son derece sınırlıdır. Hacılar şimdilik, söz konusu bölgenin, Akeramik Neolitik tabakalar içeren tek kazısı konumundadır. Bu sebeple de bölgede yerleşik hayatın başlangıcı yaklaşık olarak MÖ 8000'lere kadar geri gitmektedir. Ancak, Pisidya/Göller Bölgesi'nde uzun yıllardır araştırma ve kazılar yapan Duru, Hacılar Nekropol aramaları çalışmalarında elde ettiği arkeolojik veriler neticesinde, Mellaart'ın oluşturduğu stratigrafiye dayanan kronolojik düzeni yeniden ele alarak yorumlamıştır. Hacılar'ın özellikle Akeramik Neolitik Dönem tabakalarının tarihlendirilmesi halen birçok araştırmacı tarafından tartışmalı olup söz konusu tabakalar, bu çalışma ile mevcut arkeolojik veriler ışığında ve yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu değerlendirme sırasında, bölgede ve Anadolu yarımadasında Hacılar'ın kazılmasından yıllar sonra ortaya çıkan ve Neolitik Dönem ile ilgili bilgilerimizi baştan kurgulayan pek çok yerleşmenin verilerinden de faydalanılmıştır.

THE PROBLEM OF CHRONOLOGY IN HACILAR AND NEED FOR A DIFFERENT APPROACH

Key Words: *Akeramic Neolithic • Pisidia/Lake District • Chronology • Radiocarbon • Hacilar*

Abstract: The emergence of the Neolithic findings in Anatolia has first taken place during the Hacilar excavations conducted by J. Mellaart between the years of 1957 and 1960. Even though it has been understood that Pisidia/the Lakes Region was densely populated during the Pottery Neolithic Period in consequence of the studies performed in the region and the excavations carried out later on, the archaeological data dated prior to this period are distinctly limited. For the present, Hacilar is the only dig that includes Aceramic Neolithic strata in Pisidia/the Lakes Region. Consequently, the beginning of settled life in the relevant area goes back to circa 8000 BCE. However, R. Duru, who has conducted research and performed digs in the region for many years, has rediscussed and reinterpreted the chronological order based on the stratigraphy that Mellaart established, as a result of the archaeological data he obtained during the search for the Hacilar Necropolis. Dating of the Aceramic Neolithic strata of Hacilar in particular is still considered problematic by many researchers. In this study, the relevant strata is reevaluated with a different perspective and in the light of the current archaeological data. In this evaluation, data belonging to many other settlements in the region and the Anatolian peninsula, which have become known years after Hacilar was excavated, and which have reconstructed our knowledge on the Neolithic Period have also been made use of.

* Dr. Öğr. Üyesi Sinem Üstün Türkteki, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta:sturkteki@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3918-8050

Gönderilme tarihi: 25.06.2021; Kabul edilme tarihi: 22.08.2021

DOI:

GİRİŞ

Kronoloji, en basit tanımıyla, “zaman bilimi” olarak açıklanmakla birlikte, insanları ve yaşamı etkileyen olayların başlangıç ve bitiş tarihi ile arada geçen süreyi kapsamaktadır. Söz konusu bu bilim dalı, içinde arkeolojinin de yer aldığı bazı disiplinler için oldukça önem arz etmektedir. Çünkü, geçmişteki yaşanmışlık sonucunda ortaya çıkan veriler ve bunların arasındaki senkronik bağlantılar kronolojik sıradüzen ile ortaya konmaktadır. Buna bağlı olarak, kazı alanlarını tarihlendirmede kullanılan pek çok yöntem bulunmaktadır. Kesin tarihleme yöntemleri olarak tanımlanan bu yöntemler, radyokarbon (C¹⁴), dendrokronoloji, termoluminesans, ışınma (luminescence), ESR (Electron Spin Resonance), uranyum-florin, rasemizasyon, varv yöntemi, amino asit rasemizasyonu, obsidyen hidrasyonu olarak sıralanabilir. Ancak, bu yöntemlerin dışında bir başka tarihleme metodu da görelî tarihlemedir. Söz konusu bu tarihleme yöntemi, arkeolojik bir alanda stratigrafik olarak ele geçirilen buluntuların, daha önce hem yerleşmeden hem de kronolojik sıradüzeni bilinen diğer çağdaş yerleşmelerden tanınan örneklerle karşılaştırılıp tarihlendirilmesini mümkün kılabilir. Bu sebeple de, kesin ve görelî tarihleme yöntemleri birbirinden sık sık destek almaktadır.

Hacılar’ın yaklaşık 35 yıldır fikir birliği sağlanmayan kronoloji problemi, bu makalenin konusunu oluşturur. Mellaart tarafından Hacılar’da Akeramik Neolitik Dönem’e tarihlendirilen tabakaların, Duru tarafından Erken Neolitik Dönem’e (ENÇ) ait oldukları öngörülmekte ve Pi-

sıdy/Göller Bölgesi’nin kronolojisi Çanak-Çömlekli Neolitik ile başlatılmaktadır. Bu çalışma ile, Hacılar kronolojisinin bu kilit problemi, söz konusu bölgede gerçekleştirilen güncel kazıların da sonuçları baz alınarak, yeni veriler ışığında aydınlatılmaya çalışılmıştır (Harita 1).

HACILAR’IN KONUMU, ARAŞTIRMA TARİHÇESİ ve STRATİGRAFİSİ

Mellaart 1951-1952 yılları arasında Pisıdy/Göller Bölgesi’nde yüzey araştırmaları yapmış ve 25’e yakın prehistorik yerleşme saptamıştır. Bu yerleşmelerden bir tanesi, 1957 – 1960 yılları arasında kendisi tarafından kazılacak olan Hacılar Höyüğü’dür. Hacılar, Burdur’un 26 km. güneybatısında, Hacılar Köyü’nün ise yaklaşık 1,5 km. kadar batısında yer almaktadır. Yerleşme, deniz seviyesinden 940 m., Burdur Gölü seviyesinden ise, 100 m. yukarıda kalan dağlık arazilerin arasındaki bir vadinin içinde konumlanmaktadır¹. Göle doğru eğimli bir teras üzerinde yer alan höyük, 130 m. çap, 5 m. yüksekliğe sahip alçak bir tepe görünümündedir.

Mellaart, höyüğün doğu kısmında üst üste 13 yapı katı saptamış olup, batı kısmında yapılan sondajlarda ise, doğu yerleşimiyle arasında büyük bir tarihsel boşluk olduğu anlaşılan yedi katlı Akeramik Neolitik Dönem yerleşmesini gün yüzüne çıkarmıştır² (Tablo 1).

Anadolu Yarımadası’nda ilk kez Neolitik Dönem bulgularının tanımlı olarak ortaya çıkışı Hacılar kazılarıyla gerçekleşmiş-

¹ Mellaart 1970, xii.

² Mellaart 1970, 92.

tır. 1950'li yılların sonunda, Anadolu üzerinde uzmanlaşmış bütün bilim insanlarının karşıt görüşte olmasına rağmen, Mellaart, Anadolu'da Neolitik Dönem'in güçlü olarak temsil edildiğini savunmuştur³. Aynı zamanda, Mellaart, o güne kadar Anadolu'da varlığı bilinmeyen İlk Tunç Çağı (İTÇ) öncesi dönemler için, ilk defa, Neolitik ve Erken Kalkolitik Dönem (EKÇ) terimlerini kullanmıştır⁴.

HACILAR NEKROPOLÜNÜ ARAMA ÇALIŞMALARI ve VARILAN SONUÇLAR

1985-1986 tarihleri arasında Duru, Mellaart tarafından Hacıların Nekropol alanı olduğu belirtilen alanda kazı ve sondaj çalışmaları gerçekleştirmiştir. 3 sondaj ve 25 küçük ölçekli kazı çalışmasının ardından (Çizim 1) Duru, 1,5-2 m. derinliğe inildiğinde kırmızı ve sarı boyalı kireç harçlı tabanlara rastladığını ve söz konusu bu tabanların üzerinde ele geçirilen az sayıdaki keramik parçasının da Hacılar kronolojisinde değişime yol açtığını söylemektedir. Buna bağlı olarak Duru, Mellaart'ın Akeramik Neolitik, diğer tanımıyla, Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem olarak tarihlediği dönemin aslında Çanak-Çömleklili Neolitik olduğunu ileri sürmektedir⁵.

Duru'nun taban üzerinde, *insitu* durumda ele geçirdiği, koyu gri, grimsi-kahverengi hamurlu ve açık, iyi pişirilmiş az sayıdaki çanak çömlek parçalarından⁶ dört tanesi form vermeyen gövde bölgesinden gelmekle birlikte, diğer iki parçanın biri

dip, diğeri ise ağız parçasıdır (Figür 1, Çizim 3). Bitkisel katkının yer almadığı, yüzeylerinde küçük beyaz parçacıklar ve bazılarında küçük boşlukların izlenebildiği bu parçalardan birinin, dışa devrik boyunlu küçük bir çömleğe ait olduğunu raporlanmıştır⁷.

Hacılar'da Geç Neolitik Dönem'in (GNÇ) en yaygın mal grubunu; kırmızı boyalı, krem astar üzerine kırmızı bezemeli, iyi açık kase ve çömlekler oluşturmaktadır⁸. Ancak, Hacılar Nekropol Alanı'nı arama çalışmaları sırasında, *teraszo* taban üzerinde rastlanılan parçalar, koyu renkli ve kaba mallardan oluşmaktadır. Dolayısıyla, bu durum, Duru'ya keramik parçalarının Hacılar'ın GNÇ'den daha önceki bir döneme ait olduğunu düşündürmüştür. Aynı zamanda, Hacılar Nekropol Araştırmaları'nda ele geçirilen çanak-çömleğin, Kuruçay'ın 13. tabakasında bulunan koyu gri ve kahverenginin tonlarındaki çömlek parçalarıyla benzeşmesi⁹, Duru'nun bu düşüncesini pekiştirmiştir.

Kuruçay ile Hacılar'da saptanmış olan keramik grupları arasındaki benzerliklere ve bölgede yer alan diğer kazıların da sonuçlarına dayanarak Hacılar'ın tabakalanma düzenini tekrar ele alan Duru;

- Kırmızı tabanlar ve onların üzerinden gelen malzemeyi ENÇ'ye tarihlemiş¹⁰,
- Mellaart'ın GNÇ'ye tarihlendirdiği IX-VI. tabakaları için, ilk olarak, aynı tarihlendirmeyi kabul etmiş¹¹, ancak,

³ Özdoğan 2018, 20.

⁴ Mellaart 1958,153; 1961, 73.

⁵ Duru 2007, 333; Duru 2010, 17, 26, dp. 25; Duru 2013, 4; Duru 2016, 25, 102.

⁶ Duru 2007, 333.

⁷ Duru 1994a, 5.

⁸ Mellaart 1970, 103.

⁹ Duru 1994a, 6.

¹⁰ Duru 1994a, 6.

¹¹ Duru 2008, 16.

daha sonra bölgedeki mevcut kazıların sonuçlarına dayandırarak, söz konusu bu tabakaların da EN II olduğunu ifade etmiştir¹²,

- V-IIB/I (A-D) tabakaları için ise, sırasıyla, EKÇ¹³, GNÇ¹⁴ ve son olarak da GNÇ/EKÇ¹⁵ önerilerinde bulunmuştur.

Sonuç olarak, Duru, Hacılar'ın sadece Akeramik Neolitik katlarının Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem olduğunu ileri sürmemiş, aynı zamanda, Hacılar'ın hemen hemen bütün stratigrafisini de değiştirmiştir.¹⁶ (Tablo 2).

Beldibi Mezolitik B2, Suberde III ve Çatalhöyük'te keramik kullanımının kolay benimsenmediği hakkında görüş bildiren Duru, çok uzun süre taş, ahşap ve diğer malzemelerden yapılan kapları tercih ettiklerini ve çömlekçiliğin öğrenilmesi ile kullanımının yaygınlaşması arasında epey uzun bir süre geçtiğini belirtmektedir. Aynı zamanda Duru, bu tutuculuğun Pisidya/Göller Bölgesi ve Hacılar için de geçerli olduğunu ve çanak çömlek yapımının Hacılar'da bilinmekle birlikte, erken dönemlerde sınırlı sayıda üretildiğini söylemekte ve bu sebeple de, Mellaart'ın kırmızı tabanların ait olduğu yerleşmelerde keramik bulamadığını ileri sürmektedir. Ayrıca, Pisidya/Göller Bölgesi keramiğinin Anadolu'da en eski çömlekçilik örneklerinden olduğu düşünülmekte ve söz konusu prototiplerin tarihinin MÖ 8. binyıla kadar inmesinin mümkün olduğu da ifade edilmektedir¹⁷.

Hacılar'daki çalışmaların ardından, ilerleyen yıllarda bölgede gerçekleştirilen kazılardan elde edilen arkeolojik veriler ile, Hacılar Akeramik V. tabaka için kabul edilen MÖ 8200¹⁸ tarihi, 1000 yıl kadar günümüze çekilmiş, Bademağacı'nda ENI/8 yapı katında ele geçirilmiş olan ve radyokarbon örneği ile MÖ 7000 yılına tarihlenen *terazzo* taban ile Hacılar Akeramik V. katta ele geçirilen taban arasında bir bağ olmasının gerektiği belirtilmiştir. Aynı zamanda, Hacılar'daki *terazzo* tabanların yaklaşık olarak MÖ 8000'li yıllara tarihlenmesi sebebiyle, aradaki 1000 yıllık zaman farkının kabul edilemeyecek kadar uzun olduğunu belirten Duru, Hacılar'da, bölgenin diğer höyüklerinden tanınmayan ve bilinenlerinden çok daha eskiye tarihlenen, bir başka Neolitik sürecin yaşanmış olmasına ihtimal vermemektedir. Bademağacı'nın en erken tabakaları ile karşılaştırıldığında "*ilkel bir mimarlık uygulaması*" olarak tanımlanan dal-saz-çamur tekniği yerine, Hacılar'da kerpiç duvarlı yapıların kullanılmış olmasının MÖ 8000'ler de pek de mümkün görünmediği de ileri sürülmektedir¹⁹.

Bununla birlikte, *terazzo* taban yapımının uzun süreli gözlem ve deneyim gerektiren bir teknik olduğunu ve bölgedeki geçmişinin daha önceye gitmesi gerektiği belirtilmekte ve söz konusu bu özgün tekniğin daha eskiye tarihlenecek örneklerinin, bölgede henüz kazılmamış başka yerleşmelerde olduğu düşünülmektedir. Hem *terazzo* taban tekniği hem de söz konusu döneme ait çanak-çömleğin bölgede öncülerinin varolmuş olması gerekliliğinden

¹²Duru 2013, 6; 2016, 26.

¹³Duru 2008, 16.

¹⁴ Duru 2013, 6.

¹⁵ Duru 2016, 26.

¹⁶ Duru 2016, 26.

¹⁷ Duru 1994a, 8.

¹⁸ Duru 2008, 16.

¹⁹ Duru – Umurtak 2019, 150.

yola çıkan Duru, bölgede Neolitik Dönem'in ortaya çıkış tarihini geriye çekmekte ve MÖ 7500'lere yerleştirmektedir²⁰ (Tablo 3).

HACILAR VE BÖLGE KRONOLOJİSİ PROBLEMİ ÜZERİNE FARKLI BİLİMİNSANLARI TARAFINDAN YAPILAN YORUMLAR

1980'li yılların sonunda Hacılar Nekropol Alanı araştırmalarıyla tartışmaya açılan Hacılar kronolojisi, birtakım bilim insanlarının da konu üzerine görüşler bildirmesine sebep olmuştur.

Söz konusu bu bilim insanlarından biri olan, Schoop, Kuruçay'ın erken tabakalarına tarihlendirilen çanak-çömleğin, Duru'nun sondaj alanında buldukları ile hemen hemen paralel olmaları sebebiyle söz konusu bu buluntuların o kadar da ciddi olmayacağından -stratigrafiyi değiştirecek derecede- aynı zamanda, form veren tek parçanın da Hacılar'da neredeyse tüm tabakalarda yer aldığından bahsetmektedir. Sondaj buluntuları ile Pisidya/Göller Bölgesi'nin tüm Erken Neolitik ve Akeramik Hacılar arasındaki bağlantısının kesilmesinin, Kuruçay 13, Höyük ve Bademağacı'nın monokrom keramik repertuarının alternatif olarak nasıl tarihlendirilebileceği sorusunu da akla getirdiğini söyleyen Schoop, Tunç Çağları öncesi Pisidya/Göller Bölgesi kronolojisinin öncelikle, Hacılar ve Kuruçay stratigrafilerinin karşılaştırılmasıyla başlatılması gerektiğinin de özellikle altını çizmektedir. Sonuç olarak, Schoop, Akeramik Hacılar'ın MÖ 7920-7550 radyokarbon tarih-

lerinin neden Duru tarafından kabul edildiği sorusunun cevaplanması gerekliliğinin üzerinde durmaktadır. Bununla birlikte, Schoop, Duru'nun, Kuruçay 13. tabaka ile Hacılar sondaj buluntularının çağdaşlığını kabul etmesi ve Kuruçay 13. tabakanın radyokarbon tarihleri olan, MÖ 6180-6040 tarih aralığının yanlışlığından bahsetmesi üzerine, Hacılar stratigrafisinde tartışılan tarihlenmenin, Duru'nun iddia ettiği kadar net olmadığını da eklemektedir²¹ (Tablo 4).

Dedeoğlu, Duru'nun belirttiği gibi I-VII tabakalarının ENÇ'ye tarihlendiği varsayıldığında, V. tabakadan alınan radyokarbon örneğinden yola çıkılarak, Hacılar'da sondajlardan gelen çanak çömleğin M.Ö 8200-7550 tarih aralığına denk geldiğinin kabul edilmesi gerektiğini söylemektedir. Ancak, bu durum karşısında, tek bir ahşap parçası üzerinden alınan radyokarbon analizinin güvenilirliğinin de sorgulanmasının zorunlu olduğunu belirten Dedeoğlu, bu tarihler doğru kabul edildiğinde, söz konusu bu aralığın, sadece Anadolu'da değil, tüm Yakındoğu'da çanak çömleği Neolitik Dönem'de en erken kullanılan tek yerleşme olarak Hacılar'ı kabul etmenin pek olası görünmediğini de ayrıca eklemektedir²².

Özdöl, Duru ve ekibinin, Hacılar Neolitik mezarlığını bulmak amacıyla yaptıkları sondaj niteliğindeki çalışmada ele geçirdikleri birkaç keramik parçasını kanıt göstererek, Hacılar'ın Akeramik tabakalarını, çanak çömlekli Neolitik olarak tarihlendirmelerinin ve söz konusu bu keramiklerin Anadolu'da kullanılan en erken örneklerden oldukları önermesinin doğru olmadığını

²⁰ Duru – Umurtak 2019, 151.

²¹ Schoop 2005, 177-178.

²² Dedeoğlu 2010, 66.

düşüncesindedir. Bu düşüncesini Özdöl; bulunan altı adet keramik parçasından form veren, dışa dönük ağız kenarlı ve boyunlu küçük bir çömleğe ait olan tek parçanın, Anadolu'da en erken çanak-çömleklerin görüldüğü yerleşmelerden olan Çatalhöyük ve Bademağacı'ndan tanınan keramikler ile uyumunu, oldukça gelişkin olduğunu, aynı zamanda da, Hacılar, Kuruçay ve Höyücek Erken Yerleşmeler Dönemi (EYD) 2-1, Tapınak Dönemi (TD) gibi geç geleneye tarihlenen kap biçimlerine benzediği şeklinde açıklamaktadır²³. Aynı zamanda, Özdöl, Pisidy'a/Göller Bölgesi Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'in başlangıcının, Duru'nun önerdiği üzere, MÖ 9. binyılın sonlarına kadar geriye çekildiğinde, Yakınoğu'nun Çanak-Çömlekli Neolitik ile ilgili bilinenlerin tamamen değışmesi gerektiğini ifade etmektedir²⁴. Sonuç olarak, Özdöl, söz konusu bölgenin çömlekçiliğinin, arkeolojik veriler ışığında, yaklaşık olarak MÖ 6800'lerde başlamış olabileceğini belirtmektedir²⁵.

Sagona ise, Hacılar'ın, Duru'nun bulduğu altı adet keramik parçasıyla tabakalanmasının değışmesi durumunun her ne kadar cazip görünse de Mellaart'ın Akeramik tabanı ile Duru tarafından bulunan tabanın aynı döneme ait olup olmadığını bilmediğini, söz konusu bu tabakalar arasında bir bağlantı kurulamadığı süreç stratigrafisinin değışmesinin olasılık olarak kalmak durumunda olduğu yorumunu yapmaktadır²⁶.

Son olarak, Brami ve Heyd, Hacılar kronolojisi hakkındaki anlaşmazlıkların

halen devam ettiğini söylemekte, söz konusu bu kronoloji tartışmasının merkezinde ise, Hacılar Akeramik tabanları ile Duru'nun bulduğu tabanların, Orta Anadolu Akeramik Neolitik Dönem'i ile mi (MÖ 9. bin yılı ortası –MÖ 8. binyıl sonu) yoksa Erken Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem ile mi (MÖ 8. binyıl sonu-MÖ 6700/6000) çağdaş olup olmadığı sorusunun yer aldığını belirtmektedir²⁷.

RASYONEL SONUCA DOĞRU

Mimari

Hacılar'ın Akeramik katlarının bazılarında, dikdörtgen planlı, kerpiç duvarlı yapıların tabanlarının çakıl taşı döşendiği ve üstlerinin kireç harç ile sıvandığı izlenebilmektedir. Söz konusu bu kireç harçlı tabanlar kırmızıya boyanmış ve üzerleri parlatılmıştır. Yapılar ortak bir avlunun içinde yer almakta olup, avluda, fırın ve ocaklar ile depolama çukurları ele geçirilmiştir (Çizim 2).

Akeramik Dönem'in kırmızı boyalı *terazzo* tabanlar dışında dikkat çekici bir başka buluntusu avlu tabanları üzerine yerleştirilmiş kafataslarıdır.

Duru, Bademağacı ENI/8 de ele geçirilen *terazzo* taban üzerindeki çanak-çömlek ile²⁸, Kuruçay 13 ve Höyücek EYD çanak çömleğinin, Hacılar Nekropol Kazısı'nda ele geçirilenler ile benzerliklerini öne sürülerek²⁹, söz konusu bu dört yerleşmenin erken dönemlerinin çağdaş olduklarını söylemektedir³⁰.

²³Özdöl 2007, 30.

²⁴ Özdöl 2007, 47.

²⁵ Özdöl 2007, 46.

²⁶ Sagona 2015,53.

²⁷ Brami-Heyd 2011, 166-167.

²⁸ Duru 2016, 51.

²⁹ Duru 2016, 104.

³⁰ Duru 2006, 57-59,126.

Ancak, Hacılar'da yaşanmış olan söz konusu bu dönem, ister EN I'e, ister Akeramik Neolitik Dönem'e tarihlendirilsin, bölgedeki diğer yerleşmelerin erken katlarıyla mimari olarak bir uyum içinde olduğu söylenemez. Asıl olarak, Hacılar'da yaşanmış olan Akeramik yerleşimin, kerpiçten yapılmış dikdörtgen planlı yapıları, boyalı *terazzo* tabanları ve avlu üzerine yerleştirilmiş kafatasları bir bütün halinde değerlendirildiğinde, Pisidya/Göller Bölgesi'nin Orta ve Güneydoğu Anadolu Akeramik geleneği ile paralellikler içermesi gözden kaçırılmamalıdır.

Hacılar IX – VI tabakaları, Mellaart tarafından GNC'ye, Duru'nun son yayınlarında ise, EN II'ye tarihlendirilmektedir. Söz konusu bu tabakalardan mimari kalıntı veren tek evre VI. tabakadır ve Mellaart, GNC'nin son evresi olarak tanımladığı söz konusu bu evre için, "*dönemin en iyi temsilcilerindendir*" yorumunu yapmaktadır³¹ (Tablo 5).

Avlu etrafına dizilmiş yapılardan oluşan söz konusu bu tabakada, Mellaart tarafından iki katlı oldukları düşünülen, dikdörtgen planlı mekanlar yer almakta³² ve bu yapıların içinde mutfak olarak tanımlanan, ön oda şeklinde, ayrı bir bölüm bulunmaktadır. Yapıların bazılarının içinde pişmiş ya da henüz pişirilmeye fırsat bulunamamış halde pek çok çanak çömlek ve figürin ele geçirilmiştir. Bu sebeple, Mellaart bu yapılarda üretim yapıldığını düşünmektedir³³.

- VI. tabakanın merkezi bir avlu etrafına planlı bir şekilde yerleştirilmesi,

- Yapıların içerden bölmeyele ikiye ayrılması (ön oda),
- İki katlı olması,
- Çanak-çömlek ve figürin üretiminin yerleşmedeki ayrı yapıların içinde gerçekleşmesi

gibi, tanımlanabilecek bazı özellikler, Pisidya/Göller Bölgesi Neolitiği için, hem EN hem de GN Dönemleri'nde, bölgenin diğer yerleşmelerinden tanınan uygulamalar değildir.

Söz konusu bu gelişmişliğin, bölgedeki diğer komşu yerleşmelerin çağdaş tabakalarından da izlenebildiği üzere, Erken Neolitik'e tarihlenmesi muhtemel gözükmemekle birlikte, Mellaart'ın da belirttiği üzere, GNC sonu EKÇ başı gibi bir döneme denk gelmesi çok daha olası gözükmektedir³⁴.

Hacılar'ın diğer tabakalarına göre çok daha fazla mimari öge içeren II. tabakasında ise, üç girişli olan yerleşmede ortak avlular etrafına düzenli olarak yerleştirilmiş 11 yapıdan oluşan bir mimari düzen göze çarpmaktadır (Tablo 5). Bu yapılar Mellaart'a göre işlevsel olarak gruplanmıştır³⁵.

Mellaart;

- Kuzeybatı girişinin batısındaki 3 Nolu yapının bekçi odası,
- Aynı sıradaki 1 Nolu yapının yaşam alanı ve tahıl ambarı,
- 7 ve 8 Nolu yapıların kutsal alanlar,
- 10 Nolu Yapının mutfak,

³¹ Mellaart 1970, 23.

³² Mellaart 1970, 11.

³³ Mellaart 1970, 21.

³⁴ Mellaart 1970, 92.

³⁵ Mellaart 1970, 19-25.

- 11 Nolu Yapı'nın ise çömlek işliği olduğunu belirtmektedir.

Aynı zamanda, Mellaart, doğu ve batı taraftaki yapıların birbirinden ayrıldığını, duvar kalınlıkları ve işçiliğin niteliğinden dolayı batı kısmında yaşayanların doğu kısmdakilere göre daha zengin olabileceğini de ifade etmektedir³⁶.

Söz konusu bu mimari farklılık ile birlikte, çömlekçiliğin de gelişkinliği, toplumsal bir organizasyonun var olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu dikkat çekici mimari gelişmişlik Duru'nun önerdiği üzere, GNC olarak değerlendirildiğinde³⁷, elde edilen arkeolojik verilerin, söz konusu dönem için çok ileri düzeyde olduğu söylenebilir³⁸.

Çanak-Çömlek

Duru'nun Hacılar Nekropolünü arama çalışmaları sırasında bulunduğu altı adet keramik parçasının arasında, dört gövde, bir dip ve bir de ağız parçası yer almaktadır (Figür 1). Söz konusu bu parçalar, koyu gri, grimsi kahverenginin tonlarında olup genel olarak koyu yüzlü, ince kenarlı, açkılı ve iyi pişirilmiş olarak tanımlanmaktadır. Ağız parçası, dışa devrik boyunlu küçük boy bir çömleğe aitken dip dışındaki diğer parçaların da çömleklerin gövde kısımlarıyla ilgili oldukları raporlanmıştır³⁹ (Çizim 3).

Duru, Hacılar'da GNC'de en yaygın çanak çömleğin kırmızı boyalı, krem astar

üzerine kırmızı bezemeli ve iyi açkılı olmasından yola çıkarak, bulunan bu çanak-çömlek parçalarının Hacılar GNC'den daha önceki bir döneme yani ENC'ye ait olduğunu düşünmüştür⁴⁰.

Ancak, Hacılar GNC keramik repertuvarında, kırmızı boyalı örneklerin yanı sıra neredeyse repertuvarda boyalı kadar yer kaplayan koyu yüzlü olan örnekler de yer almaktadır. Hatta Hacılar'ın GNC'ye tarihlenen IX. tabakasında açık gri astarlı, VIII. tabakasında ise, kahverengi yüzeyle çanak-çömlek hakim mal gruplarından-
dır⁴¹.

Nekropol kazısından gelen söz konusu bu altı adet çanak-çömlek parçasının ENC'ye tarihlendirmesinin diğer bir sebebi ise, Hacılar GNC'de ağırlıklı olarak kase ve çanak formunun biçimler arasında yer alması ve dışa dönük ağızlı çömleklere az rastlanması olarak belirtmiştir⁴².

Ancak açıkça izlenebilmektedir ki, Hacılar'da, GNC'den EKÇ'ye kadar dışa açılan ağız kenarlı çömlek formuna rastlanılmaktadır (Tablo 6). GNC'de IX, VIII, VI. tabakalarında var olan söz konusu form, Duru'nun tanımladığı çömlek formu ile paralellik içerisinde gözükmektedir. Dolayısıyla, bu biçim üzerinden herhangi bir tarihlleme yapmak şu an için pek de mümkün gözükmemektedir.

GÜVENİLİR BİR KRONOLOJİ OLUŞTURMAK İÇİN DEĞERLENDİRME, ÖNERİLER ve SONUÇ

³⁶ Mellaart 1970, 34.

³⁷ Duru 2013, 6.

³⁸ Çalık 2019, 90.

³⁹ Duru 1994a, 5.

⁴⁰ Duru 1994a, 5.

⁴¹ Mellaart 1970, 103-105.

⁴² Duru 1994a, 5.

Duru'nun 1985-1986 tarihleri arasında Hacılar Nekropolünü Arama çalışmaları sırasında, hiçbir açmada mezara, bozulmuş mezar kalıntısına, insan kemiğine ya da mezar buluntusu sayılabilecek eşyaya rastlanılmamıştır. Ancak, açılan sondaj ve açmaların bazılarında kırmızı ve sarı boyalı taban izlerine rastlanmış, kemik iğne, deliciler, birkaç boncuk ve *insitu* durumda çanak-çömlek kırıkları ele geçirilmiştir⁴³ (Çizim 3).

Daha önce de bahsedildiği üzere, Duru, söz konusu bu çanak-çömlek parçalarından yola çıkarak, Hacılar'da, Mellaart'ın Akeramik Neolitik Dönem olarak adlandırdığı tabakaları Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem'e tarihlenmiş ve buna bağlı olarak höyüğün kültürel sıradüzenini değiştirmiştir.

Mellaart, kırmızı boyalı tabanlar, kerpiç duvarlar, oval ve dikdörtgen formlu fırınlar ile tanımladığı, radyokarbon örneği ile MÖ 8200-7550 tarih aralığına yerleşen⁴⁴ Akeramik tabakalarda, mermer kap parçaları, kemik bız, taş keskiler ve çakmaktaşı aletler ele geçirmiş ancak, hiçbir çanak-çömlek parçasına rastlamamıştır. Duru bu durumu; "*Hacılar'da önceleri "Akeramik Neolitik" olarak tanımlanan yerleşmelerin aslında 'Çanak Çömlekli Neolitik'e ait oldukları, ilk araştırma dönemi sırasında kazılan kesimlerde çanak-çömlek bulunmamasının bir rastlantı olduğu anlaşılıyordu*" şeklinde ifade etmektedir⁴⁵.

Öncelikle, radyokarbon tarihleri kabul edildiğinde (Tablo 7), Hacılar'ın tüm Anadolu'da en erken çanak çömlek kullanan

yerleşme olduğunu da onaylamak gerekmektedir ki bu da mevcut arkeolojik verilerin ışığında pek mümkün görünmemektedir. Aynı zamanda, Duru tarafından ele geçirilen çanak-çömlek, Hacılar Akeramik tabakaları ile ilişkilendirildiğinde, Hacılar'daki çanak-çömlek üretiminin, Orta Anadolu'dan 1200-600 yıl önce başlamış olacağının da kabul edilmesi gerekmektedir. Bu da, Hacılar'ın Orta Anadolu'nun çanak-çömlek uzmanlığını 500 yıl geride bırakacağı anlamına gelmektedir⁴⁶ ve bu sonuç, Çanak-Çömlekli Neolitik Dönem açısından, tüm Anadolu'da genel hatlarıyla değerlendirildiğinde, muhtemel gözükmemektedir.

Aynı zamanda, Hacılar radyokarbon örneğinin (BM 127) yanlışlığı varsayılacak olunursa⁴⁷, Bademağacı ile Hacılar'ın en erken yerleşmelerinin çağdaş olması gerekliliği sonucu doğmaktadır. Sadece yapı tabanlarında benzer uygulamanın kullanılmış olması ve Hacılar radyokarbon ölçümünün yanlış olduğunun önerilmesi ile iki merkez arasında zamansal bir eşitlik olduğunu söylemek güçtür. Çünkü, radyokarbon ölçümünün yanlışlığı kabul edilecek olunursa Hacılar'ın diğer tüm radyokarbon örneklerinin de doğru olmadığını ihtimali ortaya çıkmaktadır ki, bu konuda herhangi bir fikir ayrılığı olmamakla birlikte, Hacılar'ın diğer tüm radyokarbon tarihleri, ait oldukları dönemlerin mimari ve çanak-çömlek verileri ile uyum içerisindedir.

Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise, kırmızı boyalı *terazzo* tabanlardır. Asıl olarak Neolitik Dönem'in başla-

⁴³ Duru 2010, 17; 2013:4-6.

⁴⁴ Thissen 2002, 318,332; Schoop 2002, 424,430; Brami-Heyd 2011, 168.

⁴⁵ Duru 2013, 4.

⁴⁶ Thissen 2002, 333.

⁴⁷ Duru – Umurtak 2019,150.

rından itibaren yaygınlaşacak olan söz konusu bu taban uygulaması için en eski tarihler, Levant ve Kuzey Suriye'den bilinmektedir⁴⁸. Yakın Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu'daki yerleşmelerden edinilen arkeolojik veriler, kırmızı boyalı tabanlara sahip yapıların tapınma/ritüel işlevleri bulunan ortak alanlar olduğunu düşündürmektedir⁴⁹. Hacılar'da dikdörtgen planlı, kırmızı boyalı *terazzo* tabanlı yapıların içinde yer aldığı avluda, ortak kullanım amaçlı olduğu düşünülen, fırın ve ocakların ele geçirilmesi, Hacılar Akeramik Dönem geleneğinin, Orta Anadolu'nun çağdaş yerleşmelerinden olan Aşıklı ve Musular ile bazı ortak özelliklere sahip olduğunu göstermesi sebebiyle son derece önemlidir. Özellikle, Aşıklı ile olan bir başka paralellik, söz konusu avluda taban üzerine yerleştirilmiş kafataslarının ele geçirilmiş olmasıdır⁵⁰. Söz konusu bu kafataslarının Anadolu dışındaki benzerlerine, Jeriho PPNA ve B tabakalarında da rastlanılmıştır⁵¹.

Diğer bir açıdan, Kolankaya, kanı temsil ettiği düşünülen kırmızı renge, ölüm, yaşam, bereket ve koruyuculuk gibi anlamlar yüklenmiş olduğunu belirtmektedir⁵². Özbaşaran ise, kırmızı rengin, bir topluluğun inanç, ideoloji ya da en genel deyişle genel algı ve kavramlar dünyası içinde kutlamalar, paylaşımlar, törenleri gerçekleştirdikleri özel mekanları diğerlerinden ayıran özelliklerden biri olduğunu düşünmektedir. Bununla birlikte, Özbaşaran, kırmızı

rengin kullanımının, ritüellerdeki ifade aracı olduğunu da belirtmektedir⁵³. Dolayısıyla kırmızı renk ile ilgili bu tanımlamalar, diğer arkeolojik verilere ek olarak, Hacılar'daki dikdörtgen planlı yapıların alelade mekanlar olmadıklarını açıkça göstermektedir. Burada özellikle vurgulanması gereken nokta, kırmızı boyalı *terazzo* tabanların Neolitik'in sonraki evrelerinde de görülmesine karşın yaygın olarak PPNB'de kullanılmış olduğudur.

Hacılar Akeramik Dönem tartışmalarının yanısıra, bölge kronolojisi ile ilgili bir başka tartışma, Kuruçay 13. tabakanın tarihlendirilmesidir. Duru, Kuruçay'ın en erken tarihli keramiği ile Hacılar'ın "*Sözde Akeramik Neolitik*" olarak isimlendirdiği tabakalarının çağdaş olduğunu söylemektedir⁵⁴. Buna kanıt olarak da, Kuruçay'ın en erken yerleşmesinden gelen keramiğin, kendisinin Hacılar Nekropol Aramaları sırasında bulunduğu keramiklerle yakın paralellikler içermesini göstermektedir. Ancak, söz konusu tabakada ele geçirilmiş olan ve ENÇ'ye kıyasla daha gelişkin olduğu izlenebilen keramiklerin, Hacılar'ın IX-VI. tabaka çanak-çömlek repertuarı ile paralellikler içerdiği görülmektedir. Radyokarbon tarihlmesi sonucunda da, Akeramik Hacılar'a kıyasla daha üst tabakalarla ilişkili olması gereken Kuruçay 13. tabaka çanak-çömleğinin, GNC'ye tarihlendirilmesi önerilmektedir⁵⁵. Kuruçay 13 yerleşmesinin, Duru tarafından yaptırılan radyokarbon örneğinin -güvenilirliği tartışmalı da

⁴⁸ Goring – Morris 2000, 126; Kingery ve diğ. 1988, 223-226.

⁴⁹ *Terazzo* tabanlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Schmidt 2011, 44; Özdoğan 1994, 43; Hauptmann 2007, 141-142; Çelik 2005, 93; Güler ve diğ. 2013, 292; Esin 1996, 37; Esin – Harmankaya 2007, 263, Fig. 13-14; Özbaşaran 2003, 365; Özbaşaran ve diğ. 2007, 276-278; Özbaşaran

ve diğ. 2010, 9; Baird 2007, 296; 2006, 13, 16; Baird – Baysal 2012, 266; Baird ve diğ. 2011, 15.

⁵⁰ Mellaart 1961, 73; 1970: 6.

⁵¹ Mellaart 1961, 73.

⁵² Kolankaya Bostancı 2012, 34, 35, 42.

⁵³ Özbaşaran 2019, 26.

⁵⁴ Duru 1994b, 90.

⁵⁵ Schoop 2005, 179-180; Özdöl 2007, 42-43.

olsa⁵⁶- MÖ. 6190-6080 tarih aralığını vermesi⁵⁷ de bu öneriyi destekler yöndedir. Bu sonuca bağlı olarak, Kuruçay 13. tabaka ve Nekropol Kazısı sırasında ele geçirilen çanak-çömlek arasında kurulmak istenilen bağlantı uyumlu görünmemektedir. Dolayısıyla, Duru'nun kazıldığı alanlarda bulunduğu tabanlar Akeramik yerleşme ile ilişkili gözükse de, üzerinde ele geçirdiği çanak-çömlek olasılıkla höyüğün üst tabakalarından yamaçlara doğru taşınmış olmalıdır. Söz konusu çanak-çömlek içerisinde yer alan, dışa açılan ağız kenarlı çömlek parçasının, ENÇ keramik repertuvarına benzemesinden ziyade, Hacılar'ın daha geç tabakaları ile ilişkili olması da bu öneriyi kabul edilebilir kılmaktadır. Aynı formdan parçalar, Hacılar VI⁵⁸, V⁵⁹, IV⁶⁰ ve IIB tabakasında⁶¹, Kuruçay'da 13. katta⁶², 12⁶³ ve 11 alt evreleri⁶⁴ ile 11 üst evresinde de izlenebilmektedir⁶⁵ (Tablo 6).

Tüm bunların yanında, Hacılar'da GNÇ'ye tarihlenen VI. tabakada, mimari ve çanak-çömlek geleneği incelendiğinde, söz konusu tabakanın, bölgenin - Duru'nun tarihlediğinin aksine- ENÇ yerleşmelerinin ait olduğu tabakalarından gelişmişlik olarak çok daha ilerde olduğu söylenebilir. Ayrıca, Hacılar I. tabakanın (IA- IB- IC ve ID) duvarları bitişik inşa edilmiş, kare mimariye sahip planlanmış evleri, gelişmiş çanak-çömlek formları ve bunların üzerindeki Neolitik Dönem'den çok daha ustalıkla yapılmış bezeme çeşitleri ve uygulama teknikleri ile EK Dönemi'ne ait olduğu da oldukça açıktır. Ay-

rıca, Hacılar EKÇ I. ve II. tabaka yerleşmelerinin, yerleşim içi örgütlenme ile mimari ve çanak-çömlekteki gelişmişlik düzeyi dikkat çekicidir. Hacılar I. tabaka mimarisinin EKÇ'ye tarihlenen Kuruçay 7. tabaka ile paralellikler göstermesi, söz konusu bu tabakaların, Duru'nun öne sürdüğü gibi, Geç Neolitik/Erken Kalkolitik geçişinde olmadığını düşündürmektedir (Tablo 5). Bu sebeple, I. tabakanın Mellaart'ın da tarihlediği üzere, EKÇ sonlarını işaret etme olasılığı daha yüksek bir ihtimal olarak karşımıza çıkmaktadır.

Aynı zamanda, Duru ve Mellaart, Hacılar'daki çalışmalarını da ayrı alanlarda yürütmüşlerdir. Duru, höyüğün ana yerleşmelerinin kuzey ve kuzeydoğusunda, höyüğün etrafını çeviren 100 m lik bir kuşak içerisinde sondaj çalışmalarını gerçekleştirmiştir (Çizim 1). Dolayısıyla, Hacılar'da Mellaart tarafından kazılan alanlar ile Duru'nun sondaj çalışması yaptığı alanlar arasında stratigrafik olarak bir bağ kurulamadığı sürece, Duru tarafından önerilen söz konusu tarihlendirmenin sağlam bir temele oturtulamayacağı düşünülmektedir.

Tüm arkeolojik veriler birlikte değerlendirildiğinde, Mellaart'ın Akeramik Neolitik olarak adlandırdığı tabakaların, Duru'nun önerdiği üzere, Çanak-Çömlekli Neolitik olma olasılığının son derece düşük olduğu öngörülmektedir. Elbette, bölgede ileriki yıllarda gerçekleştirilecek kazıların sonuçları ile yeni değerlendirmeler ve saptamalar yapılacak ve bu yeni kazılar

⁵⁶ Schoop 2002, 428; 2005, 179-180; Dedeoğlu 2014, 36.

⁵⁷ Duru 1994b, 89, Thissen 2010, 276, Tab. 6.

⁵⁸ Mellaart 1970, 259/7.

⁵⁹ Mellaart 1970, 273/13,22.

⁶⁰ Mellaart 1970, 291/10.

⁶¹ Mellaart 1970, 339/ 5a-b, 10a-b, 341/ 8,10, 345/ 8.

⁶² Duru 1994b, Lev. 34/7, 9, 10, 11.

⁶³ Duru 1994b, Lev. 38/10.

⁶⁴ Duru 1994b, Lev. 57/9; Lev. 58/3.

⁶⁵ Duru 1994b, Lev. 75/4,11.

bölgenin bilinmeyenlerine ışık tutup, bildiklerimize de yenilerini ekleyecektir.

HARİTA ve TABLOLAR LİSTESİ

Harita 1: Metinde Adı Geçen Yerleşmeler (Harita: D. Sarı).

Tablo 1: J. Mellaart'a Göre Hacılar Tabakalanması ve radyokarbon (Mellaart 1970; Brami-Heyd 2011'den düzenlenmiştir).

Çizim 1: J. Mellaart ve R. Duru'nun Çalıştığı Alanlar (Duru, 2008'den düzenlenmiştir).

Tablo 2: J. Mellaart ve R. Duru'ya Göre Hacılar Tabakalanma Düzeni.

Tablo 3: R. Duru'ya Göre Pisidya/Göller Bölgesi Tabakalanması (Schoop 2002'den düzenlenmiştir).

Tablo 4: U.D.Schoop'a Göre Pisidya/Göller Bölgesi Tabakalanması (Schoop 2002'den düzenlenmiştir).

Çizim 2: Akeramik Hacılar V. Tabaka (3D Çizim: M. Afşar).

Tablo 5: J. Mellaart ve R. Duru'ya Göre, Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik ve Kalkolitik Dönem Karşılaştırmalı Mimari Tablosu.

Figür 1: Duru'nun Hacılar Nekropol Aramaları Sonucunda Ele Geçirdiği Çanak-Çömlek Parçaları (Duru 2010; 2016'den düzenlenmiştir).

Çizim 3: Duru'nun Hacılar Nekropol Aramaları Sonucunda Ele Geçirdiği Buluntular (Duru 1994a'dan düzenlenmiştir).

Tablo 6: Hacılar Radyokarbon Analiz Sonuçları.

Tablo 7: Pisidya/Göller Bölgesi Neolitik ve Kalkolitik Dönem Dışa Açılan Ağızlı Çömlek Formu.

Tablo 8: Kronoloji Tablosu (Kuzucuoğlu 2015; Schopp 2002; 2005; Thissen 2002; 2010; <http://www.14sea.org>'den düzenlenmiştir).

KISALTMALAR

PPN: Pre-Pottery Neolithic

Ed.: Editör

Eds.: Editörler

Dp.: Dipnot

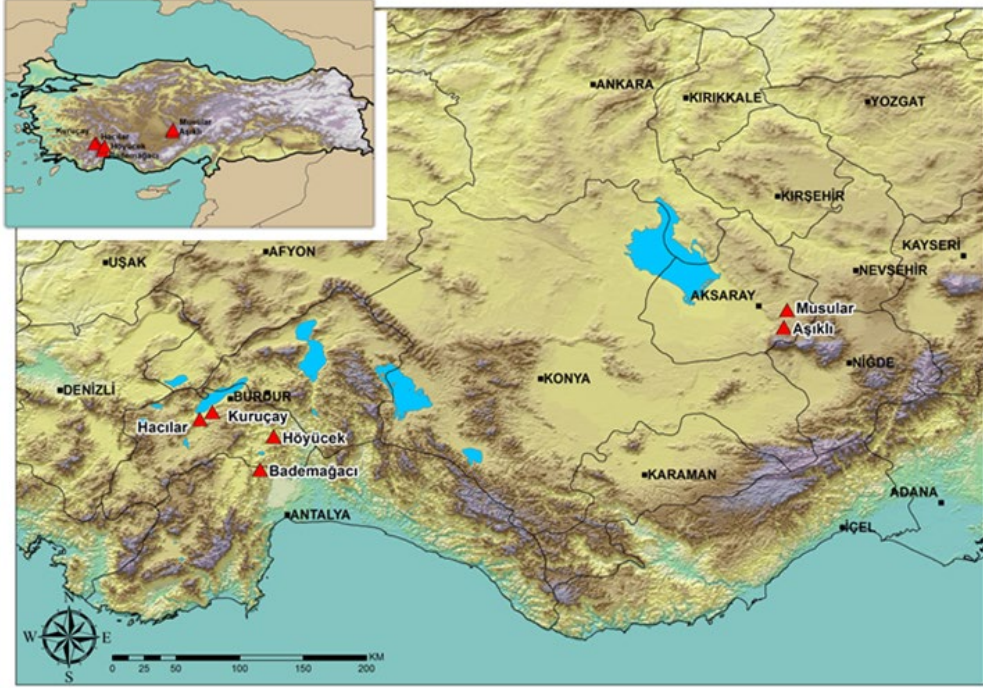
KAYNAKÇA

- Baird 2007 D. Baird, “Pınarbaşı: Orta Anadolu’da Epipaleolitik Konak Yerinden Yerleşik Köy Yaşamına”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu Uygarlığının Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı; Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 285-311.
- Baird – Baysal 2010 D. Baird – A. Baysal, “Boncuklu Höyük Projesi: Orta Anadolu’da Tarımın, Yerleşik Hayata Geçişin ve Hayvancılığın Başlangıcının Araştırılması”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 33/4, 2010, 263-271.
- Baird ve diğ. 2011 D. Baird – O. Bar-Yosef – A. Baysal – A. Fairbairn, “The First Farmers Of Central Anatolia: The Boncuklu Project”. *Heritage Turkey: British Institute of Ankara Research Reports* Vol. 1, 2011, 15-17.
- Brami – Heyd 2011 M. Brami – V. Heyd, “The origins of Europe’s first farmers: The role of Hacılar and Western Anatolia, fifty years on”. *Præhistorische Zeitschrift* 86. 2, 2011, 165-206.
- Çalık 2019 E. D. Çalık, *Neolitik Dönem’de Pisidyia / Göller Bölgesi Mimari ve Çanak Çömlek Gelenegi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi (Bilecik 2019).
- Çelik 2005 B. Çelik, *Şanlıurfa-Yeni Mahalle, Karaban Tepe, Sefer Tepe ve Hamzan Tepe Yerleşimlerinin Işığı Altında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (Ankara 2005).
- Dedeoğlu 2010 F. Dedeoğlu, *Neolitik Çağdan Erken Tunç Çağ Sonuna Kadar Yukarı Menderes Havzası: Kültürel, Sosyal ve Ekonomik Süreç*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İzmir 2010).
- Dedeoğlu 2014 F. Dedeoğlu, “Yukarı Menderes Havzası Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşimlerinin Materyal Kültür ve İskân Düzeni Bağlamında Değerlendirilmesi” *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 18, 2014, 33-56.
- Duru 1994a R. Duru, “Hacılar’ın En Eski Kültürleri Gerçekten Çanak Çömleksiz Neolitik mi idi?”, *Anadolu Araştırmaları* 13, 1994, 1-15.
- Duru 1994b R. Duru, *Kuruçay Höyük I* (Ankara 1994).
- Duru 2007 R. Duru, “Göller Bölgesi Neolitiği Hacılar- Kuruçay Hö-yüğü - Höyücek - Bademağacı Höyüğü”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem: Anadolu Uygarlığının Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı; Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 331-361.

- Duru 2008 R. Duru, *M.Ö 8000'den M.Ö 2000'e Burdur-Antalya Bölgesi'nin Altıbin Yılı* (İstanbul 2008).
- Duru 2010 R. Duru, *Elli Yıllık Bir Arkeoloji Öyküsü: Hacılar* (İstanbul 2010).
- Duru 2013 R. Duru, "Burdur Bölgesi Prehistorik Kültür Dönemlerinin İsimlendirilmesiyle İlgili Bazı Düşünceler", *Adalya* XVI, 2013, 1-14.
- Duru 2016 R. Duru, *Tarım'dan Yazı'ya Burdur Yöresi ve Yakın Çevresi'nin Altıbin Yılı (M.Ö 8000'den M.Ö 2000)* (Antalya 2016).
- Duru – Umurtak 2019 R. Duru – G. Umurtak, *Bademağacı Höyüğü Kazıları. Neolitik ve Erken Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri I/Excavations at Bademağacı Höyük. The Neolithic and Early Chalcolithic Settlements* (İstanbul 2019).
- Duru – Özbaşaran 2005 G. Duru – M. Özbaşaran, "Non-Domestic" Site in Central Anatolia", *Anatolia Antiqua* XIII, 2005, 15-28.
- Esin 1996 U. Esin, "Onbin Yıl Öncesinde Aşıklı: İç Anadolu'da Bir Yerleşim Modeli", içinde: Yıldız Sey (ed.), *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme, Habitat II* (İstanbul 1996) 31-42.
- Esin – Harmankaya 2007 U. Esin – S Harmankaya, "Aşıklı Höyük", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu Uygarlığının Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı; Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 255-272.
- Hauptmann 2007 H. Hauptmann, "Nevalı Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem: Genel Bir Bakış", içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Türkiye'de Neolitik Dönem: Anadolu Uygarlığının Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı; Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007) 131-165.
- Goren – Goring 2008 Y. Goren – A. N. Goring Morris, "Early Pyrotechnology in the Near East: Experimental Lime Plaster Production at the PPNB Site of Kfar HaHoresh, Israel", *Geoarchaeology* 23.6, 2008, 779-798.
- Güler ve diğ. 2013 G. Güler – B. Çelik – M. Güler, "New Pre-Pottery Neolithic sites and cult centres in the Urfa Region", *Documenta Praehistorica* XL, 2013, 291-303.
- Kingery ve diğ. 1988 D. W. Kingery – P. B. Vandiver – M. Pickett, "The Beginnings of Pyrotechnology, Part II: Production and Use of Lime and Gypsum Plaster in the PrePottery Neolithic Near East", *Journal of Field Archaeology* 15, 1988, 219-244.
- Kolankaya 2012 N. Kolankaya, "Anadolu'da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı", *Anatolia* 38, 2012, 29-51.

- Kuzucuoğlu 2015 C. Kuzucuoğlu, “The Neolithic in Anatolia at the Regional Scale. Some issues concerning chronology and environmental contexts”, içinde: N. Carcaud, G. Arnaud-Fassetta (ed.), *La Géoarchéologie Française au XXIe Siècle* (Paris 2015) 129-143.
- Mellaart 1958 J. Mellaart, “Excavations at Hacilar. First Preliminary Report”, *Anatolian Studies* 8, 1958, 127-156.
- Mellaart 1961 J. Mellaart, “Excavations at Hacilar: Fourth Preliminary Report, 1960”, *Anatolian Studies* 11, 1961, 39-75.
- Mellaart 1970 J. Mellaart, *Excavations at Hacilar I-II* (Edinburgh 1970).
- Özbaşaran 2003 M. Özbaşaran, “Musular-Aşıklı İlişkisinde Kireç Tabanlı Yapılar”, içinde: M. Özdoğan, H. Hauptmann, N. Başgelen (ed.), *Ufuk Esin’e Armağan. Köyden Kente, Yakın Doğu’da İlk Yerleşimler* (İstanbul 2003) 361-372.
- Özbaşaran 2019 M. Özbaşaran, “Tarihöncesinin Renk Dünyasında Kırmızı”, içinde: Y. Ersoy – E. Koparal – G. Duru – Z. Aktüre (ed.), *Arkeoloji ve Göstergibilim, Tematik Arkeoloji Serisi 3* (İstanbul 2019) 21-33.
- Özbaşaran ve diğ. 2010 M. Özbaşaran – G. Duru – D. Teksöz – S. Omacan, “Yaşayan Geçmiş Aşıklı Höyük”, *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri Dergisi (TÜBA-KED)* 8, 2010, 7-20.
- Özdoğan 1994 A. Özdoğan, *Çayönü Yerleşmesinin Çanak Çömleksiz Neolitikteki Yeri (Küçük Buluntuların Yardımıyla)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi (İstanbul 1994).
- Özdoğan 2018 M. Özdoğan, “Neolitik Adlamlarının Dünden Bugüne Değişen Tanımı”, *Azerbaycan Arxeologiyası* 21.1, 2018, 12-39.
- Özdöl 2007 S. Özdöl, “Anadolu Platosunda En Eski Çanak Çömlekli Neolitik: “Erken Gelenek”. Orta Anadolu ve Göller Yöresi Kanıtları” *Arkeoloji Dergisi* X, 2007, 33-55.
- Sagona – Zimansky 2015 A. Sagona – P. Zimansky, *Türkiye'nin En Eski Eski Kültürleri* (İstanbul 2015).
- Schmidt 2011 K. Schmidt, “Göbeklitepe”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *Neolithic in Turkey New Excavations and New Research. Vol. 2- The Euphrates Basin* (İstanbul 2011) 41-83.
- Schoop 2002 U. Schoop, “Frühneolithikum im südwestanatolischen Seengebiet? Eine kritische Betrachtung”, içinde: R. Aslan – S. Blum – G. Kastl – F. Schweizer – D. Thumm (ed.), *Mauerschau. Festschrift für Manfred Korfmann* (Remshalden- Grunbach 2002) 421-436.

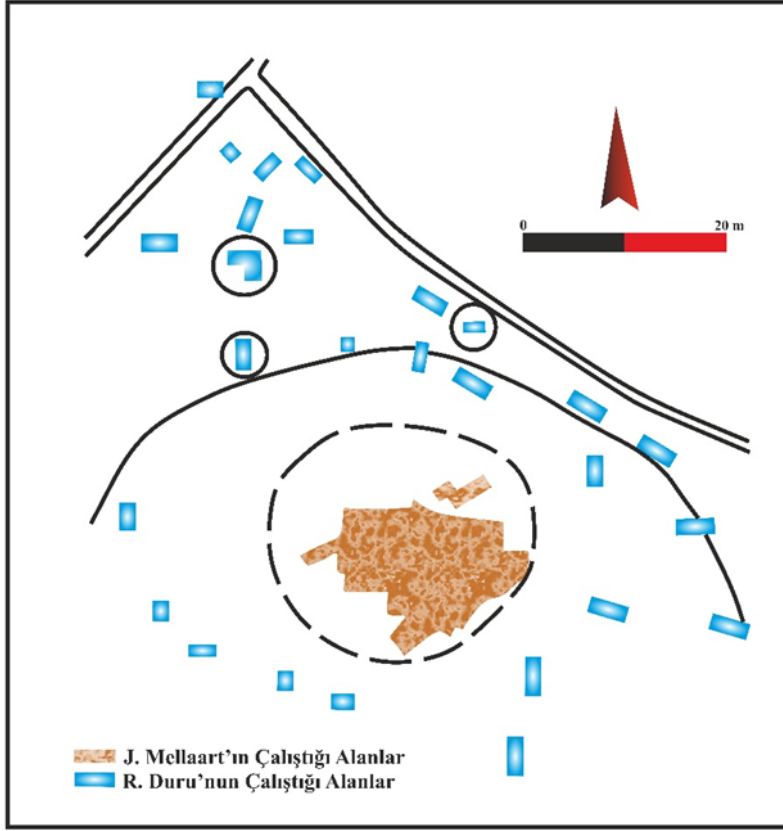
- Schoop 2005 U. Schoop, *Das Anatolische Chalkolithikum: Eine Chronologische Untersuchung zur Vorbronzezeitlichen Kultursequenz im Nördlichen Zentralanatolien und den Angrenzenden Gebieten* (Remshalden 2005).
- Thissen 2002 L. Thissen, "CANeW 14C databases. Anatolia, 10000-5000 cal BC", içinde: F. Gerard – L. Thissen (ed.), *The Neolithic of Central Anatolia. Internal Developments and External Relations During the 9th-6th Millennia CAL BC: Proceedings of the International CANeW Table Ronde* (Istanbul 2002) 299-337.
- Thissen 2010 L. Thissen, "The Neolithic-Chalcolithic Squence in the SW Anatolian Lakes Region", *Documenta Praehistorica XXXVII*, 2010, 269-282.

Harita 1

Hacılar ID		
IC		IA tabakası
IB	Erken Kalkolitik Dönem'in Son Evresi	P-315:6926±95 BP (5991-5658 cal. BC) P-315A: 7047±221 BP (6386-5563 cal. BC)
IA		
IIB		
IIA	Erken Kalkolitik Dönem'in İlk Evresi	IIA tabakası P-316: 7170±134 BP (6356-5756 cal. BC) P-316A: 7172±127 BP (6355-5771 cal. BC)
III		
IV		
V		
VI	Geç Neolitik Dönem'in Son Evresi	VI. tabaka P-313:7150±98 BP (6231-5813 cal. BC) P-313A: 7350±85 BP (6401-6054 cal. BC) BM48: 7550±180 BP (6903-6023 cal. BC)
VII		VII. tabaka
VIII		BM-125: 7770 ±180 BP (7126-6246 cal. BC)
IX	Geç Neolitik Dönem'in İlk Evresi	IX. tabaka P-314: 7340±94 BP (6400-6031 cal. BC)
	Boşluk	
Aceramik Hacılar I-VII	Çanak-Çömleksiz Neolitik Dönem	Akeramik V. tabaka BM-127: 8700±180 BP (8282-7468 cal. BC)
	Ana Toprak	

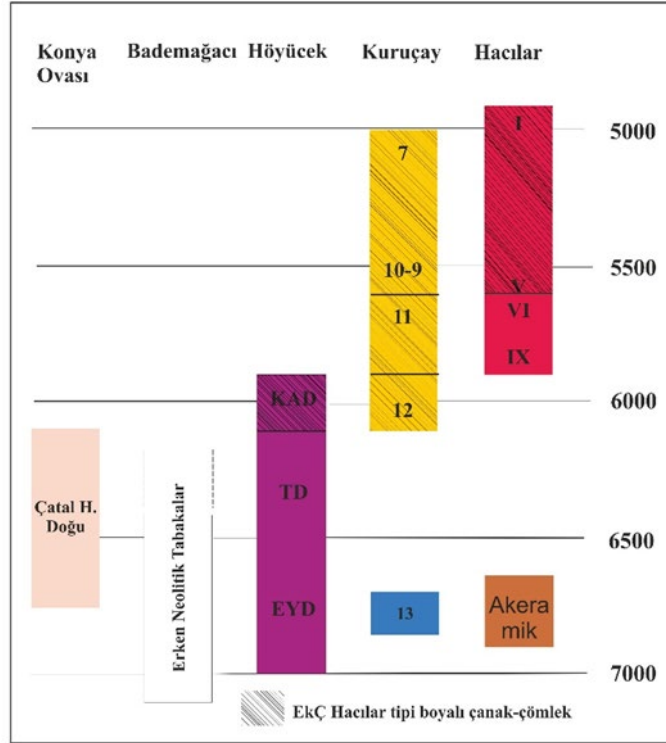
Tablo 1

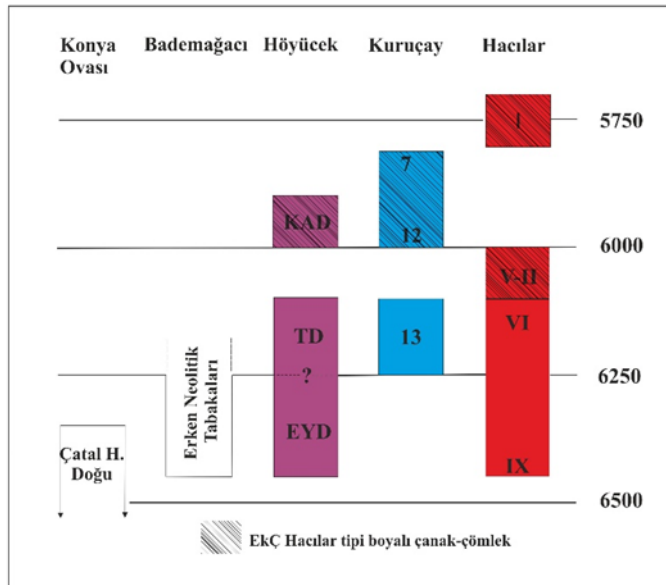
Çizim 1

HACILAR TABAKANMA DURUMU				
J. Mellaart'a Göre (1970:92)	Evreler	R. Duru'ya Göre		
		2008:16	2013:6	2016:26
Erken Kalkolitik (Son Evre)	IA-IB-IC-ID	Erken Kalkolitik	Geç Neolitik (MÖ 5800)	Erken Kalkolitik/Geç Neolitik
Erken Kalkolitik (İlk Evre)	V-IV-III-IIA-IIB	Erken Kalkolitik	Geç Neolitik (MÖ 6000)	Erken Kalkolitik/Geç Neolitik
Geç Neolitik	IX-VIII-VII-VI	Geç Neolitik	Erken Neolitik II (MÖ 6400-6000)	Erken Neolitik II
Akeramik Neolitik	VII-VI-V-IV-III-II-I	Erken Neolitik	Erken Neolitik I (MÖ 7200-6500)	Erken Neolitik I
	Ana Toprak			

Tablo 2

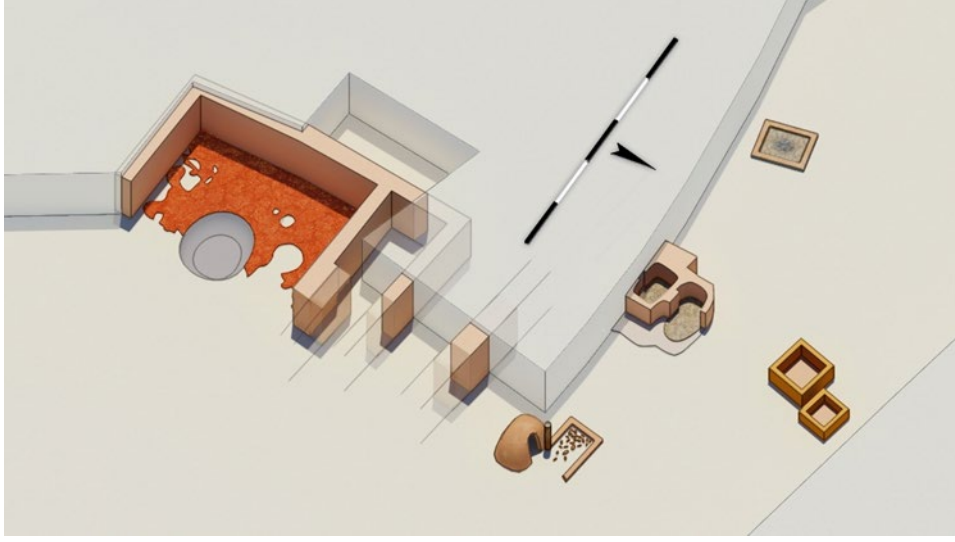

Tablo 3

Tablo 4

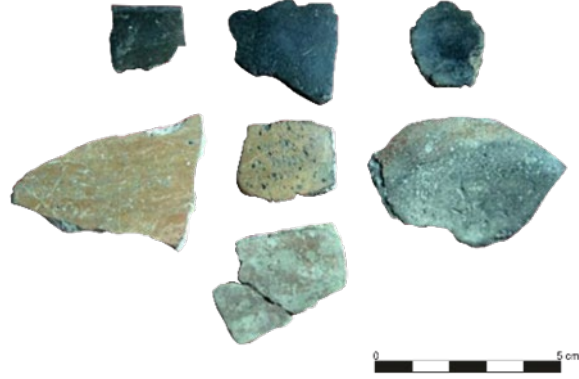

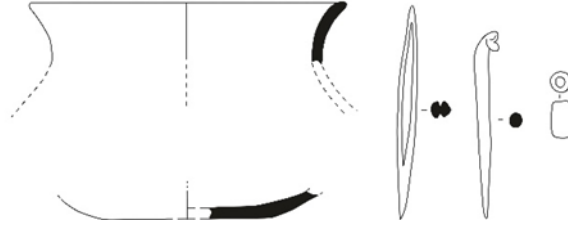
Çizim 2

HACILAR (J. Mellaart)	Dönemler	HACILAR (R. Duru)	BADEMAĞACI	KURUÇAY
	EKÇ (Son Evre)			
	EKÇ (İlk Evre)			
	GNÇ			
	EN II			
	EN I			
	AKERAMİK			

Tablo 5

Figür 1

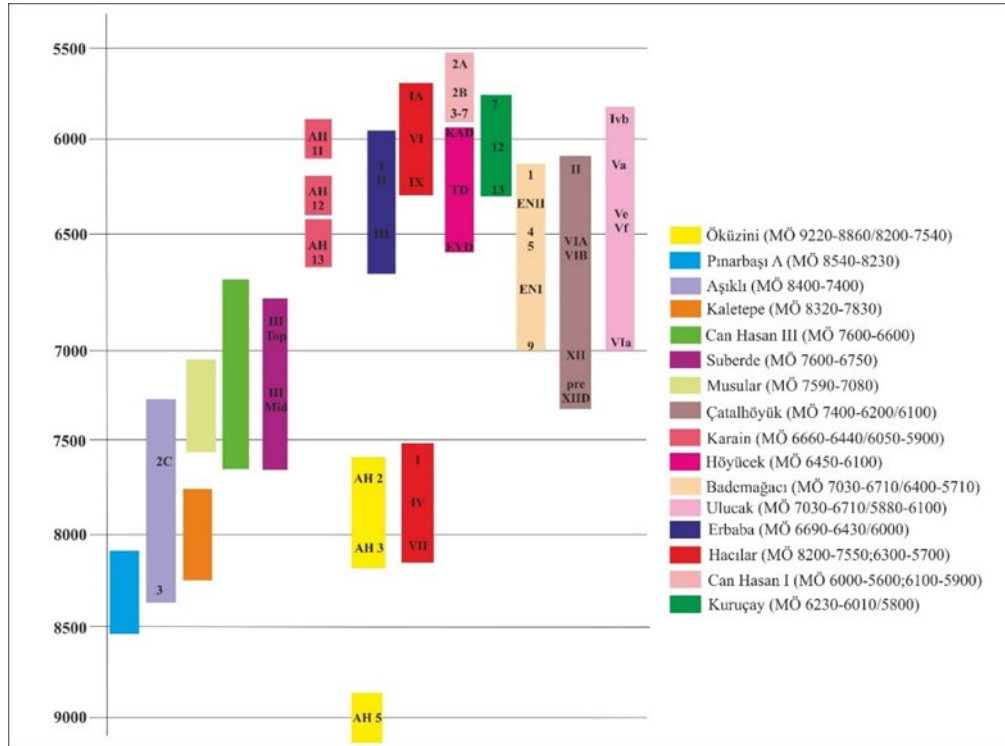
Çizim 3

HACILAR				HACILAR (Duru 1986: Lev. 3/7)	KURUÇAY		
II B	IV	V	VI		13	12	11

Tablo 6

HACILAR RADYOKARBON TARİHLERİ														
U. D. Schoop (2002: 430)						L. Thissen (2010: 279; http://www.14sea.org)				R. Duru (2016: 26)				
Lab. No.	GÖ	STD	Evre	MÖ cal. (1σ)	BC cal. (2σ)	Lab. No.	GÖ	MÖ cal. (1σ)	Evre	Evre	MÖ1 SDa	MÖ1 SDb	MÖ2 SDa	MÖ2 SDb
P-315	6987	119	IA	5990-5940 5930-5740	6100-5600	P-315	6926 - 95	5960-5220	IA	EN I/V	8200	7550	8300	7450
P-326	7169	131	IIA	6210-6130 6120-5890	6350-5700	P-316	7170 - 134	6220-5910	IIA	EN II/IX	6340	6060	6400	6010
P-313	7349	79	VI	6340-6310 6260-6070	6390-6020	P-313	7150 - 98	6210-5900	VI	EN II/VII	7050	6400	7150	6200
BM-48	7540	180	VI	6590-3210 6170-6160	6900-6000	BM-48	7550 - 180	6600-6230	VI	EN II/VI	6600	6210	6900	6000
BM-125	7770	180	VII	7050-6400	7150-3200	BM-125	7770 - 180	7010-6440	VII	EN II/VI	6340	6070	6400	6020
P-314	7340	92	IX	6340-6310 6260-6070	6400-6020	P-314	7340 - 94	6350-6070	IX	EN II/VII (?)	6160	5890	6220	5800
BM-127	8700	180	V	8200-7550	8300-7450	BM-127	8700 - 180	8170-7570	V	EN II/IIA	6210	5890	6350	5700
										EN II/IA	5910	5720	6000	5640
										ENII/VI	6400	6250	6430	6220
										ENII/VI	6390	6240	6430	6210
										ENII/VI	6380	6110	6400	6080

Tablo 7

Tablo 8

PANHELLENİK KUTSAL ALANLARIN DEĞİŞİMİ; FESTİVALLER, HAMAMLAR, ATLETİZM VE SMINTHEION ÖRNEKLERİ

Davut KAPLAN*

Anahtar Kelimeler: *Kutsal alan • Smintheion • Festival • Atletizm • Roma hamamları*

Özet: Panhellenik kutsal alanlar kurbanların kesildiği, adakların sunulduğu ve geleneksel dinsel törenlerin gerçekleştirildiği dini merkezlerdir. Planlama ve yerleşim açısından özünde altar ve anıtsal tapınağın yer aldığı temenosla çevrili alanlardır. Bu kutsal alanlar zamanla büyük halk kitlelerinin ziyaret ettiği ve katıldığı festival alanlarına dönüşürler. Bu bağlamda festivalleri ve spor organizasyonları ile ünlü dört büyük panhellenik kutsal alanın Yunanistan'da yer alması köklü bir geleneğin göstergesidir. Roma hâkimiyeti ile birlikte sadece bu dört büyük kutsal alan değil, bunlarla yarışır şekilde çok sayıda kutsal alanda festivaller ve olimpiik spor organizasyonları yapılır. Smintheion'da ise kutsal alan yeniden planlanmış ve çok daha uzak bölgelerden gelen sporcularla yapılan agonlar Delphi'deki Pythia oyunlarına eş değer sayılmıştır. İçerik olarak da yine Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia gibi dört büyük panhellen festivalinden esinlenen Smintheia Pauleia oyunları kutsal alandaki köklü değişimin bir başka yansımasıdır. Özellikle ihtiyaçlar doğrultusunda inşa edilen italik hamamlar gibi yeni yapı türleri de ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Smintheion, Roma'nın politik ve kültürel gücünü Hellen kutsal alanlarında kültürel birlik ve propaganda amacıyla kullanışına en güzel örneklerdir.

CHANGING OF PANHELLENIC SANCTURAIES; FESTIVALS, BATHS, ATHLETICS AND SMINTHEION SAMPLES

Key Words: *Sanctuary • Smintheion • festival • Athletics • Roman baths*

Abstract: Panhellenic sanctuaries are religious centers where sacrifices are cut, offerings are offered and traditional religious ceremonies are carry out. In terms of planning and settlement, they are essentially surrounded by temenos where altar and monumental temple are located in center. These saancturaries eventually turn into festival sites visited by large masses of people. In this context, the presence of four great panhellenic sanctuaries in Greece, famous for their festivals and sports organizations, is an indication of a rooted tradition. With the Romanization, not only these four great sanctuaries, but also many holy festivals and Olympic sports organizations are held in competition with them. In this period, Smintheion has been re-planned and the agonists made by sportsmen from far wider regiones are considered equivalent to Pythia games in Delphi. In terms of content, inspired by four major panhellen festivals such as Olympia, Nemea, Delphi and Isthmia, Smintheia Pauleia Games is another reflection of the radical change in the sanctuary. Especially in line with necessary needsnew building types have emerged such as italic baths. So Smintheion is the best example of the use of Rome's political and cultural power for cultural unity and propaganda in the Hellenic sanctuaries.

* Doç. Dr. Davut Kaplan, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, e-posta: davutkaplan@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5690-1639

Gönderilme tarihi: 12.02.2021; Kabul edilme tarihi: 24.10.2021

DOI:

Yunan Kutsal Alanlarının Genel Özellikleri

Yunan kutsal alanları başlangıçta açık havada tapınma, niyazda bulunma, sunum yapma, kurban etme ve arınmanın gerçekleştiği ve genelde sınırlandırılmamış ve kutsanmış ağaç, tepe, mağara, kaya, kaynak veya bir altar gibi sembol ile belirlenmiş özel bir yerdi¹. Bu kutsal alanı bazen hayali sınırları gösteren taşlar ya da alçak bir duvar ile belirleme daha sonra ortaya çıktı. Bu alanın merkezi noktası ise kurbanların sunulduğu altardı². Bu sade ve gösterişsiz kutsal alanların bazıları Hellenistik ve Roma Dönemi'ne kadar devam etti. Aslında ilk önce bu basit düzenleme ve işaretlerle tanrının bu alandaki varlığı ima edilirdi. Daha sonra tanrının hayali ahşap veya terrakottadan yapılmış küçük bir heykel şeklinde ortaya çıktı. MÖ.6.yy'dan itibaren ise büyük kutsal alanlar sadece altar değil aynı zamanda tapınak, hazine binası, giriş kapısı, hamam ve sütun dizileri gibi taş yapılarla doldu³.

Bir kutsal alanın işlevi açısından ritüellerinin yanı sıra hamamlar ve yıkanmanın kapsamı Roma dönemine has bir şey değildir⁴. Hamamların ilk ortaya çıkışından itibaren Yunanistan ve Anadolu'da birçok önemli kutsal alan (Harita 1), yıkanma ve temizlenme amaçlı yapılara sahipti. Bu kutsal alanların en önemlileri olan Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia'daki hamamlar, banyo küvetleri, tekneler, duş yerleri ve büyük yüzme havuzları gibi farklı fonksiyondaki çeşitli odalar

ile oldukça ayrıntılı bir şekilde inşa edilmişlerdi. Bu yıkanma işlemleri hamamların tanıtımında ifade edildiği gibi soğuk sudan sıcak su ile temizlenmeye kadar sıralı bir düzeni takip ederdi. Özellikle sıcak su ile yıkanmanın etkisi ve yıkanana verdiği zevk, başta antrenman sonrası atletlerin beden temizliğinde olmak üzere sıcak su sistemlerinin dışında birkaç yenilikle hamamların gelişmesine neden oldu⁵.

Kutsal alanlar yaygın olarak bilinenin aksine sadece dünyevi kötü işlerden ve hareketlerden kurtulmak için ruhen arınılacak bir yer değildir. Bu durumda *panbellenik* kökenli Smintheion'daki hamamları anlamak, yıkanma ve kutsal alan ile olan ilişkilerini ortaya koymak için Yunan kutsal alanlarının genel özelliklerini daha derinden gözden geçirmeye ihtiyaç vardır.

Bir tanrıya adanmış ve kentten izole edilmiş toprak parçası olarak tanımlanan *hieron*⁶, hem tapınma ve kurban gibi işlere sahiplik yapar ve hem de atletizm, şiir, müzik yarışmaların yanı sıra kutsal oyun ve festivaller gibi dünyevi işlere kapı açtığından kutsal olmayan bir alan olarak işlev görürdü⁷. Hatta bazen siyasi sığınma⁸ ve halk için normal barınma, köleler, sürgün politikacılar, dışlanmışlar veya savaştan kaçan vatandaş veya yenilmiş askerler için güvenli ve yağmalanamaz bir alan (*aylum*)⁹ olmasının yanı sıra genelde

¹ Homeros, *Ilyada*, VIII.48; Bremmer 1994, 27-29; Pedley 2005, 29; Yunan altarlari ve tipolojik gelişimi için bkz. Yavis 1949; Kaplan 2007.

² Coldstream 1985, 68; Bremmer 1994, 27-31; Pedley 2005, 29.

³ Bremmer 1994, 32; Pedley 2005, 29.

⁴ Yegül 2006, 47; Yegül 2018, 1-4.

⁵ Renfrew 1985, 16-17; Yegül 2006, 47-48; Yegül 2011, 58-62; Yegül 2015, 252.

⁶ Pedley 2005, 29.

⁷ Renfrew 1985, 16-17; Pedley 2005, 29; Yegül 2006, 53.

⁸ Politik sığınma için bkz. Herodotos 5.71; Samos adasında toplanan 300 erkek çocuk konusu gibi Herodotos 3.48; İsteğe bağlı korumanın prosedürü (*biketveia*) için bkz. Sinn 1993, 95-97, 103; Marinatos 1993, 232; Pedley 2005, 97.

⁹ Tüm ada ve kasaba halkı sığınma amaçlı kullanmıştır. Xenophon, *Hellenica* 4.5; Kutsal alana giren kişi zorla çıkarılmazdı. Ancak kent içindeki kutsal alanlar, yol

halkın bir araya geldiği pazar yeri¹⁰ işlevi de vardı. Kutsal alanlarda yasalar, kararlar, anlaşmalar, sunular yapılır ve onurlandırma, adak ve propaganda amaçlı¹¹ heykeller de yer alırdı. Bu nedenle kutsal alanlar Yunan toplumunun anılarının gizlendiği bir gizli hazine ve toplumsal anıların kaynağıdır¹². Bu toplanma alanı daha kapsamlı düşünülduğünde özellikle iki ya da dört yılda bir yapılan Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia¹³ gibi festivallerde atletler, onların eğitmenleri, rahipler, görevliler, bakıcıların yanı sıra ziyaretçiler, hacılar, yolcular, niyazda bulunan gruplar, siyasi temsilciler, sanatçılar, artistler (oyuncular), tüccarlar, iş arayanlar, köleler, işportacılar, hırsızlar, işi düşen hastalar ve doktorlar gibi farklı görev ve sığfata sahip insanlardan oluşan bir kalabalığa da ev sahipliği yapardı¹⁴. Bu kadar kalabalığı bünyesinde barındıran kutsal alanlarda maddi kalıntı olarak tapınaklar, hazine binaları ve altınlar gibi büyük binaların yanında ikincil derecedeki stoa, konaklama mekânları, misafirhaneler, kulüp odaları, dükkanlar, mutfaklar, çeşmeler ve elbetteki ısıtılmış ve ısıtılmamış türüyle hamamlar en güzel mimari örnekler olarak yer alırlar ve bu kalabalığa hizmet verirlerdi¹⁵.

Tipik olarak kutsal alanlar, kent dışı ve kent içi (duvarla çevrilmış ve özenle planlanmış) olmak üzere genelde iki grupta incelenen, içerisinde tapınak ve altar olan ve de büyük bir alanı kaplayan topografik ve mimari özellikleri ile (duvarlar, teraslar) ayrılan büyük alanlardır¹⁶. Smintheion gibi Homeros Çağı'ndan beri bilinen ve içerisinde tanrı adına yapılmış tapınak ve altar barındıran iyi gelişmiş bir kutsal alan¹⁷ (Plan 1), Klasik Dönem evresine ait temenos olarak adlandırılan bir duvarla sınırlandırılmış ve kent dışında konuşlandırılmış olmasından dolayı geleneksel bir Hellen kutsal alanıdır. Smintheion, kutsal kaynaktan alan girişine kuş uçuşu mesafe 400 m'lik bir alanı kapsar¹⁸. Antik kaynakların bahsettiği tanrılara adanmış özel koruluklar da düşünülduğünde çok daha geniş bir alanı kapladığı varsayılabilir. Roma Dönemi'nde ise çevresi ile birlikte kutsal olan çok daha geniş alana yayılan plan düzenlemesine sahip olduğu görülür. Antik Çağ'da yoğun nüfusa sahip ve büyük tanrılara adanmış özellikle *Hellen* kutsal alanı olan Smintheion gibi birçok kutsal alanın yanı sıra fazla tanınmayan, yerel kültürlere ayrılmış küçük kutsal alanlarda vardır. Yapılan aktiviteler ve nüfus açısından yoğun olan bu kutsal alanlar kısa bir aradan sonra birçoğu Roma dönemi boyunca yeni bir rağbet ile Yunandaki seviyesine geri dönmüştür¹⁹. Roma dö-

kavşaklarında yer alanlar ve Tainaron'daki Poseidon kutsal alanında olduğu gibi kıyıya yakın olanlar daha çok sığınma amaçlı kullanılmışlardır. Bremmer 1994, 31-32; Pedley 2005, 98, 207.

¹⁰ Kutsal alanlar halkın bir araya geldiği toplanma yerleri olarak diğer kent merkezlerinden farklıdır ve ticaret merkezi olarak da işlevleri vardır. Yegül 2015, 263.

¹¹ Nielsen 1993, 144-146.

¹² Yegül 2015, 263.

¹³ Wiseman, ele geçen portre başları atlet heykellerine yorumlamaktadır. Wiseman 2015, 196-197.

¹⁴ Yegül 2015, 263; Yegül 2018, 1-4.

¹⁵ Bu servislerden bazıları -çadırlar, barakalar, sütun dizileri ve dayanıksız malzemeden yapılmış barınaklar-

temenos civarında ve dışında "köy" şeklinde basit geçici yapılarla karşılanabilir. Yegül 2015, 263.

¹⁶ Sinn 1993, 107; Pedley 2005.

¹⁷ Sourvinou-Inwood 1993.

¹⁸ Erken (Klasik) dönem kutsal alanının sınırları oldukça dardır ve Hellenistik Tapınağı da alan dışında bırakır. Roma döneminde ise kutsal alan çok daha geniş bir alana yayılır. Değirmentepe altından Karşılar Tepe üzerindeki Nekropol alanına ve Gülpınar yerleşimi altındaki mağaralara kadar uzanır ve ortalama 450.000 m² lik alanı kapsar.

¹⁹ Marinatos 1993, 232; Yegül 2015, 263.

neminde Smintheion, Smintheia Pauleia Oyunları ile yeni bir kimlik elde eder ve atletizm yarışmaları açısından ön plana çıkar. Kutsal alandaki hamamların işlevi mimari bölümünde teknik özellikler dikkate alınarak detaylı bilgi verildiği gibi Roma döneminde nasıl bir köklü değişim geçirdiği konusunda tam bir tablo çizmektedir. Özellikle hamamların Roma dönemindeki yeri, kullanıcılarına ve kutsal alana nasıl hizmet vermekteydi sorularına doğrudan Romalılaşıma ile cevap verilebilecek kanıtlar benzer örneklerden yola çıkılarak verilebilir. Küçük buluntular, mimari ve görsel kültür öğeleri kültürel kimliğin oluşmasında önemli rol oynamaktadır. Woolf'a göre Romalılar kendilerini daha çok görsel kültür ile Yunanlar'dan farklı olarak ortaya koymuştur²⁰. Başta özel seramikleri, diğer ihrac ürünleri, sıcak sulu mekânlara sahip *thermae* gibi halk için yapılmış tesisler²¹ ve de gladyatör oyunları, yeni kültürel kimliğin oluşmasında katkı sağlamıştır.

Smintheion'da Arkaik ve Klasik Dönem kutsal alanı hakkında az da olsa antik metinler ve sikkeler dışında son dönem kazıları ile de bilgi edinmek mümkündür. Erken dönemlerin tersine Hellenistik dönem ile birlikte siyasi gelişmelere ve bunun sonucunda imar faaliyetlerinde değişimler görülür. Aleksandreia Troas kenti ile olan bağlantılar, Smintheion ve mimarisinin Romalılaşıma sürecinde geleneksel festival ve spor oyunlarında önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Aralarındaki 35 km lik mesafeye rağmen Aleksandreia Troas ve Smintheion arasında Hellenistik Dönem'den itibaren güçlü bir ilişki vardır ve kutsal

alanın yönetimi politik açıdan bu kente bağlıdır. Son zamanlarda kent ve kutsal alanda yapılan kazılarla ele geçen yazıtlar ve ortaya çıkarılan mimari yapılar kent idarecilerinin ve hatta spor organizasyonlarının yapılış yeri de dâhil Aleksandreia Troas'ın önemli görevler üstlendiğini ortaya koymaktadır. Hamamlar ise bu Romalılaşıma sürecindeki şimdiye kadar ortaya çıkarılan en önemli kanıtlar arasında yer almaktadırlar. Özellikle kutsal alanın kimliği, popülerliği, Akexandreia Troas ile olan ilişkisi, imparatorların ve başişçilerin katkıları, rahiplerin rolü ve başta atletler ve ziyaretçiler ile daha da net bir şekilde ortaya konmuştur. Kutsal alanın alt yapısı ve fiziksel görünümü ise kutsal alanın bürokrasi veya imparatorluk siyaseti ile doğrudan ilişkili olduğunu ve değiştiğini göstermektedir. Bir yerde bu hamamlar kutsal alana özel olarak armağan edilmiş görüntüsünü vermektedirler.

Hamamlar, Yıkama İhtiyacı ve Din

Ritüeller öncesi arınma, Eleusis törenlerinde olduğu gibi bütün kutsal alanlarda el yıkama veya banyo yapma şeklinde gerçekleşirdi²². Yıkamayı ve arınmayı gerektirecek kirlenmenin derecesine göre arınma veya temizlenme sistemleri de değişiklik göstermektedir. Öldürme, doğum, cinsel ilişki ve ölüm²³ gibi durumlar arınma törenleri olarak anılırdı. Özellikle Apollon, kirlenme ve arınma

²² Homeros, *Odysseus*, IV.750 vd; Pedley 2005, 98.

²³ Yunan kültüründe ev halkı ve yas tutanların dışında ve ölenin kirlendiği düşüncesinden dolayı mekân girişine arınma için su dolu vazolar (*perirrhantéria*) veya tekneler koyarlardı. Pedley 2005, 98.

²⁰ Haverfield 1915, 37-47; Woolf 1994, 130.

²¹ Nielsen 1993, 6-9; Yegül 2006, 160-161; Yegül 2011, 65-66.

konusunda kehaneti ile sorumlu tanrı idi²⁴.

Yunan kutsal alanlarında Roma Dönemi'ndeki kullanım süreleri de dahil olmak üzere yıkanma ihtiyaçları ve bu ihtiyacı giderme yöntemleri Yegül'e göre beş ana başlık altında toplanabilir²⁵:

- 1.Ritüelik ve tapınma amaçlı yıkanma ve temizlenme,
- 2.Kült yemeğine başlangıç olarak yıkanma ve temizlenme,
- 3.Atletlerin temizlenmesi,
- 4.Hacılar, yolcular, yerel idareciler ve uzun bir yolculuk sonrası kutsal alana varan ve uzun süre kalmayı planlayan ziyaretçilerin yıkanması,
- 5.Genelde uzun süre kalan dua amaçlı gelenlerin yıkanmasıdır.

İlk iki kategori, kült ritüelinin bir parçası olarak banyo yapma ve yıkanma, yemeğe başlama, sade ve basit olan mimari ihtiyaçları açısından tek bir başlık altında toplanabilir²⁶. Ritüelik yıkanma

sembolik olsa da yapılan işlem gerçektir ve bu amaçla yapılan temizlenme oldukça basitleştirilmiştir.

Gerçek ve tam manasıyla yıkanma ise gövdelerini toz, özel pudra ve yağa bulayarak spor yapan gymnasiumlardaki atletlerin yıkanma ihtiyaçları ile gerçekleşir. Attika vazoları üzerindeki bir *strigilis* ile betimlenmiş oldukça ilkel düzenlemeye sahip gövdelerini temizleyen ve yıkanan atlet tasvirlerine rağmen hamamlardaki soğuk su ile yıkanma olanakları Smintheion hamamlarında görüldüğü gibi oldukça detaylı bir şekilde mimariye yansıtılmıştır. Yunanların basit yıkanma mekânları ve gelenekleri MÖ.1.yy'dan başlayarak Roma yıkanma alışkanlıkları etkisinde artan çok sayıda geleneksel gymnasium ve palaestraya sahip sıcak sulu ısıtılmış hamamları ile yenilenmiş ve yerlerini zamanla Roma geleneklerine bırakmıştır²⁷. Yunan hamamları, sıcak su ile yıkanma mekânları eklenmesi ve yenilenmesi ile Roma hamamlarına tamamen döndürüldükten sonra bile gymnasiumlar ile karşılaştırıldıklarında oldukça ilkel kalmaktadırlar. Bu yüzden gymnasiumlar gibi kompleks yapılar atletleri de çekmiş olmalıdır.

Ziyaretçiler ve dua edenlerin yıkanma ihtiyacı ise geleneksel kutsal alan hamamlarının birinci konusudur ve benzer kutsal alan hamamlarında da aynı amaçla yıkanma vardır. Mimari harcamaları ve ısıtma teknolojileri bakımından bağımsız kuruluşlar olan kutsal alan hamamları, kent hamamlarından ayrılırlar.

²⁴ Sağlık sorunları olanları kehaneti ile sağlık ocaklarına yönlendirirdi ve oğlu Asklepios sağlık tanrısı olarak ihtiyaca yıkanma, içme ve arınma ile cevap verirdi. Pedley 2005, 98-99.

²⁵ Yegül 2015, 264; Bu yıkanma örnekleri dışında Asklepios gibi iyileştiriciye adanmış özel kutsal alanlar da vardır (Asklepios'a adanmış alanlarda büyük sıcak su hamamlarında uygulanan kür tedavileri nadirdir fakat bir tür rüya tedavisi daha yaygındır), fakat daha önemli olarak İtalya-Campania'da Baiae, İngiltere'de Aquae Sulis Hamamı veya Batı Anadolu'da son zamanlarda kazısı yapılan Alliano (tedaviye dönük yıkanma ana aktivitedir ve terapi amaçlı yıkanma Asklepios'un koruması altında veya kutsal suları koruyan yerel tanrılara adanmıştır) gibi gelişmiş termal kentler de mevcuttur. Bremmer 1994, 32-33; Aller 1998, 53, 157; Pedley 2005, 88; Yegül 2006, 49.

²⁶ Ritüelik yıkanma açık havada veya bu amaç için ayrılmış küçük bir odada terrakotta bir tekne veya *perirrhantion* olmaksızın icra edilebilirdi. Orada oda veya hamam suyunu ısıtmak için ayrıntıyla donatılmış düzenleme ihtiyacı olmayabilir. Kült için (MÖ.4.yy'dan 2.yy'a kadar uzanan) çok sayıda yemek odasına sahip

Korinth'teki Demeter ve Kore kutsal alanında hafifçe yükseltilmiş platformlar ve drenajlı küçük, basit hamam odaları ile bağlantılı idi. Daha büyük hamam odalarının bazıları tam eksiksiz beden temizliği için kullanılmaktaydı. Bookidis 1993, s.52; Yegül 2015, s.264.

²⁷ Nielsen 1993, 144-146; Yegül 1996, 20-29; Yegül 2011, 29-36.

Soğuk ve sıcak su ile yıkanma için büyük tonozlu salonlar, müşterek havuzlar, toplantı salonları (sosyal salonlar), vestibül-lerden (giriş salonu) oluşan hamamlar, sürekli bu alanlarda yaşayanların (idareciler, rahipler ve festivaller sırasında yoğun bir kutsal alanının bakıcıları) dışında ziyaretçiler ve dua edenlerin yıkanma ihtiyaçlarına hizmet vermiş olmalıdırlar.

Bir kutsal alanın mimarisi içerisinde yer alan hamamların konumu, işlev ve fonksiyonları ile olan ilişkisi açısından farklılık gösterir. Olympia’da yarım düzine hamam vardır ve hamamlar buldukları konum nedeniyle farklı gruplara hizmet ederler²⁸. Olympia’da hamamların bazıları kutsal alan içerisinde bazıları dışındadır. Kladeos ve Doğu Hamamı misafirhanelere yakın, daha eski hamamlar ise gymnasium yakınında yer alırken atlet ve yarışmacılar içindir. Güney Hamamı (Leonidaion doğusunda) Olympia’nın en büyük “otel” binasındaki ziyaretçilere hizmet verirken Büyük Güneybatı Hamamı atletik kulüp ve hamamdır²⁹. Benzeri Nikopolis Proskenion Hamamı’dır ve Aktium Oyunlarında kullanılmıştır ve konum olarak Apollon’un kutsal mağarasının kenarında yer alan kompleks şeklinde düzenlenmiş anıtsal bir yapıdır³⁰. Delphi’deki Doğu Hamamları temenos duvarının dışında ve ziyaretçilerin kolay ulaşım noktasında, Epidauros Asklepios kutsal alanında Roma Dönemi eklemeleri olan ve kutsal alan ile uyumlu Kuzeydoğu ve Asklepios Hamamı (veya Senatör Sextus Antoninus Hamamı) kutsal alanın ana meydanına birbirine bakar biçimde merkezi olarak yerleştirilmişlerdir. Isth-

mia’daki Küçük Hamam Hellenistik stadi-umun doğu ucuna yerleştirilmiştir ve özellikle Roma döneminde kutsal alanda artan yıkanma ihtiyacına cevap verir³¹. Eleusis’teki Roma Hamamları kutsal alanlara hizmet veren ikincil fonksiyonlarına karşılıklı olarak hamamların kullanımı ve ilişkilerine faydalı ipuçları sunar. Demeter temenosu içerisine yerleştirilmiştir fakat ana girişin sağındadır ve bu hamamlar kutsal alana giren ziyaretçiyi adeta çağır-maktadır. Dükkânlar, konaklama mekânları, konukevleri, çeşmeler ve de küçük bir hamam ile işgal edilmiş kente giden cadde üzerindeki bu hamamlara ilk bina olarak kolaylıkla ulaşılabilir. Bu yoğun cadde popüler bir kutsal alanın hizmet kısmını oluşturan altyapısının önemli bir bölümüdür. Bu hamamlar yıl boyunca kutsal alanın tanrıçanın rahipleri, hizmetçiler ve ziyaretçilerin ihtiyacına cevap vermekteydi³². Smintheion’da ise kuzey-batı tarafında dükkânların yer aldığı kutsal yol kenarında ve kutsal yol ile tapınak arasında heykeller ve adak anıtları ile süslü bir caddeden hamamlara ulaşılmaktadır. Smintheion hamamlarının doğrudan tapınak caddesi üzerinde ve kendilerine en kolay ulaşılacak noktada bulunmaları işlevsel rolleri ve ritüelikle yıkanma ile olan ilişkilerine en güzel dayanak oluşturur.

Kısmen sporcu-hamam ilişkisinde de ifade edildiği gibi Roma hamamlarında genelde bazı tanrılara yer verilmiştir. Ancak tek bir tanrı ve kültüne ait hamam yapısı arama ve ilişkilendirme düşüncesi arkeologlar arasında yaygın bir çıkış yoludur. Herhangi bir tanrı-tanrıçaya ait kült veya ritüellerde kullanılmış herhangi bir nesnenin ele geçmesi, yapıyı o kültün uygulama alanı yapmaz. Sporcuların kul-

²⁸ Pedley 2005, 76-77; Yegül 2015, 265-266.

²⁹ Yegül 2015, 265.

³⁰ Chrysostamou – Kefallonitou 2001, 50-51; Calomino 2012, 104.

³¹ Yegül 2015, 265-266.

³² Yegül 2015, 266.

landıkları hamamlarda sporu ve gücü koruyan tanrı-tanrıçaya, askerinin kullandığı hamamda koruyucu tanrı-tanrıçaya³³, sağlıkla ilgili sorunlarda ise Nemea'da Roma dönemi hamamlarında³⁴ olduğu gibi başlıca uğrak yeri olan ve iyileştirici³⁵ özelliğine inanılan kaplıca hamamlarında şifa tanrısı Asklepios ve Hygeia'ya başvurmak, adakta bulunmak, heykelini hamamda bulundurmamak Roma dini düşüncesinde ve kült uygulamasında vardır. Bu düşünce Smintheion Roma hamamlarında arkeolojik kanıtlarla desteklenmektedir. Ayrıca yazılı belgelere göre Hellenistik ve özellikle Roma İmparatorluk Dönemi'nde Aleksandreia Troas kentinde bir Asklepios kutsal alanı olduğu anlaşılmaktadır³⁶. Ancak Smintheion'da hamamların bir tanrı-tanrıçaya adandığını gösteren yazılı belge yoktur. Bu nedenle hamamların inşa edildiği yerlerde (kent, kaplıca başı, su kaynağı, kuyu, garnizon vs) genelde yerel tanrı-tanrıçaların tapınım gördükleri bilinmektedir. Kaynak sularının iyileştirici özelliğinin olduğu yerlerde ilgili tanrı veya tanrıça, çok daha güçlü olarak ortaya çıkar³⁷. Bunun en güzel örneği Hadrian Duvarı yanındaki Conventina Kuyusu'dur³⁸. Daha önce

kutsal kaynak konusunda ifade edildiği gibi olasılıkla MS.4.-5.yy'a tarihlenen Tabula Peutingeriana'da³⁹ bazı yerler Aquae Neri veya Aquae Sulis⁴⁰ gibi 'aquae' prefixi ile ifade edilmektedir ki bu ifade dini tapınmanın epigrafik kanıtı olarak görülmektedir. Bu nedenle yıkanma sadece dünyevi bir temizlik değil⁴¹ Scheid'in güçlü bir şekilde vurguladığı gibi⁴² Roma'nın batısında arınma ritüelinin bir parçasıdır. Galya'da ise kutsal alanlar kentlerden uzaktadır ve hamamlar ile yıkanmanın dinsel boyutu ile ilgili örnekler mevcuttur⁴³. Özellikle Nîmes'teki kaynakların koruyucu tanrıçaları Nymphe'lere adanmış kutsal su kaynaklarının hamamlarla ilişkili olması buna işarettir. Bazı araştırmacılar her ne kadar bu tür ritüelleri sağlık ve iyileştirici yönü ile vurgulamış olsalar da⁴⁴ dinsel yönü de söz konusudur. Pausanias'ın ifadesine göre Smintheion'da Nymphe heykelleri ile süslü bir su kuyusundan bahsedilmektedir⁴⁵. Pausanias'ın ifade ettiği bu kuyu, suya olan ihtiyacından dolayı yine hamamlar yakınında ve hamamlarla aynı su kaynağını kullanıyor olmalıdır.

Daha önce de ifade edildiği gibi Smintheion'da hamamların herhangi bir tanrıya ithafını gösterir yazılı bir belge bugün için yoktur. Hamamlar, cadde ve kutsal yoldan ele geçen heykel kaideleri (Resim 1) ve adak yazıtları⁴⁶ birlikte düşünüldüğünde kutsal alandaki bütün yapı-

³³ Savunmasız durumda kendilerini koruması için Chesters (İngiltere-Northumberland) hamamlarında Fortuna'ya sunulmuş altar örneği hamamlardan ele geçmiştir. Rook 1992, 35, Fig.25.

³⁴ Marcadé 1957, 415-421.

³⁵ Pedley 2005, 30; Yegül 2013; Trümper 2014, 212-231.

³⁶ Riel 1997, 129.5; Ayrıca *Feranli* (Körüktaş Köyü) civarında Asklepios'a adanmış küçük bir altardan bahsedilmektedir. Lenz 1798, 89; Rizl 1997, 137 (4-5); Ayrıca Aleksandreia Troas kenti yazıtlarının -Apollon Smintheus ve Dionysos dışında- bir kısmı da Asklepios ile ilgilidir. Riel 1996, 8.

³⁷ Guhl – Koner 1896, 507.

³⁸ Allason-Jones 1996, 107-119. Buradaki hamam Roma Dönemi'nden önce de kutsal işlevi olan ve *Aquae Sulis* olarak isimlendirilen kutsal bir mekândır. Hamamdaki tanrıça iyileştirici ve sıcak su kaynaklarında var

olan yerel Kelt tanrıçası Sulis idi. Daha sonra Minerva ile (Sulis Minerva) eşleştirildi ve tapınak-kaplıca kompleksine dönüştü.

³⁹ Miller 1887.

⁴⁰ Laurence ve diğ. 2011, 222.

⁴¹ Yegül 2006, 136-159.

⁴² Scheid 1991; Sauer 1997.

⁴³ Laurence ve diğ. 2011, 222.

⁴⁴ Nielsen 1993, 146; Yegül 2006, 136-159; Fagan 1999.

⁴⁵ Pausanias 3.XII.

⁴⁶ Özhan 2015, 180, 184; Özhan 2016, 261.

ların Apollon Smintheus'a hizmet ettiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Büyük Hamam'dan ele geçen Apollon Kitharodos'a ait heykel parçası (Resim 2) ise hamamların isimlendirilmesinde de ifade edildiği gibi ele geçtiği yer dolgu toprağı olduğundan hamamla veya hamamın işlevi ile kesin olarak ilişkilendirmek zordur. Mysia bölgesinde yaygın olarak bilinen Apollon Kitharodos⁴⁷, Smintheion'daki festivallerde yapılan müsabakalar içerisinde müzik (*kithara*) yarışmalarına da işaret ediyor olabilir. Çünkü Yunan toplumunun başlangıcından itibaren dini tören ve festivallerde atletizm ve müzik yarışmaları bir arada görülür⁴⁸. Ancak hamam girişinde yer alan heykel kaideleri üzerinde "pythia oyunlarına eşdeğer"⁴⁹ olarak ifade edilen Smintheia Pauleia oyunları ve yazıtlarda geçen suya bakarak kehanette bulunma (*prophet*)⁵⁰ uygulaması, Delphi'de⁵¹ olduğu gibi Apollon sibyllesi ile ilgili verilen bilgiler ve yazıtlardan anlaşıldığı gibi Smintheion'da da vardı. Bu nedenle festivaller sırasında kehanet için gelenler de düşünüldüğünde hamamların

⁴⁷ Rocco 1998; Şahin 1999.

⁴⁸ Özellikle hamam-gymnasium komplekslerinin sayıca artması Doğu eyaletlerde bu duruma işaret eder. Mitchell 1993, 217; Anadolu hamam-gymnasium kompleksleri ve mimari özellikleri için bkz. Yegül 2006, 216-290, Yegül 2011, 179-213; Korinth örneğinde Roma döneminde atletik, müzik ve tiyatro gösterilerinin yapıldığı festival için bkz. Wiseman 2015, 245-246.

⁴⁹ Özhan 2016, 273.

⁵⁰ Kaplan 2015, 84.

⁵¹ Delphi kutsal alanı Yunan kimliğinin merkezi konumunda ve antik Yunan dünyasının en önemli kutsal alanları arasında yer alır. MÖ.6.yy'dan itibaren çok önemli dini ve politik merkez olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle bu rolde kehanet merkezi olması başta kolonizasyon dönemi olmak üzere ön sırada gelir. Smintheion'da yapılan kehanet uygulamasının antik politik ve siyasette etkili veya ne kadar etkili olduğu şimdilik bilinmemektedir ancak Kutsal alana gelen hacıların kâhine danışmaları, Smintheia Pauleia oyunlarına katılmaları, adakta bulunmalarının yanı sıra ihtiyaçlarına cevap veren yapıların artması kutsal alan için önemlidir.

sayıca fazla olmasını daha kolay anlayabilmekteyiz. Özellikle Roma döneminde kutsal alan önceki dönemlerden çok daha fazla ziyaretçi ve sporcu için bir toplantı mekânı haline geldiği anlaşılmaktadır.

Agonistik oyunların varlığı ise kişinin kendi ününü, oyunları organize eden kentin ise saygınlığını arttırmaktadır. Fakat sporcuların dinsel festivallerde performans göstermeleri ve zafer elde etmeleri daha derin bir anlam içerir. Sportif başarıları ve dinsel festivale katılma ile tanrıya bir saygı ve sunumda bulunmuş olmaktadır. Çünkü bütün profesyonel festival organizasyonları dinsel anlam taşır ve başrolde her zaman tanrılar, festivalleri düzenleyenler ve sporcular yer alır. Bu bağlamda bazı atletler Herakles'i bazıları ise Büyük İskender gibi kahramanları ve atalarını, Smintheion'da ise heykel kaidelerinde geçen "Smintheia Pauleia" oyunlarının adına düzenlendiği Apollon Smintheus'u onurlandırmışlardır. Aynı zamanda bu tanrılar sporculara yolculuklarında da koruma sağlamaktadır. Ancak organizatörlerin amacı tanrıyı onurlandırmak değil sadece oyunları organize etmek ve festivallere ilgili tanrıya inanan bir kişi olarak katılmış olmak ve bu inancını göstermektir⁵².

Festivaller, Pazar ve Toplanma Yerleri Olarak Kutsal Alanlar

Festival, Yunan toplumunda ölümlü ve ölümsüzler arasındaki bağı güçlendirmek, tanrılara memnuniyet ifadesi ve kutsal günleri ifade eden dönemdi⁵³. Aynı zamanda kentin de kendi zen-

⁵² Roueché 1993, 50.

⁵³ Festival kelimesinin antik Yunan kültüründe farklı kullanımları (*synodoi, panegyris, theoroi, beorte/heortai, eranos, telete, agon*) için bkz. Cartledge 1985, 100-103.

gınlığı ve sanatını gösterdiği, ayrıca insanların birbirlerini tanıdığı, dini ritüellere katıldığı ve eğlendiği zamandı. Festivaller genelde kentten kutsal alana doğru devam eden bir törensel yürüyüş ile başlardı⁵⁴. Bu festival için Smintheion'a yürüyüş, Alkesandreia Troas kentinden güneye devam eden kutsal yol ve köprü kullanılarak gerçekleşmiştir⁵⁵. Bu festivallerde her yaş, cins ve seviyeden insan bir arada bulunurdu. Böylece kentin dayanışma ve insan sevgisi gösterilmiş olurdu. Kişisel çıkar elde etme amacı bile derin dinsel düşünce ve anlayışın önüne geçmezdi⁵⁶.

Yaygın olmamasına rağmen Yunan kutsal alan hamamlarının sosyal bütünleşmeyi sağlayan ve bu amaçla tasarlanmış en karakteristik birimi, Isthmia Hamamı'nın "Nereid Salonu" (veya oda VI) dur⁵⁷. Kutsal alan hamamının işlevini çok iyi anlatan ve bir hamamın anlam kazanmasında ve öncelikli kullanılmasında en önde gelen birimi olan ana (sosyal salon) salonlardı. Bu yüzden değişik ve belirleyici olan bu salonlar tarafından ortaya konan görev, sosyal ve seramoniktir⁵⁸. Bu salonlar zamanla mimari yeniliklerle ilişkili olarak birçok değişiklik geçirdi. Kuşkusuz yıkanma alışkanlıklarının değişmesine cevap vermek için *palaestra* hatta *frigidarium* ana solana dahil edildi. Yegül'e göre bu hamamların dikdörtgen ve şık bezenmiş salonlarını Roma Dönemi, Geç Antik Dönem *grand salle*, Bizans,

Erken İslami Hamamlar gibi teşhis etmek zor olabilir⁵⁹. Fakat, yıkanmanın kendisi sosyal ve eğlence yaşamının sadece bir parçası idi. Konuşma, öykücülük, müzik ve şiir her zaman Roma yaşamı ve Roma hamamının kültürel ve sanatsal karşılığı olan bileşenleri açısından önemliydi⁶⁰. En kullanışlı yer olarak belki yalnız ve halkın yerleşim dışında ulaşabildiği salon veya hamam salonu, kutsal alanın sosyal önemini artırdığı varsayılmalıdır. Smintheion gibi dinsel ve dünyevi olan, yerleşimden soyutlanmış kutsal alan hamamı ve onun Hamam Salonu, toplantı için ideal yerdi ve eğlence değeri onun etik amacı ile de zenginleştirilmiştir.

Smintheion Büyük Hamam Geç Evre'sinde olduğu gibi "Hamam Salonu" (*apodyterium*), Roma ve Geç Antik Dönem kutsal alanlarının karışık nüfusu ve hafif egzersiz yapan sporculara hizmet veren mekândır. Buna ek olarak bu mekân, geleneksel halk hikâyeleri anlatımı dikkate alındığında hayatta kısacık anların sürekli duyusunu vermektedir. Belki hamam salonunun sıcak ortamında hikâye paylaşımı, tecrübe ve anı, toplumun sosyal iskeletinde gerekli ortak ihtiyaca cevap vermektedir. Kutsal alanın sessiz ve kutsanmış alanı, tanrı ve kahramanlara yakın hissedilen toplantı ve sıra dışı yerlerdir. Özellikle her iki dünyanın bağlantı yeri olarak bir kutsal alan ve bu alandaki kutsal alan hamamının salonu veya salon tipi hamam yaratma düşüncesi, Yunanlının yaratıcı kullanımına ilham olmuş ve Ro-

⁵⁴ Mylonopoulos 2006.

⁵⁵ Kaplan 2016.

⁵⁶ Bremmer 1994, 29-32; Pedley 2005, 78.

⁵⁷ Isthmia'daki popüler "ana salon" onun tüccar-hacı-ziyaretçi müşterileri ile fevkalade Bronz Çağı megaronunun yerini almış olmalıydı tıpkı Homerik Yunanistan ve onun kahramanlarının büyük destanlarının yerini almış halk hikâyeleri gibi. Yegül 2015, 265-267.

⁵⁸ Bu salonların olası kökenleri konusunda ve iç dekorasyonu için bkz. Yegül 2015, 268; Klasik Roma hamamlarının iç dekorasyonu için bkz. Nielsen 1993, 42.

⁵⁹ Çünkü Qasr al-Amra'da Umayyad döneminin avcı kulübesi ve hamam kombinasyonu gibi (uzun, basilikal, ana salon resimlerle bezelidir ve Pagan ve İslam geleneklerini bir arada barındıran serbest karışık tema içerir) politiktir ve bu konular yıkanma ve avlanma sahneleri ile hamamın kullanım amacı ile de örtüşmektedir. Grabar 1954, 185-187; Yegül 2006, 322.

⁶⁰ Nielsen 1993, 1-2.

ma döneminde bile kutsal alanda sürekliliğini sağlamıştır.

Kutsal alanlarda yapılan oyunlar Klasik dönemden itibaren halkı da bir arada tutmada önemli bir etken olmuş Yunanistan'da Persler'e karşı birliktelik duygusu aşılmıştır⁶¹. Atletler ise kendilerini yerel bir vatansever olmanın yanı sıra Yunan kültürü ile de bağlantı vesilesi saymışlardır. Özellikle Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia gibi dört büyük *panbellenik* festival⁶² (Harita 1), MÖ.6.yy'dan itibaren Yunan kültürünün temel taşlarından biri olarak düşünülebilir. Böylece festivaller Hellenistik ve Roma Dönemi boyunca Yunan kültür birlikteliğinin ana buluşma noktaları olmuştur. Bu yarışmalar özellikle Roma egemenliği altında Doğu'da özellikle Anadolu'da çok daha baskın bir şekilde ortaya çıktılar⁶³. Agonistik yarışmaların Yunan dini ritüellerinin bir parçası olmasının⁶⁴ yanı sıra bir başka yanı ise üstünlüklerini yarışma (ἀγών)⁶⁵ ile ortaya koyma ve kutsal değerlerini sergileme alanlarıdır. Hatta bazı kentler, Hellenistik krallardan düzenleyecekleri festivallerini kutsal olarak kutlama izni iste-

dikleri ve böylece kentteki oyunların da saygınlığı arttırdıkları bilinmektedir⁶⁶.

Anadolu'da var olan kutsal alanlar poplaritelerini Roma Dönemi'nde de devam ettirdiler. Önceki dönemden farklı olarak daha görkemli, daha kapsamlı ve sayıca fazla bu kutsal alanlar ve festivaller özellikle İtalya yarımadasında yaşayan bazı elitlerin kendilerini Yunan dostu (*philhellen*) hissetmeleri ve imparatorlar tarafından da bunun devam ettirilmesi bir yerde Augustus'un da kültürel devrim⁶⁷, düşünce ve değerlerini sürdürme eğilimi göstermektedir. Yani bir yerde üzerinde fazla tartışma olmasına rağmen önce İtalya'da başlayıp sonra eyaletlere yayılan Romalılaştırma düşüncesi⁶⁸ güçlü bir şekilde festivaller aracılığıyla da başlamış olmaktadır⁶⁹ ve bunu kutsal alan hamamlarında açıkça görebilmekteyiz. Çünkü hamamlar kolonilerde ve ilhak edilen coğrafyalarda inşa edilen ilk binalar arasında yer alırlar. Bu nedenle *panbellenik* ve Roma ayrımı, sürekli kullanılan ve tamir gerektiren hamamları izleyerek ve tarihsel olaylar dikkate alınarak mimari ile birlikte kolaylıkla ortaya konabilmektedir. Böylece Yunan kültürünün bazı unsurlarının İmparatorluk yönetimi altında Augustus tarafından sürdürülmesi ve ardıllarının da bunu de-

⁶¹Cartledge 1985, 99-100.

⁶² Bu dört büyük festivalden Olympia en erkenidir fakat festivallerin belirli aralıklarla yapılması MÖ.6.yy'da başlar. Olympia, Delphi (MÖ.586), Isthmia (MÖ.580) ve Nemea (MÖ.573) oyunlarında (ἀγών) Yunanlar ayrıcalıklıdır ve kendilerini göstermenin en güzel yoludur. Böylece savaşa asker yetiştirme amacı da taşır. Brooner 1971, 169-187; Boeft – Bremmer 1982, 391; Miller 2004, 31-86, 112; König 2005, 59; Laurence 2012, 16, 47; Shear 2012, 160, 164; Wiseman 2015, 193-246; Özhan 2016.

⁶³ Mitchell 1993, 217-218.

⁶⁴ Miller 2004; Mylonopoulos 2006, 93-94 (dn.104); Kyle 2015, 78-79.

⁶⁵ Yarışma anlamında Yunanca (ἀγών) kelimesine akrışlık Latince'de katılımcılardan daha çok izleyenleri işaret eden *ludus* ve *munera* kelimeleri kullanılmaktadır. Laurence 2012, 58.

⁶⁶van Nijf 2003, 271; Laurence 2012, 53.

⁶⁷ Spawforth 2012.

⁶⁸ Örsted 1985; MacMullen 2000; Mattingly 2004; Hingley 2005; van Dommelen-Terrenato 2007; Stek 2014; Versylus 2014; Romalılaştırma konusunda en erken tartışmalardan birisi Rostovtzeff'e aittir ve "baskın devlet ve toplum tarafından sunulan yüksek yaşam stiline doğal çekiciliğinden kaynaklı" olarak yorumlar ve bundan dolayı da eyaletlerin doğal ve isteyerek Roma kültürünü kabul ettiğini düşünür. Bkz. Rostovtzeff 1957, 131-139.

⁶⁹ Augustus tarafından ilk oyunlar Yunan geleniğindeki agonistik oyunlardır ve Aktium zaferi sonrası Neapolis'te (Aktian Oyunları) ve yine Napoli'de (Stephanik) başlar ve diğer imparatorlar tarafından devam ettirilir. Laurence 2012, 58-69.

vam ettirmesi ile devamlılık sağlanmıştır. Bu bağlamda *panhellenik* oyunların genelde savaşlar için eleman kazanmak amacıyla yapıldığına da inanılmaktadır. Atletizm konusunda da ifade edildiği gibi en büyük katkı Augustus ve kayınbiraderi Agrippa'dan gelir ve kutsal alanlarda kutlanan bu oyunları desteklemişlerdir. Suetonius'a göre Augustus hayatının son günlerinde Napoli ve Capri'deki atletizm antrenmanlarını izleyerek geçirir ve yolculukları sırasında kültürlerin birleşimi için uğraşır ve hatta kendi onuruna düzenlenen ve her beş yılda bir yapılan atletizm oyunlarına izleyici olarak katılırdı⁷⁰. Bu destekle kendisini Yunan kültür kimliği içerisinde görenler de⁷¹ çok daha geniş coğrafyada bu kültürü yaşama imkânı bulmuş ve bir taraftan da *panhellenik* duygusunun artmasını sağlamıştır. Bunun bir başka yansıması ise Yunan ve Roma kültürleri tekdüze bir varlık göstermezler ve başta Akdeniz'e komşu kültürler olmak üzere diğer farklı kültürlerden etkilenmişlerdir⁷². Örneğin hamam, zafer takları ve su kemerleri (*aqueductus*) gibi Roma kültürünün so-

mut örnekleri olan yapı tipleri yerli Yunan kültürüne bir eklenti olarak doğu eyaletlerinde de inşa edilmişlerdir fakat hiçbir zaman Yunan kültürünün görünüşünde bir değişiklik yapmamıştır. Aynı şekilde *agonistik* oyunlar da mimari gibi eski geleneksel çizgide kutlanmaya devam etmiş ancak yeni Romalı özellikler de kazanmıştır⁷³. Festivaller bu anlamda Yunanlı olma bilincini geliştiren ve ayakta tutan bir unsurdur.

Festivaller ile birlikte kutsal alanların da çehresi değişmeye başlar. Roma hamamları panhellenik kutsal alanların tümünde inşa edilmişlerdir⁷⁴. Buna rağmen Roma hamamları sadece kutsal alanlarda görülmezler imparatorluk kentlerinde atletik festivallerin hayat bulduğu ve kentlerinde eğitim ihtiyaçlarını gideren mekânlardır. Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia gibi kutsal alanlarda agonistik festivaller⁷⁵ her zaman panhellenik kültürün ana bağlayıcı unsuru idiler. Hellenistik dönemden itibaren sayısı artan kutsal agonistik festival ve oyunlar birbirine benzer olmakla birlikte program olarak kentler arasında değişiklik göstermekte ve özellikle Roma döneminde yaygın olarak MS.2. ve 3.yy'da bölgesel olarak da görülmektedirler⁷⁶. Agonistik oyunların sonradan düzenlenen örneklerinde bağış miktarı ve oyunların konumu bazen yapıldığı bölgedeki askeri hareket ve eylemlerle örtüşebilmektedir⁷⁷. Özellikle Roma imparatorluğunun Doğu (Asia ve Suriye)

⁷⁰ Suetonius'a göre "Romalıların Yunanca konuşmaları, Yunanlılar gibi giyinmeleri, Yunanlıların da bunun tersini yapmaları için ısrar eder" ve atletizmle uğraşanlara Roma giysileri ve Yunan pelerini dağıtır. Yegül 2006, 53 (dn 12).

⁷¹ Gleason 1995, 3-20, 131-168; König 2001; Favorinus'un Yunanlı kimliği ve Yunan *paideia*'sının yaygınlığı üzerine detaylı bilgi için bkz. Wallace-Hadrill 2008, 4-7, 41, Chapter 2; Hellenik kimliğin ortaya çıkması MÖ.8-7.yüzyıllarda kendisini mitlerle gösterir ve Akha, Ion, Aeol ve Dor gibi etnik gruplar kendilerine kahraman atalarını köken olarak gösterirler. Hall 2002, 24-29; Herodotos'un "... Hellen yurdu duygusu var: kanımızla, dilimizle, aynı tanrılara tapmakta oluşumuzla, kurbanlarımızla, zevk ve töre ortaklığımızla bağlı olduğumuz Yunanlılar'a ibadet etmek Atinalılar için iyi olmaz..." olarak ifade ettiği gibi (Herodotos 8.144) birçok konuda ortak değerler taşıyan bir toplumdun bahsetmekte ve Pers savaşlarını müteakiben soy olarak köken yerini kültürel kimliğinin aldığı anlaşılmaktadır.

⁷² Erskine 2005; Wallace-Hadrill 2008, 7.

⁷³ Hall 2002, 189-205.

⁷⁴ Yegül 2015, 247-268.

⁷⁵ Brooner 1971, 169-187; Remijsen 2011, 97-109; Anadolu agonistik festivalleri için bkz. Mitchell 1993, 217-225.

⁷⁶ Newby 2005, s.272-276; Laurence 2012, 45-46; Yegül 2018, 1-4.

⁷⁷ Ziegler 1985, 67-119; Millar 1993, s.399; Wallner 1997; König 2005, 63.

eyaletlerinde MS.3.yy'da görülen huzursuzluk ve Perslerde olduğu gibi taht kavgaları ile başlayan doğudaki sorunlar, Romanın askeri ihtiyacı artırmıştır. Ancak Roma döneminde kutsal alanların her tarafta büyük değişim geçirmesi Smintheion kutsal alanı için de geçerlidir⁷⁸. Bu yüzden Smintheion'daki Smintheia Pauleia oyunları kutsal agonistik festivaller olan ve Roma imparatorları tarafından desteklenen⁷⁹ Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia kutsal agonistik oyunlarına eşdeğerdi ve eşdeğer yarışmacılarla kutlanmaktaydı⁸⁰. Son dönem araştırmaları ile ortaya çıkarılan yazıtlarda⁸¹ agonistik oyunların Aleksandreia Troas kenti tarafından Smintheia (Σμινθεια), Smintheia Pauleia (Σμινθεια Παύλεια) ve Pythia (Πύθια) adı altında düzenlendiğini göstermektedir⁸². Birden fazla oyunun olması MÖ.1.yy ile MS.2.yy arasında doğu eyaletlerinde değişen siyaset ve propagandanın bir göstergesi olabilir⁸³. Ancak oyunlardan bir kısmını düzenleyen kentin Aleksandreia Troas olduğu kesindir fakat oyunların ilk ne zaman yapıldığı⁸⁴ ve ya-

pıldığı alan konusunda yeterli bilgi yoktur. Aleksandreia Troas'ta yapılan en erken agon MÖ.2.yy'a tarihlendirilmektedir⁸⁵. Son zamanlarda ele geçen yazıtlar bu oyunlar ile ilgili bilgileri de artırmaktadır. Özellikle Aleksandreia Troas'tan ele geçen ve MS.134'e tarihlenen bir yazıt, imparator Hadrian'ın deklerasyonu olarak bölgesel sporcuların katılabilmesi için oyunların kademeli olarak düzenlenmesi gerektiğinden ve agonistik oyunlarda ekonomik zorunluluk durumunda yapılması gerekenler başta olmak üzere sanatçı ve atletlerin hak ve statülerinden bahsetmektedir⁸⁶. Bu konuda Herodes Atticus gibi zengin kişilerin özel teşebbüslerinin de kutsal alanların değişmesinde etkili olduğu bilinmektedir⁸⁷. Özellikle temenos dışına kadar taşan misafirhaneler gibi yenilikler ise ziyaretçilerin kutsal alana bakışları ve kutsal alanların fiziksel görünüşü açısından Isthmia ve Olympia'da⁸⁸ olduğu gibi Roma dönemindeki değişimine ışık tutar. Smintheion gibi kent dışı kutsal alanlar genelde toplanma yerleri olarak diğer yerleşim merkezlerden arındırılmışlardır. Başta dinsel işlev dışında ticaretin yapıldığı ve kırsal yerleşimlerin pazarları olarak görülürler⁸⁹. Ayrıca kutsal alanların manevi doğası ve tanrı huzurunda çare arama, halk ile kutsal alan arasında özel bağ kurar. Hatta buralarda

⁷⁸ Ele geçen Geç dönem graffiti seramik parçası üzerindeki iki savaşı (veya sporcu) betiminden de anlaşıldığı gibi oyunlar popülaritesini hala korunmaktadır.

⁷⁹ Levick 1996, 664; Remijsen 2011, 107.

⁸⁰ Boeft - Bremmer 1982, 391; Miller 2004, 31-86, 112; Laurence 2012, 16; Shear 2012, s.160, 164; Özhan 2016.

⁸¹ Cook, daha önce Smintheion, Aleksandreia Troas ve çevrede tespit edilen yazıtlardan dolayı başta Smintheion yazıtlarının miktarı konusunu dile getirirken burasının yazıt deposu olduğunu ifade eder. Cook 1988, 16.

⁸² Bu yazıtlardan yola çıkarak Alkesandreia Troas kenti tarafından düzenlenen üç *agon*'un varlığı belirtilmektedir: Smintheia Pauleia (Σμινθεια Παύλεια), Aleksandreia Troas'taki Smintheia (Σμινθεια ἐν Ἀλεξανδρείαι τῆς Τρωάδου/ἐν Τρωάδι Σμινθεια) ve Aleksandreia Troas'taki Pythia (Πύθια ἐν Τρωάδι) bkz. Özhan 2016, 257-275.

⁸³ Weiss 1996, 157-173.

⁸⁴ Robert'in Hamaksitos'un MÖ.2.yüzyılın ikinci çeyreğinde Aleksandreia Troas topraklarına dahil olmasıyla ilgili görüşüne atıfta bulunan Cook ise Πύθια ἐν Τρωάδι yerine Smintheia agonistik festivallerinin Aleksandreia

Troas için ana festival olabileceğini ifade eder. Frisch 1975, no 125; Cook 1988, 16, dn.30; ayrıca detaylı bilgi için bkz. Özhan 2016.

⁸⁵ Cook 1988, 16 (dn.30); Özhan 2016, 274-275.

⁸⁶ Petzl-Schwertheim 2006, 10, Res.28-32; Jones 2007, 154 (1.3); Potter 2010, 351-371; Remijsen 2011, 107.

⁸⁷ Schmitz 1997; Pedley 2005, 206; Kutsal alanlarda varlıkları güçlü bir şekilde hissedilen ve Roma'nın politik dünyasında önemli rol oynayan Herodes Atticus ve eşi Regilla'nın Roma imparatorluk ailesi ile olan ilişkileri için bkz. Ameling 1983; Tobin 1997, 291.

⁸⁸ Yegül 2015, 247-268.

⁸⁹ Cartledge 1985, 99-103.

yasalar, kararlar, anlaşmalar, sunular ve heykeller vardır; halka ait anıların kaynağı ve bir kültür-yaşam deposudur⁹⁰. Olympia ve Isthmia ve de Smintheion gibi büyük bir Yunan kutsal alanı düşünülürken atletler, onların eğitmenleri, rahipler, görevliler, bakıcıların yanı sıra ziyaretçiler, hacılar, yolcular, niyazda bulunan gruplar, siyasi temsilciler, sanatçılar, artistler (oyuncular), tüccarlar, iş arayanlar, köleler, işportacılar, hırsızlar, şifa arayan hastalar ve doktorlar ile kalabalıklaşır⁹¹. Bütün bu sosyal kaynaşma Roma döneminde çok daha büyük bir festival şeklinde gerçekleşmekte ve erken dönem tapınak ve altar çevresinde cereyan eden tören ve ritüellerin kapsamını da genişletmektedir. Bu bağlamda hamamlar ritüelikle yıkanmadan çok festival sırasında doğal ihtiyaçları karşılamak için kullanıldığı Roma Dönemi'nde çok daha net olarak ortaya çıkmaktadır.

Smintheion'daki atletik oyunlar, Anadolu ve Yakın Doğu'da organize edilen festivaller gibi kendilerine Olympia (*Isolympic*) ve Delphi'yi (*Isopythia*) model olarak almışlardır⁹². Bu nedenle Delphi ve Olympia oyunları ile eş tutulan Smintheion'daki Smintheia Pauleia da bu düşüncenin ve değişimin varlığının bir belgesidir. Ayrıca erken dönem temenos duvarı dışına taşan ve Hellenistik Dönem Apollon Smintheus Tapınağı'nı ve hamam yapılarını içine alan bir kutsal alanın varlığı, Smintheion'da çok net görülmektedir.

Her ne kadar kutsal alana giriş kapısı⁹³ henüz ortaya çıkarılmamış olsa da kutsal yoldan itibaren alanın mimari anlamda bir bütün olarak ele alındığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Smintheion Roma hamamları göstermektedir ki Roma döneminde Pythia oyunları ile eş tutulabilmek için kutsal alan modernize edilmiş ve genişletilmiştir. Bu düzenleme Roma İmparatorluk Dönemi'nde gözle görülür şekilde kendini göstermektedir. Kutsal alandaki mimari değişim Yunan ve Roma Dönemi arasındaki değişimi, ilişkiyi ve kutsal alanın sürekliliğini de ortaya koyar. Smintheion'da çok sayıda Roma Dönemi mimari yapısı vardır. Daha önce de ifade edildiği gibi özenli inşasıyla ve sürekliliği ile Büyük ve Küçük Hamam, Batı Hamamı, su ile ilgili yapılar, cadde, kutsal yol ve Podyumlu Yapı ile donatılmıştır. Böylece kökenlerini Troia'ya bağlayan ve tanrı Apollon ile ilişkileri göz önüne alındığında Romalıların Smintheion'a ilgisi noktasında hem

⁹³ Başta Apollon Smintheus Tapınağı olmak üzere Smintheion ile ilgili ilk araştırma yapanların kutsal alan sınırı veya *propleiası* ile ilgili ifadeleri dikkat çekicidir. Bunlardan biri Pullan'dır ve Çelenbağları (Gülpınar'ın Tuzla Ovası'na açılan noktadaki dar boynu) civarına dağılmış tapınak mermerleri ve yazıtlı heykel kaide parçalarının yoğunluğunu dikkate alarak burada Propyleia'nın olduğunu ifade eder. Cook 1973, 230, Özgünel 2001, 31; Özellikle ilk ziyareti sırasında bir duvar gördüğünü ve bu duvarın Strabon'un bahsettiği Sminthia yerleşimlerinden biri olduğunu ifade etmesine rağmen, Cook'un yapmış olduğu gezilerde Çelenbağları civarında bir yerleşimin olmadığı ifade edilir. Ayrıca burada fazla dikkate değer olmayan bloklardan yapılmış bir çeşmenin varlığını Reinach'tan aktarır. Cook, hemen yolun solunda kendisine gönderilen Pilav Tepe'nin ise büyük bir tuğla mezar olduğunu, içerisinden altın ve diğer malzemeler çıktığının kendisine aktarıldığını ifade eder. Cook 1973, 230; Yapmış olduğumuz geziler sırasında Pullan'ın ifade ettiği blokların kutsal alandan taşındığı (Özgünel 2001, 31), Reinach'ın çeşmesinin köye ait geç dönem bir yapı olduğu ve Cook'a anlatılan Pilav Tepe'nin ise doğal bir kaya olduğu anlaşılmıştır. Kutsal alanın propleia'sı ise henüz kazılar devam ettiğinden ve olası giriş bölümü tamamen kazılmadığından bilinmemektedir.

⁹⁰van Nijf 2000, 176-200; van Nijf 2001; Newby 2005; Hadrian'ın Aleksandria Troas'taki festivaller ile ilişkisi için bkz. Petzl – Schwertheim 2006.

⁹¹Cartledge 1985, 99-103; Pedley 2005, 47; Yegül 2015, 263.

⁹²Farrington 1997, 32-43; Laurence 2012, 45-46, 53, 94.

kendi sakinleri hem de Romalı vatandaşlar tarafından ön plana çıkarılmaktadır. Ayrıca hem politik hem de mitolojik bağlantılarını Troas coğrafyasında Apollon Smintheus Kutsal Alanı'nı anıtsal mimari ile donatarak ve spor oyunları organize ederek güçlendirmektedirler. Bir yerde Romanizasyon kutsal alanın fiziksel görüntüsü ve yapılan spor organizasyonları ile gerçekleştirilmiştir. Çünkü Roma döneminde yol ve hamamlar ile modernize edilmiş kutsal alan, Roma imparatorluğunun imparatorlar, Roma vatandaşları, profesyonel atletler ve katılımcılardan oluşan yeni ve çok kültürlü yapısına da uygundur. Böylece gelenekselliği de barındıran geçmişi, bugünü ve yarını birbirine bağlayan ana unsur Smintheion gibi bu kutsal alanlardır.

Smintheion Mimarisi İçinde Hamamlar'ın Yeri ve Kutsal Alanın Değişimi

Smintheion'da Roma varlığını güçlü bir şekilde hissettiren en önemli değişim kutsal alanın kadastral olarak değişimidir (**Plan 1**). Panhellenik kültürün bir parçası olan kutsal alanlarda ise Apollon Smintheus Tapınağı ve genel plan düzenlemesi gibi iki önemli özellik ile ön plana çıkmaktadır. Oysa bir kutsal alanı meydana getiren çok sayıda yapı mevcuttur. Ancak bunlar Hellenistik döneme tarihlenen Apollon Smintheus Tapınağı dışında anıtsal Roma mimarisi altında kaldıklarından fazla bilgi vermezler. Ayrıca bugüne kadar yapılan çalışmaların tapınak odaklı olması ve ön planda tutulması, Roma dönemi Smintheion'u hakkında bilgileri de toprak altında kalmasına neden olmuştur ki bu durum Bizans dönemi için de geçerlidir. Özellikle Roma ile

Yunan toplumunun tanıştığı dönemden itibaren kutsal alanların fonksiyonları da görünüşleri gibi büyük oranda değişmeye başlamıştır⁹⁴. Çünkü Roma ile birlikte yeni yapılar ve bunların kutsal alan ile birlikteliği farklı kurum ve idarelerin de bir araya gelmesini ve tapınaktan en önemsiz görünen kanalizasyona kadar birlikte çalışmalarını gerekli kılmıştır. Bunlar arasında benzer örneklerde olduğu gibi⁹⁵ yapıları adayan kişiler, kutsal alan görevlileri, bağlı olduğu kentin yöneticileri, bölgeden veya dışarıdan gelen inşaatçı ve sanatçıların tümü kutsal alanın da yeni konseptini ortaya çıkarmaktadır.

Kutsal alan mimarisi doğrudan kutsal alanın kullanımı ile ilişkili olan yapılardan oluşur ve hem fiziksel hem de işleyişi ile bağlantılı olarak ortaya çıkar. Örneğin Smintheion'da kentlerden kutsal alana ulaşımı sağlayan yol ve caddeler ziyaretçilerine hizmet ederken su temini ve kullanılan suyun dışarı atılması için altyapının ana unsurları, meslek sahiplerini alana çekerler. Başta ziyaretçilerden atletlere kadar farklı insan gruplarının temizlik, barınma, yıkanma, yeme-içme ve eğlenme gibi ihtiyaçlarını gideren konut ve hamamlar ise önde gelen yapı gruplarını oluştururlar ve bu yapılar sürekli olarak birbirleri ile ilişkilidirler⁹⁶. Ancak bu ilişki görselden çok işlevsel olmaları ile bağlantılıdır. Bu yapıların en önemli işlevi, tapınmaya gelen kişileri, atletleri ve diğer grupların birbirleri ile olan ortak noktalarını vurgulamak ve tanışmalarını, görüşmelerini sağlamaktır. İşte bu noktada festivali izleyen çeşitli gruplar arasında ziyaretçiler ve atletler ön plana çıkmaktadır.

⁹⁴ Pedley 2005, 205; Scott 2010.

⁹⁵ Bender 1993, 1-2; Scott 2013; Robinson 2016, 3-14.

⁹⁶ Doxiades 1972.

Bu bağlamda Yunan kültür ve kimliğine karşı Romalılar ne tür yapısal değişiklikler ortaya koymuşlardır? Bu konuyu hamamlar net bir şekilde ortaya koymaktadır. Çünkü Yunan kutsal alanlarındaki oyunlar ve mimarinin Roma dönemindeki değişimi net bir şekilde kutsal alan ruhuna uyan temizlik yapıları ile görülür⁹⁷. İmparatorların Yunan spor oyunları ve festivalleri ile ilgilenmeleri⁹⁸, *philhellen* düşüncesinde olduklarını ve de Roma'nın gücünü göstermenin en güzel yoludur ve kutsal alandaki yapıların ve festivallerin sosyal yönünü vurgular. Bu nedenle Olympia, Nemea, Delphi ve Isthmia'da görüldüğü gibi kutsal alanlarda yapılan değişiklikler ve yeni bina eklentileri bu düşüncenin çok daha vurgulayıcı örnekleridir⁹⁹. Smintheion'da uygulanış şekli ile Roma Dönemi'nde yapılan binalar tapınak gibi anıtsal mimari değil daha çok su yapıları, hamamlar, yol ve konutlar gibi festivaller sırasında ihtiyaç duyulan ve ziyaretçilerin rahat etmesini sağlayacak gerekli alt yapıyı oluşturan mimari ile ön plana çıkmaktadır¹⁰⁰.

Roma imparatorluk sınırlarının ulaştığı her bölgede hamama rastlanır ve Smintheion hamamları da bu durumun dışında tutulamazlar ancak Smintheion hamamlarının kutsal alan hamamı olmaları ile farklı bir kategoride değerlendirilmelidirler. Mimari bölümünde de ifade edildiği gibi şüana kadar ortaya çıkarılan farklı evrelere sahip üç hamam yapısı¹⁰¹,

⁹⁷ Poehler 2011, 153-154; Laurence 2012, 7.

⁹⁸ Millett 1990, 80; Woolf 1994, 16-22; MacMullen 2000, 16-22; Laurance 2012, 58-69.

⁹⁹ Boeft – Bremmer 1982, 391; Miller 2004, 31-86, 112; Pedley 2005, 76-77; Shear 2012, 160, 164; Wiseman 2015, 193-196.

¹⁰⁰ Kaplan 2018.

¹⁰¹ Smintheion'da öngörüldüğü gibi 2020 yılı kazı çalışmaları ile üçüncü bir hamamın varlığı kesinleşti. Praefurnium ve caldarium mekanlarına yapılan sondaj

Olympia gibi sayıca fazla¹⁰² olmasa da her yerleşimde bir veya iki tane bulunan ve de kutsal alan ve festivallerin ana unsurlarından biri olan hamamları ön plana çıkarılmaktadır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Smintheion'da *aqueductus* olmayışı ve yetersiz su miktarı, depoların sayıca hamamlardan fazla inşa edilmesinin nedenidir¹⁰³.

Smintheion'da Apollon Smintheus kutsal alanının merkezini işgal eden, yaklaşık 1.800 m² lik alana kurulmuş hamamlardan Büyük Hamam, orta büyüklükte bir yapıdır. Kuzey-doğu, güney-batı yönde yerleştirilmiştir ve Küçük Hamam ile birlikte belli bir plan dâhilinde ele alındıkları anlaşılmaktadır. Evreleri ile birlikte yoğun olarak MS.1-4.yy arasına tarihlendirilen hamamlar, Roma İmparatorluk idaresi altında kutsal alana eklenmiş son büyük yapılar arasında yer alırlar. Yapıların hamam olarak kullanıldıkları son dönem Geç 4. yy'dır, terk edilmiş ve yıkılmışlardır¹⁰⁴. Aynı zamanda bu hamamların su ihtiyacını karşılayan ve Roma hamam kompleksinin parçası olan farklı boylarda ve tiplerdeki depolar da aynı döneme tarihlendirilmektedir.

Birbirlerine yaklaşık 75 m uzaklıkta yer alan Smintheion Büyük (27/30x53 m) ve Küçük Hamam (35x32 m) parselleri, sıkı bir şekilde cadde ve yollara para-

ile yapının gelişmiş mimariye sahip olduğu, ısıtma sistemlerinin Smintheion'daki diğer hamamlarla ortak yani İtalik özellikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Üzerinde geç antik dönem yapılarının olması ve çalışmaların yaz aylarında sürdürülmesi nedeniyle Batı Hamamı olarak isimlendirilen bu hamamın ortaya çıkarılması gelecek kazı sezonlarında gerçekleştirilecektir.

¹⁰² Olympia Zeus kutsal alanında 7 hamam vardır. Laurence 2012, 103.

¹⁰³ Kaplan 2013a, 81; Kaplan 2013b, 101-116; Kaplan 2015, 65-92; Kaplan 2018, s.5-16, 89-106.

¹⁰⁴ Kaplan 2013a, 81-100; Kaplan 2015; Kaplan 2018, 17-66.

lel ve birbirlerine doğru açılarla bağlı mekânlardan oluşmaktadır (**Plan 1**). Girişinde heykel kaidelerinin olduğu (**Resim 1**), Kuzey-doğu, güney-batı yönde uzanan Büyük Hamamın mekânlarından üçü ısıtılmışlardır; apodyterium olarak isimlendirilen Hamam Salonu ise kuzeydoğu köşeyi işgal eder ve hamamı girişine yerleştirilmiş en büyük mekândır. Frigidarium ise sıcak mekânlar ile bu Hamam Salonu arasında yer alır ve tüm mekânlara geçit veren merkezi konumdadır. Hamama giriş kuzey-batıdan sağlanmıştır. İkinci bir giriş ise güney doğudan hizmetli koridorundan sağlanan ve işlevine uygun dar giriştir. Eğer bir *palaestra* varsa o da batıda veya doğudaki henüz kazılmayan düz alanlarda olmalıdır.

Her iki hamam da ele geçen mermer levhalar ve taban mozaiklerine göre Romalı (*İtalik*) karakterde ve çok güzel bir şekilde dekore edilmişlerdir. Korunmuş zeminler mozaik ve kalker levhalarla, duvarlar ise yine ince ve kaliteli mermer levhalarla kaplandığını göstermektedir. Büyük Hamam'ın Freskli mekânı bitki bezemeli polykrom stucco ile kaplanmıştır. Duvar resimlerine ait bazı kanıtlar (bitkisel veya yuvarlak hatlı desenler) vardır. Bu stucco düzenlemeli mekân tedavi ve dinlenme gibi özel amaçla yönelik olmalıdır. Hamam salonunda mermer kaplamalara dair bazı örnekler ve mermerden kemer kaplama parçaları ele geçmiştir. Büyük Hamam mimari düzenleme ve bezeme ile boyutları açısından açık ara Roma Kutsal Alan Hamamları içerisinde en çarpıcı örneklerden birisidir. Kısaca vurgulandığı gibi Hamam Salonu (*apodyterium*), dikdörtgen düzenlemesiyle sportif ve sosyal işlev açısından odak noktayı teşkil eder ve benzeri hiçbir ha-

mamda şimdilik yoktur ve üniktir¹⁰⁵. Ele geçen heykel parçaları (**Resim 2**) ve sporcu heykel kaidelerindeki betimleme (**Resim 3**) ve oyunların ismi ve de hamamın ünük düzenlemesi kutsal alanın onuruna yapıldığı ve birincil olarak tapınılan Apollon Smintheus'a işaret eder. Bu durum faydacı gücüne inanılan, törensel ve çok yönlü tanrıyı onurlandırıcı özelliği ile de örtüşmektedir¹⁰⁶. Özellikle Sprocuları onurlandırma (?) amaçlı hamam girişindeki Mermer Salon'un (Nişli Yapı) (Plan 1-2) başta Roma hamamları ile olan ilişkisi popüler seviyede merak uyandırıcı boyutta bir konudur¹⁰⁷.

Smintheion'daki Roma Hamamlarının mimari düzenlemesi genelde "Tek eksenli", "dizili" veya "Sıra tipi"¹⁰⁸ olarak bilinen bir düzenlemenin takipçisidir. Sıra tipi plan büyük, belirgin, sıklıkla diğer ısıtılmış mekânlar, frigidarium ve soyunma/egzersiz amaçlı Hamam Salonu ile ilişkili dikdörtgen ana mekân olarak karakterize edilir. Tipik olarak, Smintheion hamamlarında olduğu gibi, paralel ısıtılmış mekânlar planda bir hat üzerine dizilmişlerdir ve ısıtılmamış mekânlar iki hamamda da farklı odalara açılırlar. Her iki hamamda da frigidariumun soğuk havuzları mekân dışına doğru çıkıntılı bir şekilde ve taban alt seviyesine yerleştirilmişlerdir. Smintheion hamamlarında frigidarium merkezi mekândır ve diğer tüm

¹⁰⁵ Kaplan 2013; Kaplan 2015; Kaplan 2018, 24.

¹⁰⁶ Kaplan 2015.

¹⁰⁷ Not edilmesi gereken önemli nokta kutsal alan ortamında bu salonun dahil edilmesi veya katkısı, arka cephedeki 5 niş düzenlemesi ile hareketlendirilen iç cephe ve bu cepheleri kaplayan renkli mermer levhalar ve heykel kaideleri en dikkat çeken ayrıntılardır. Bir hamamda sporculara verilen önem sanki benzeri görülmemiş şekilde öne çıkarılmıştır.

¹⁰⁸ Krencker 1929, 177, Abb.234; Guhl – Koner 1896, 396; Yegül 2006, 17, 22-29, 48, 60; Fagan 2011, 359; Yegül 2011, 34-36.

mekânlar ile doğrudan bağlantılıdır. Büyük Hamam'daki Hamam Salonu benzer hamamlardaki Ana Salon ("sosyal salon", Fransızca *grand salle*) belki de kendi içinde özel düzenlenmiş bir mekân olmalıdır ve iç düzenlemesi ve mekânın çoklu kullanımına işaret etmekte ve düzenlemenin boyutsal çeşitliliğine bir anlam katmaktadır¹⁰⁹. Bu mekânın işlevsel rolü ve mimari karakteri alanın tümü düşünüldüğünde biçiminden daha önemlidir. Çünkü mimari bölümünde de ifade edildiği gibi iç düzenlemesi atletizmle alakalı olduğuna işaret etmektedir¹¹⁰.

Smintheion'daki Roma hamamları, mimari düzenleme, inşaat, ısıtma teknolojisi, bezeme açısından daha bölgesel anlamda Doğu Akdeniz ve İtalya'daki Roma hamamlarının kronolojik ve tipolojisine uymakta ve birçoğu ile karakteristik özelliklerini paylaşmaktadır. Hatta biçimbilimi açısından düzenlenişi, Sıra tipi planın İtalya dışında geleneksel olarak varlığını gösterir. Ana tip İtalya'dan Suriye'ye kadar Akdeniz'in her tarafında artan bir şekilde popüler olarak görülür.

O zaman Smintheion'daki Roma hamamlarını Roma dünyasında Kutsal Alan Hamamları'nın binlercesi arasında farklı ve hatta ünik yapan şey kutsal agonistik festivalleri ile önde gelen bir kutsal alanda yer alması, hamam salonu gibi diğer özel foksionları ile kutsal alana hizmet etmesi ve bir "kutsal hamam" gibi özgün doğaya sahip olmasıdır¹¹¹. Bu yüzden birincil amaç, Apollon Smintheus Kutsal Alanı'nda var olan bu hamamların neden bu kadar özel olduklarının ve kutsal alanlarındaki Roma hamamlarına duyulan ihtiyacın ne olduğuna cevap ver-

mektir. Özellikle de bu tür hamamların dini, sosyal ve kültürel konteks ve içerik olarak kurulmalarında ne anlam taşıdıklarının irdelenmesi başta atletizm açısından önde gelir.

Atletizm ve Hamamlar

Daha önce de ifade edildiği gibi Roma "kutsal alan hamamları" *panhellenik* kutsal alanların tümünde inşa edilmişlerdir. Ancak hamamlar sadece kutsal alanlara ait bir yapı değildir ve imparatorluğun bütün merkezlerinde özellikle kentlerde atletizm yaşamının ve eğitim ihtiyaçlarının merkezleridir¹¹². Roma hamamları genelde kent merkezlerinde bulunur ve yıkanmanın yanı sıra kültürel bir etkinlik olarak işlev görürler. En erken tarihli Pompeii hamamlarından (MÖ.2.yy) itibaren hamam ile birlikte *palaestranın* birlikte düşünülmesi¹¹³ yıkanmanın yanı sıra atletizmi de başlatan örneklerdir. Atletizm ve atletler üzerine yapılan çalışmalar¹¹⁴ Roma Cumhuriyet ve İmparatorluk Dönemi'nde Yunan atletizmi ve gymnasium kültürünün karmaşık bir rolünü göstermektedir. Roma imparatorluk hamamları Yunan kültürüne has atletizmi Roma kültürüne kabul ettirmiş, hem de atletik ve diğer kültürel unsurları (bahçe, stadyum, koşu pisti, yürüyüş yolu vs.) bir araya getirmiştir¹¹⁵. Çünkü kentler, doğal

¹¹² Yegül 2011, 179-181.

¹¹³ Fagan 2011, 348-349.

¹¹⁴ Roma dünyasında atletizm konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Gardiner 1910; Hyde 1921; Brown 1977; Sansone 1988; Matz 1991; Farrington 1997; van Nijf 2000; van Nijf 2001; Scanlon 2002; Miller 2004; König 2005; Newby 2005; Dombrowski 2009; Farrington 2010.

¹¹⁵ Gymnasium ve atletizm geleneği Büyük İskender'in fetihlerinden sonra önemli ölçüde değişmiştir. Özellikle MÖ.2. ve 1.yy'da Anadolu, Suriye ve Mısır'da gymnasiumlar inşa edilmiş ve yarışmalar düzenlenmiştir. Bu

¹⁰⁹ Yegül 2015, 251-252, 268-279.

¹¹⁰ Kaplan 2013, 90-91, 97; Kaplan 2015.

¹¹¹ Yegül 2018, 1-4.

olarak saygınlıklarını artırmak, bölge veya kentlerarası anlamda çekicilik kazanmak ve statü elde etmek için agonistik yarışmalar ve yeni oyunlar düzenlemek istemişlerdir¹¹⁶. Ayrıca Roma komutanları, devlet görevlileri ve özellikle imparatorlar, Yunan spor oyunları ve festivalleri ile aktif bir biçimde ilgilenmişler, atletizm dernekleri kurmuşlar, yeni oyunlar düzenlemişler, farklı heykelleri ve mimari yapıları kutsal alanlara adamışlardır¹¹⁷. Özellikle daha önce Hellenistik Dönem'de gymnasiumların Yunan *paideia* düşüncesine uygun olarak ortaya çıkması bu kültürün benimsendiğini ve derin bir etki bıraktığını göstermiş ve hatta Afganistan'a (Ai Khanum)¹¹⁸ kadar yayılmıştır.

Başlangıçta Yunan atletizmine yabancı olan Romalılar, çıplak yapılan Yunan atletizm düşüncesini ve yapılan sporların Roma askeri yaşamında gereksiz olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak çıplak atletizm ilk önce ilgi görmese de daha sonra MÖ.186'da Yunan hayranı senatör olan Marcus Fulvius Nobilior tarafından

Aetolia zaferini kutlamak için Roma'ya taşınır¹¹⁹. Aktium Savaşı'ndan sonra Yunan atletizmine ev sahipliği yapan bütün bölgeler Roma imparatorluğunda birleşirler. Aslında Romalılar bu tarihten önce özellikle Roma etkisi altındaki bölgelerde Romalı komutanlar, daha önce Büyük İskender¹²⁰ olmak üzere Hellenistik kralların rolünü üzerine almış ve zaten atletik festivaller halkasına girmişlerdi¹²¹. Örneğin Aemilius Paulus MÖ.168/167'de Makedonya'da elde ettiği zaferi kutlamak için Amphipolis'te oyunlar organize etmişti¹²². Yunan geleneklerine saygı içerisinde Hellenistik krallara ve Anadolu'daki kentlere elçiler göndermiş ve geleneksel başkan olarak organizasyonda şölen tertip etmişti¹²³. Sulla'nın Olympia ve Epidaurus'ta adakları¹²⁴ ve ayrıca daha sonraki Roma imparatorlarının atletlere ayrıcalık tanınması ve kendilerinin de yarışmacı başkan olarak hareket etmeleri ve oyunların siyasi ve politik olarak huzursuzluk çıkarma amacıyla kullanılmaması için katılmış ve izlemiş olmaları dikkate değer¹²⁵. Hellenistik kralların gelenekleri

---

gymnasium ve yarışmaların anlamı gelişmekte olan Yunan Polis'i olduklarını açıkça göstermektedir ve özellikle kısmen dinsel festival kültürü olmak üzere Hellenistik Krallar tarafından teşvik edilmişlerdir. Anadolu ve Suriye gymnasiumları için bkz. Groß-Albenhausen 2004, 313-322; Daubner 2015, 149-166; Hellenistik Dönem'de Mısır gymnasiumları için bkz. Habermann 2004, 335-348; Mısır'da yapılan spor aktiviteleri ve krallığın ilişkisi için bkz. Remijsen 2009, 246-271; Remijsen 2010, 98-123; Anadolu atletizm geleneği için bkz. Yegül 2011, 179-213; Roma'nın doğuda politikaları için bkz. Edmondson 1999.

¹¹⁶ Bu manada Anadolu'da yapılan agonların sayısı oldukça fazladır. Bunlar arasında önce Augustus adına düzenlenmiş "Augusteia agonları" (Nikaia, Pergamon, Ankyra), Hadrian adına yapılan "Hadrianeia agonları" (Ankyra, Atina, Ephesos, Smyrna ve Anazarbos) ve Septimius Severus için yapılan "Severcia agonları" (Nikaia, Nikomedeia) önemlidir. Moretti 1953; Karl 1975; Doğu eyaletlerdeki Festivaller ve Agonistik oyunlar ile ilgili bkz. Klose 2005, 125-134.

¹¹⁷ Laurence 2012, 8.

¹¹⁸ Robert 1968, 416-457.

---

¹¹⁹ Livius 39.22; Augustus'un kurduğu bu organizasyon Roma düşüncesine ve yaşamına uyan şiddet içeren sahneler ile Yunan ephebeia'sından ayrılır. Pleket 1992, s.147-152; van Nijf 2001, 320-327; Newby 2005, 254; Yegül 2011, 145.

¹²⁰ Anabasis'te (*Arrianus, Anabasis; 2.24.6; 3.1.4; 3.6.1; 4.4.1; 5.3.6; 8.3; 16.9; 25.1*) ifade edildiği gibi Büyük İskender, Yunan *paideiasına* uygun olarak Yunan atletizmine önem vermiş ve atletizm yarışmaları düzenlemiştir. Ardılları da bu agonistik geleneği devam ettirmişlerdir. Bunlar içerisinde Ptolemaios İskenderiye'de düzenlediği Yunan geleniğine uygun kendi oyunlarını kurması ile önde gelir. Golden 2008, 16-23; Laurence 2012 s.52.

¹²¹ Pedley 2005, 205-206; Remijsen 2009, 258-260; Laurence 2012, 51.

¹²² Dignas 2002, 114; Paullus'un (hayvanları da içeren) oyunları ile ilgili daha fazla detay için bkz. Edmondson 1999, 77-81.

¹²³ Livius 45.32; Edmondson 1999, 88-89.

¹²⁴ Plutarkhos, *Sulla* 12, 3-5.

¹²⁵ Laurence 2012, 45-46.

takip etmiş olmalarına rağmen oyunlarda ana değişiklik yapmadılar ve Yunan atletizminin uygulandığı tüm bölgeleri tek bir yönetim altında topladılar. Ancak Roma imparatorları tüm atletizm dünyasına etkisi ile Hellenistik krallardan farklılık gösterirler. Buna rağmen yeni oyunların düzenlemesiyle ilgili MÖ.1.yy ve MS.1.yy'da fazla bir kanıt yoktur¹²⁶.

Aktium Savaşı'ndan uzun süre sonra *Panhellenik* oyunların merkezinde dinsel atletik yarışmalar yaygın bir şekilde kutlanmaya başlandı. Başta spor oyunları ile zenginleştirilmiş festivaller sıradan ve tek düze değil farklı konu ve alanlardaki aktiviteleri de kapsar. Özellikle bu festivaller Roma imparatorluk dönemi boyunca ortaya çıkan ihtiyaçlara cevap verebilmek için farklı yollarla kutlandılar. Çünkü Roma İmparatorluğu tek bir etnik grubun değil farklı etnik katılımcıların oluşturduğu yeni kozmopolit bir görünüşe sahipti.

Yunan atletizmini gerçek manada Roma yaşamı ile birleştiren uygulama, Yunan *ephebeia*'sına benzeyen yapısıyla Augustus döneminde kurulan *Iuventus* adlı gençlik organizasyonunun kuruluşu ile gerçekleşir¹²⁷. Roma'nın erken dönemlerinde Doğu ve Batı arasındaki kültürel farklılığın farkında olan Augustus, Yunan ve Roma kültürlerini buluşturan atletizm festivalleri düzenlenmesini teşvik eder¹²⁸. Bu düşüncenin daha etkin sonuçları ise Augustus'un düşüncesinin¹²⁹ devamı olarak Agrippa tarafından hamam bahçelerinde yapılan sporla yıkanmayı bir araya

getirir¹³⁰ ve hamamlar lejyoner hamamları ile vazgeçilmez bir unsur olur¹³¹. Aynı düşünce ve uygulama pek uzun ömürlü olmasa da türünün ilk örneği olan Nero'nun *'gymnasium hamamları'*nda da devam ettirilir. Yunan atletizmi zaman içerisinde hamamların etkinlik programı içerisinde yerini alır. İmparatorların Yunan spor oyunları ve festivalleri ile ilgilenmeleri *phihellen* düşüncesinde olduklarını ve de Roma'nın gücünü göstermenin en güzel yoludur.

Erken imparatorlardan sonra özellikle Traian ve Hadrian döneminde yapılan oyunlarla ilgili yeterli bilgiler edinilmiştir¹³². Benzer şekilde bugüne kadar Roma hamamları ve spor ile ilişkili en önemli belgeler Traianus hamamlarında ele geçmiştir¹³³. Yarışmaların ve oyunların izlenmesi için yapıldıkları anlaşılan büyük yarım daire biçimli oturma yerleri ve stadyumlar dışında, hamamlarda atletizmin gerçek ve kalıcı varlığını gösteren inandırıcı veriler, S.Pietro ve Vincoli Kilisesi ve bahçelerinin altında ele geçen bir grup Yunanca ve Latince yazıttan elde edilmektedir¹³⁴. Bu konuda en önemli bulgu Traianus Hamamları'ndaki atletizmin sürekliliğini gösteren Latince ve Yunanca yazıtlardır¹³⁵. Bu yazıtlarda Herakles Kültü'ne ait profesyonel atletlerin oluşturduğu *Curia Athletarum* (Atletlerin Curia'sı) isimli kulüpten bahsedilir¹³⁶. MS.4.yüzyıla

¹²⁶ Remijsen 2011, 107; Laurence 2012, 59-60.

¹²⁷ König 2005, 27, 48, 56-57; Yegül 2011, 145.

¹²⁸ Augustus döneminde Dodona festivalleri için bkz. Bergmann 1999, 10; Piccinini 2013, 188-192.

¹²⁹ DeLaine 1999b, 70; Pedley 2005, 206; Romalı kimliği üzerine bkz. Edwards 1993; McDonnell 2006.

¹³⁰ Crook 1996, 82; Pelling 1996, 47; Torelli 1996, 934-935; Wilkes 1999, 17; Yegül 2011, 145-146.

¹³¹ Wilkes 199, 19.

¹³² Petzl – Schwertheim 2006, 32-33 (Letter 1,1); Hadrian Dönemi'nde Oenoanda'daki C.Iulius Demosthenes'in desteklediği oyunlar için bkz. Mitchell 1990, 183-193; Laurence 2012, 52-58.

¹³³ Yegül 2006, 202-203.

¹³⁴ Wilkes 1999, 17; Yegül 2006, 202.

¹³⁵ Falconieri 1668.

¹³⁶ Atletizm kulüp veya dernekleri oyuncularınkine benzer şekilde ilk kez Erythrae'de görüldüğü gibi (Keil

kadar varlığını sürdürdüğü, yapı içerisinde gururla sergilenen bu kulübün sporcularının heykellerine ait kaidelerdeki yazıtlardan anlaşılmaktadır¹³⁷. Yegül'e göre bu yazıtlar imparatorluk hamamlarının jimnastik bakımından ele alınmaları ve değerlendirilmelerini gerektirmektedir. Bu heykel kaideleri üzerindeki yazıtlardan, başarı kazanan atletler şerefine onların gerektiği gibi saygı görecekları bir yere dikildikleri anlaşılmaktadır. Traianus Hamamları'nın hangi kesiminde atletizm kulübünün yer aldığı ise belirtilmemektedir¹³⁸. Roma döneminde halka açık hamamların spor etkinlikleri ve atletlerle olan bağlantılarının vurgulandığı en güzel kanıtlar Nero Hamamları'nda kullanılmış atlet figürlü sütun başlığı¹³⁹ ve Caracalla Hamamları'nın *palaestra* mozaiklerinde¹⁴⁰ olduğu gibi hamamların dekorasyonunda zafer kazanan atletlerin ikonografik olarak kullanıldığı betimlemelerdir¹⁴¹. Önceki imparatorlar araba yarışlarına katılırken özellikle Nero, Yunanistan'daki atletizm festivallerine katılan en aktif imparatorudur ve müzik yarışmalarına kadar birçok alanda performans göstermiş ve aktif rol oynamıştır¹⁴². Nero'nun Campus Martius'ta Agrippa Hamamları yakınına yap-

tırdığı hamamlar ve gymnasium ise doğrudan atletizm ile ilgilidir¹⁴³. Yine Argos'taki hamam kompleksinin, kent halkı dışında Nemea oyunlarına katılmak için gelen atletler tarafından da kullandığı ifade edilmektedir¹⁴⁴.

Olympia'da olduğu gibi Isthmia¹⁴⁵ Poseidon kutsal alanında da Isthmia Oyunları'nı kazanan sporcuların portre heykellerinin kutsal alana dikildiği¹⁴⁶ bilinmektedir. Roma döneminde hamam ve sporu bir araya getiren en önemli örneklerden biri de Smintheion Büyük Hamam girişinde ele geçen sporculara ait heykel kaidelerdir (Plan 1, Resim 1). Bu kaidelerin ele geçen ilk örneği 1853 yılında Külahlı köyünde (Gülpinar) bir evin duvarında bulunur. Leake, "*Külahlı köyünde, bir evin duvarında üzerinde yazıt olan kare bir pedestal bulundu*" ifadesi ile Spratt'ın keşfinin önemine işaret eder. Bu pedestal üzerinde "**Uğurlu olsun**" (Ἀγαθῆ τύχη) diye başlayan ifade, 2009-2010 kazılarında ortaya çıkarılan tüm heykel kaidelerinde görülür. MS.2.yüzyıla ait Yunanca yazıtta Romalı prokonsül veya vali olan bir kişi adına "**Smintheia Pauleia**" adı altında Roma döneminde kutlanan¹⁴⁷ oyunlardan bahsedilir. Bu mermer parçası "pedestal" olarak ifade edilmesine karşın bu yazıtta geçen ifadeler ve mermer parçanın özellikleri, kazılarla ele geçen örnekler ile karşılaştırıldığında bunun bir heykel kaidesi olduğunu söylemek doğru olacaktır. Ancak Smintheion sporcu heykellerine ait kaideler¹⁴⁸ (Resim 1) atletizm bağlamında hem hamamın hem de Smintheion'un kültürel bir parçasıdır ve Apollon Smin-

1910, 70-79) MÖ.1.yy'da ortaya çıkar. Dernek veya loncanın görevi üyeleri koruma, çalışma sözleşmesi, heykel adama, atlet ve yöneticileri onurlandırmadır. Laurence 2012, 60-61; Bu kulüpler daha sonra Roma döneminde imparator kültürünün aracı haline geldiler ve ayrıca Dionysos ve Herakles rahipleri dışında imparator kültü rahipleri de birlik üyeleri içinde yer almışlardır. Laurence 2012, 62-63; Herakles kültü ve Gymnasium bağlantısı için bkz. Sourvinou-Inwood 1993, 13.

¹³⁷ Ricci 1891, 185-209; Yegül 2006, 202-204; Yegül 2011, 146; Yegül 2018, 1-4.

¹³⁸ Yegül 2006, 202, dn.112.

¹³⁹ Yegül 2011, 147, Res. 60.

¹⁴⁰ Yegül 2011, 147-148, Res.61.

¹⁴¹ Athletizm, spor ve atlet heykelleri ile ilgili bkz. König 2005.

¹⁴² Laurence 2012, 63.

¹⁴³ Newby 2005, 28-31.

¹⁴⁴ Laurence 2012, 190, 196-197.

¹⁴⁵ Gruen 1984, Ch.13-14; Wiseman 2015.

¹⁴⁶ Pausanias 2.1.7.

¹⁴⁷ Spratt 1856, 238-239.

¹⁴⁸ Kaplan 2013, 97-99, Res.17-20.

heus adına yapılmış festivali öne çıkarır. Aynı zamanda bu kaideler sporcu ve hamam ilişkisini ve Büyük Hamam'ın da işlevini ortaya koymaktadır. Yani sporcu ve hamam ilişkisi kutsal alan açısından önem kazanmaktadır. Smintheion Büyük Hamam'da da diğer bazı örneklerde olduğu gibi Apollon adına düzenlenen bu oyunların yapıldığı yer şimdilik bilinmemektedir. Ancak Smintheion Büyük Hamam'da derece alan sporcuların heykellerinin hamam girişine dikilmiş olmaları manidardır (Resim 1). Böylece Traianus Hamamları'nda olduğu gibi burada da başarı kazanan ve ödül alan¹⁴⁹ sporcuların gerektiği gibi saygı görebilecekleri bir yer¹⁵⁰ olarak düşünülen hamamı ön plana çıkarmakta ve atletlerin yıkandığı hamam olma özelliğini vurgulamaktadır. Eğer bu sporcular elit sınıftan¹⁵¹ ise oyunlar çok daha farklı bir anlam kazanmaktadır.

¹⁴⁹ Başarılı sporcuların heykellerinin dikilmesi dışında Smintheia Pauleia oyunlarında ödüllerle ilgili yine heykel kaideleri üzerinde yer alan çelenk/kupa ve palmye betimlemelerden anlaşıldığı gibi iki tür *agonda*dan biri olan "*agones hieroi kai stephanitai*" (kutsal çelenk oyunları) olarak ifade edilebilir. Mitchell 1990, 189-193, 218; Arkaik dönem sporcu ödülleri için bkz. Papakonstantinou 2002; Agonistik ödüllerle ilgili bkz. Klose 2005; Kyle 2015, 132-143; Ayrıca Perge Sikkelerindeki agonistik ödülleri için bkz. Erol-Özdizbay 2012; Atletizm para ödülleri için bkz. Pleket 2014, 29-81, özellikle 59-62; Bölgesel olarak düzenlenen ve elitler arasındaki atletizm (*tebmides*) için bkz. van Nijf 2004, 217; König 2005, 164; Ayrıca Pompeii Isis tapınağı yakınındaki küçük gymnasiumunda Polykleitos'un Doryphoros'unun bir kopyası yer alır ve yarışmalarla ilgili olmalıdır. Yegül 2006, 53.

¹⁵⁰Yegül 2018, 1-4.

¹⁵¹ Pleket 1974, 57-58; Pleket 1992, 147-152; Yunan toplumunda elit sınıfın eğitimi ve güç ile ilişkisi için bkz. Schmitz 1997; Lehmann 2009, 187-204; Roma İmparatorluğu idaresi altında *paideia*nın yaygınlaşması daha çok Favorinus gibi elitler arasındadır; Romalı aydın sınıf Yunan literatürüne, sanat, din ve mimarisine ileri derecede hakimdir ancak Yunanlı ve Yunan kültürüne ile çok bağlantılı ve iç içe olma konusunda ise çekingendirler ve kusur olarak görürler. Gruen 1984, 260-266; Hall 2002, 226.

Çünkü bu uygulama, yönetici sınıfın Roma ile bağlılığına ve işbirliğine işaret eder¹⁵². Özellikle MÖ.2. ve 1. yüzyıllarda Roma Cumhuriyeti ve yerel elitler arasındaki ilişkiyi vurgular şekilde bu kişiler Roma'nın gücü ve elitlerin kendi kentleri ve de Roma'nın gücü arasında bir görevle hareket ettiler¹⁵³. Bu durum imparatorluk döneminde de devam etti. Aynı şekilde Roma Dönemi'nde büyüyen ve gelişen Smintheion'da anıtsal yapıların varlığı MS.1-4.yy'lar arasında artmakta ve Aleksandria Troas ile koşut devam etmektedir. Dolayısıyla Smintheion'da elit sınıfın varlığına da gösterir. Özellikle Augustus döneminde başlayan ve Yunan kültür modasını takip eden elitlerin spor oyunları ve gymnasium kültürü ile boş zaman değerlendirip eğlendikleri anlaşılmaktadır¹⁵⁴. Çünkü Smintheion'un bağlı olduğu Aleksandria Troas'ta da görüldüğü gibi başta yaşadıkları kent ve önemli panhel-len kutsal alanlarına büyük anıtlar dikerek birbirleri ile yarıştıkları görülür.

Smintheion'daki heykel kaidelerinin yaklaşık olarak tümü Geç Antik Dönemde ya oldukları yerde yan yatırılmış ve üzerine duvar inşa edilmiş ya da doğrudan bir mekânın duvarında köşe taşı olarak kullanılmışlardır. Kaidelerin kullanıldıkları tüm duvarlar, çamur harçlı moloz taş ile örülmüştür. Bu anıtların en önemli yanı, Smintheion'da bir kutsal alan hamamının ortaya çıkartılması ve ilk kez hamama girişin anıtlarla birlikte düzenlenmiş olmasıdır. Ancak spor oyunları için hamam-palaestra kompleksi dışında festivallerin düzenlendiği bir alanın varlığı

¹⁵² Özellikle imparatorluk kültür ve yerel elitler arasındaki bağlantı için bkz. Price 1984.

¹⁵³ Newby 2005, 200, özellikle Chapter 5-6.

¹⁵⁴ Mitchell 1993, 211-220; König 2005, 15-16, 60.

ğını ileri sürmek¹⁵⁵ daha mantıklı görünmektedir. Kutsal alan ise kazılar bölümünde ifade edildiği gibi henüz tamamen kazılmamış 1980 öncesi kazılan ve terk edilen yapıların temizlenmesi ile hamam yapıları ve heykel kaidelerine ulaşılmıştır. Dahası Büyük Hamam'ın bulunduğu hamam kutsal alanın merkezidir ve atletlerin Sminthia Pauleia Oyunları öncesi kutsal alanda kaldıkları süre içerisinde egzersiz ve rahatlamaları için ideal bir yapı olarak gözükmektedir. Ele geçen yazıtlar oyunların popüleritesinin Roma İmparatorluk Dönemi'nde özellikle MS.3.yy'da güçlü bir şekilde devam ettiğini göstermektedir.

Tüm heykel kaideleri, birbirleri ile benzerdir ve genelde yazıtlı ve nadiren de olsa tasvirlidir. Kaidelerin tepesinde yer alan monte izleri ve dübellerden anlaşıldığı kadarıyla bu kaidelerin üzerinde birer bronz heykel bulunmaktaydı. Sonuçta bu anıtlar, Apollon Smintheus adına yapılmış yarışma ve festivallerde ödül ve derece almış sporcuların onurlandırılma yazıtlarıdır ve bu sporcuların heykellerini taşımaktaydı. Ancak heykellerle birlikte bağlayıcı dübel yuvalarındaki metaller bile murçla sökülerek alınmıştır¹⁵⁶. Ayrıca hamama ulaşan ve heykel kaidelerinin yer

aldığı cadde döşemesi de belirli bir noktadan sonra tekrar sökülüştür.

Bu caddenin kuzey bölümünde iki attik sütun kaideye sahip in-antis girişli kare planlı Nişli Yapı'da da (Mermer Salon) yine heykel kaideleri bulunmaktadır (Plan 2). Kaideler üzerindeki yazıtlar ise genelde MS.3.yy'a aittir. Tek örnek olan Latince yazıtlı kaide ise hamamın *apodyterium*'dan (Hamam Salonu) *frigidarium*'a girişte solda yer alır. Toplam 18 kaide hamama giren cadde üzerinde (4 kaide altlığı *in-situ*) ve 9 adet (1 adet parça) ise *in-antis* kare plana sahip Nişli Yapı (mermer salon) içerisinde olmak üzere ele geçen parçalar dışında kaide sayısı 28'dir. Kutsal Yol'un Smintheion'a girdiği noktada keşfedilen parça örnekler de dikkate alındığında yol ve caddenin her iki yanında altar, adak, onurlandırma ve heykel kaidelerinin dizili olduğu anlaşılmaktadır. Bugün kamulaştırma sorunları nedeniyle kazılamayan Büyük Hamam-Kutsal Yol arasındaki bahçenin altında kalan caddenin her iki yanında da bu heykel kaidelerinin devamı olmalıdır (Plan 1).

Erken imparatorluk döneminde başladığı düşünülen Smintheia Pauleia oyunları ve benzer yarışmaların imparator Augustus Dönemi'nde teşvik edildiği ve özellikle Troas bölgesinde Apollon kültüne önem verildiği bilinmektedir. Benzer şekilde Augustus'un her beş yılda bir kendi onuruna düzenlenen atletizm yarışmalarına katıldığı da kabul edilmektedir¹⁵⁷. Üzerinde yazıtları ile Smintheion

¹⁵⁵ Yegül 2018, 1-4.

¹⁵⁶ Bu anıtların muhtemel *in situ* noktaları hamama yakın bölümde dört ayrı altlıkla tespit edilmiş ve kaidelerden dördü bu *in situ* altlıklar üzerine tekrar dikilmişlerdir. Cadde aksını oluşturan temel taşlarının tespit edildiği nokta olan özel bahçe sınırına kadar dayandırılmış ve çevreden toplanan kesme blok taşlar, olası yerlerine konduktan sonra tüm kaideler duvarlardan sökülerek dikilmişlerdir. Anıtların kullanıldığı duvarlar ise cadde aksında kalanlar yeniden örülmüş ve Geç Antik Dönem (Bizans) yerleşimine ait mimari doku korunmuştur. Yaklaşık tüm duvarlar, hamam duvar örgü tekniği ile benzerdir; ancak malzeme ve işçilik geç dönem olduğunu göstermektedir. Özgünel-Kaplan 2011, 220-221.

¹⁵⁷ Yegül 2006, 53. Augustus yolculuğu sırasında izlediği jimnastik oyunlarında kültürlerin karşılıklı olarak kaynaşması için çaba harcar. Capri'deyken Roma giysileri ve Yunan pelerinlerini armağan olarak dağıtır ve "Romalıların Yunanca konuşmaları, Yunanlılar gibi giyinmeleri, Yunanlıların da bunun tersini yapmaları için ısrar eder". Suetonius, *The Lives of the Twelve Caesars* (Çev. A.Thomson), 2006, 98.

heykel kaideleri ve buldukları alan yani hamam girişinde bulunması spor oyunlarının yapıldıkları yer kadar önemlidir. Kaideler, farklı evrelere sahip Smintheion Büyük Hamam ile bağlantılı düzenli bir spor organizasyonun ve bu oyunlara farklı coğrafyalardan sürekli katılan profesyonel sporcuların varlığını kanıtlamaktadır. Anadolu'nun kuzeybatı ucundaki bir Hellen kutsal alanında çok başarılı ve prestijli bir spor organizasyonunun yapıyor olması hamam ve spor arasındaki ilişkiye işaret etmektedir. Çünkü sporcuların büyük kısmı farklı *panbellenik* festivallerde yarışmış sporcular olabileceği gibi bir kısmı da bu coğrafya ve belki de kutsal alan veya yakın çevresinde yaşamını sürdüren kişiler olmalıdır. Ödül almış bir sporcu daha sonra aynı spor için bir eğitmen olarak görev yapmaktadır. Dolayısıyla sporcuların vazgeçemedikleri hamam ve heykellerin kutsal alanın bir parçası olan hamam girişinde yer alması atletizm ve spor geleneği ile bağlantılıdır.

Sonuç olarak Roma ve Anadolu'yu bir araya getiren ve atletlerle hamamlar arasında somut ilişki vardır. Trajanus Hamamlarında Anadolu'dan gelen bir grup profesyonel atleti onurlandıran yazıtlar Herakles kültüne ait yer olan *Curia Athletarum* (Atletlerin Curia'sı), yani "Herakles Atletleri Kulübü" (kolej, lonca=*synod*) ile bağlantılıdır¹⁵⁸. Bu kulüp, dernek veya loncanın görevi üyeleri koruma, çalışma sözleşmesi, heykel adama, atlet ve yöneticileri onurlandırmadır. Bu kulüpler daha sonra Roma döneminde imparator kültürünün aracı haline geldiler

¹⁵⁸ Yegül 2006, 173-178, dn. 111-113; Yegül 2011, 146-148. Parça veya bütün olarak ele geçen atletik yazıtların sayısı 50 yi geçiyor; kimisi kaybolmuş, kimisi (şimdiki kazılardan önce) de yurt dışına çıkarılmış. Yazıtların tümü T. Özhan tarafından yayına hazırlanıyor.

ve ayrıca Dionysos ve Herakles rahipleri dışında imparator kültürü rahipleri de birlik üyeleri içinde yer almışlardır¹⁵⁹. Bu Anadolu'lu şampiyon atletlerin loncası ilk önce Hadrianus döneminde, sonra Antonin'ler devrinden 4. asrın başlarına uzanan zaman içinde, imparator izniyle bu hamamda bir 'yer' sahibi oluyorlar. Smintheion'da olduğu gibi kaideleri yazıtlı onlarca heykel (Resim 1) kuşkusuz hamamın uygun bir yerinde (belki kulüp veya kolejin salonunda) sergileniyordu. Traianus Hamamı'nın sporcuları Herakles kültürünün takipçileriydiler. Smintheus sporcuları ise tabii, Apollo kültürünün takipçileri ve onurlandırıcılarıydılar. Sporcu ve Tanrının iç içeliğini gösteren en güzel örnek, Smintheion Büyük Hamamlarda bulunan ve Apollo Smintheus'a (kentlin 'taşıyıcılar loncası' tarafından) adanan bir heykel kaidesi bu ilişkinin olağan üstü özelliğini ve önemini anlatır (Resim 3). Kaide tanrının kutsal simgelerini toplayan ince hatlı, güzel bir kabartma ile süslüdür. Bunlar *tripod*, *omphalos*, defne dalları ve dallardan sarkan incili çelenkler (*infulae*) ve kuzgun, ve kuzgunun gagasında "Apollon'un Smintheion'daki sıfatı olan '*smintbos*' (fare)". Smintheion'da kutsal alanın normal programlı agon yarışmaları için bölgenin, hatta Akdeniz'in her yerinden gelen profesyonel ve amatör sporcuların yer aldığı bilinmektedir.

Bu bağlamda Smintheion sadece normal oyunların yapıldığı kısıtlı bir mekân değil aynı zamanda atletlerin ve yetiştiricilerinin bütün bir yıl boyunca (veya agon dışı zamanlarda da) antrenman yapmaları, yarışmaları, yaşamaları için yaratılmış ve gereken mekân ve tesisleri sağlayan bir yerdi. Gerçek şu ki,

¹⁵⁹ Laurence 2012, 60-63; Herakles kültürü ve Gymnasium bağlantısı için bkz. Sourvinou-Inwood 1993, 13.

atletlerin varlığı ve etkinlikleri, hamamlarda ve bu hamamların parçası veya uzantısı olan birçok diğer pratik veya törensel mekânlarla da ilişkiydi. Böylece, Roma'da Traianus Hamamları'nda izlediğimiz "hamamlar ve Anadolu'lu şampiyon atletler" halkası, Anadolu'da Smintheion'da ve kendi şampiyon atletleri ile birleşiyor. Bu denizler ötesi halka, Akdeniz Antik Çağı uygarlığında insanlar, atletler, yarışmalar, törenler ve hamamlar arasındaki bağın önemine ışık tutuyor.

Smintheion'da birbirleri ile yakın ilişkisi olan bir mimari; geniş boşluklara gelişi güzel serpiştirilmiş binalar ve tesisler değil, bir mimari külliye resmidir. Atletlerin heykel kaideleri, Büyük Hamam, Küçük Hamam, Batı Hamam'ı ve Kutsal Yol'a bağlayan mermer bir cadde veya galeri üzerine, kuvvetli, törensel bir aks yaratan, karşılıklı bir sıra olarak yerleştirilmiştir¹⁶⁰. Bu heykel galerisininin kuzeydoğusunda ve galeriye geniş bir sütun sırası ile açılan, görkemli bir 'Mermer Salon' (veya içindeki çeşitli apsidlerine bakarak 'Nişli Bina') var. Bu salon Apollon'un kutsal eşyaları ve diğer kült heykellerini sergileyen bir tören ve onurlandırma mekânı olmalıdır. Bütün bu yapı ve düzenlemeler (Kutsal Yol, şeref ve kült salonu, heykel galerisi, ve hamamlar, vs.) birbirleriyle olan özel mimari ve ikonografik, somut ve soyut ilişkinin önemini ortaya koyar (Plan 1).

Harita, Plan ve Resimler Listesi

Harita 1: Metinde ismi geçen yerleşimler ve kutsal alanlar.

Plan 1: Smintheion.

Plan 2: Mermer Salon (Nişli Yapı).

Resim 1: Hamam girişinde ve Mermer Salon önünde yer alan heykel kaideleri.

Resim 2: Apollon Kitharodos heykel parçası.

Resim 3: Heykel kaidesi üzerinde Apollon'un sembolleri.

---

¹⁶⁰ Kaplan 2013, 97.

KAYNAKÇA

- Allason-Jones 1996 L. Allason-Jones, "Conventina's Well", içinde: S. Billington – M. Green (ed.), *The Concept of the Goddess*, (London 1996) 107-119.
- Aller 1998 Tana Joy Aller, *Roman Healing Spas in Italy, A Study in Design and Function* (Edmonton 1998).
- Ameling 1983 W. Ameling, *Herodes Atticus* (Hildesheim 1983).
- Bender 1993 B. Bender, "Introduction: Landscape-Meaning and Action", içinde: B. Bender (ed.), *Landscape: Politics and Perspectives* (Oxford 1993)1-2.
- Bergmann 1999 B. Bergmann, "Introduction: the Art of Ancient Spectacle", içinde: B. Bergmann – C. Kondoleon (ed.), *The Art of Ancient Spectacle* (basıldığı şehir 1999) 9-35.
- Boeft – Bremmer 1982 J. den Boeft – J. Bremmer, "Notiunculae Martyrologicae II", *Vigiliae Christianae* 36, 1982, 383-402.
- Bookidis 1993 N. Bookidis, "Ritual Dining at Corinth", içinde: N. Marinatos – R. Hägg (ed.), *Greek Sanctuaries, New Approaches* (basıldığı şehir 1993) 46-51.
- Bremmer 1994 J. N. Bremmer, *Greek Religion* (Oxford 1994).
- Bronner 1971 O. Bronner, "Paul and the Pagan Cults at Isthmia", *HTR* 64.2/3, 1971, 169-187.
- Brown 1977 T. S. Brown, "Alexander and Greek Athletics, in Fact and in Fiction", içinde: K.H. Kinzl (ed.), *Greece and the Eastern Mediterranean in Ancient History and Prehistory* (New York 1977) 76-88.
- Calomino 2012 D. Calomino, "Actia Nicopolis. Coinage, Currency and Civic Identity (27 BC-AD 268)", içinde: F. L. Sánchez (ed.), *City and the Coin in the Ancient and Early Medieval Worlds* (Oxford 2012) 103-116.
- Cartledge 1985 P. Cartledge, "The Greek religious festivals", içinde: P. E. Easterling – J. V. Muir (ed.), *Greek Religion and Society* (Cambridge 1985) 98-127.
- Chrysostamou – Kefallonitou 2001 P. Chrysostamou – F. Kefallonitou, *Nikopolis* (Athens 2001).
- Cook 1973 J. M. Cook, *The Troad, An Archaeological and Topographical Study* (Oxford 1973).
- Cook 1988 J. M. Cook, "Cities in and around the Troad", *BSA* 83, 1988, 7-19.
- Crook 1996 J. A. Crook, "Political History, 30 B.C. to A.D.14", içinde: A. K. Bowman - E. Champlin - A. Lintott (ed.), *The Cambridge*

- Ancient History X* (Cambridge 1996) 70-112.
- Daubner 2015 F. Daubner, “Gymnasien und Gymnasiarchen in den syrischen Provinzen und in Arabien”, içinde: P. Scholz – D. Wiegandt (ed.), *Das kaiserzeitliche Gymnasium* (Berlin 2015) 149-166.
- DeLaine 1999 J. DeLaine, “Benefactions and urban renewal: bath buildings in Roman Italy”, içinde: J. DeLaine – D. E. Jonston (ed.), *Roman Bath and Bathing* (Portsmouth 1999) 67-74.
- Dombrowski 2009 D. A. Dombrowski, *Contemporary Athletics and Ancient Greek Ideals* (Chicago 2009).
- Doxiades 1972 C. A. Doxiades, *Architectural space in Ancient Greece* (Cambridge 1971).
- Edmondson 1999 J.C. Edmondson, “The Cultural Politics of Public Spectacle in Rome and the Greek East, 167-166 BCE.”, içinde: B. Bergmann – C. Kondoloen (ed.), *The Art of the Ancient Spectacle* (New Haven 1999) 77-95.
- Edwards 1993 Catharine Edwards, *The Politics of Immorality in Ancient Rome* (Cambridge 1993).
- Erol-Özdizbay 2012 A. Erol-Özdizbay, “Perge Sikkelerinde Agonistik Ödül Taçları”, *Adalya* 15, 2012, 203-221.
- Erskine 2005 A. Erskine, “Unity and Identity: shaping the past in the Greek Mediterranean”, içinde: E.F. Gruen (ed.), *Cultural Borrowings and Ethnic Appropriations in Antiquity* (Stuttgart 2005) 121-137.
- Fagan 1999 G. G. Fagan, *Bathing in Public in the Roman World* (Michigan 1999).
- Fagan 2011 G. G. Fagan, “Socializing at the Baths”, içinde: M. Peachin (ed.), *The Oxford Handbook of Social Relations in the Roman World* (Oxford 2011) 358-373.
- Falconieri 1668 O. Falconieri, *Inscriptiones Athleticae* (Rome 1668).
- Farrington 1997 A. Farrington, “Olympic Victors and the popularity of the Olympic Games in the Imperial Period”, *Tyche* 12, 1997, 15-46.
- Farrington 2010 A. Farrington, “The origin of the victors in the Isthmian Games”, içinde: A. D. Rizakes – C. E. Lepenioti (ed.), *Roman Peloponnese III: Society, Economy and Culture under the Roman Empire: Continuity and Innovation* (Athens 2010) 421-429.
- Frisch 1975 P. Frisch, *Die Inschriften von Ilion* (Bonn 1975).
- Gardiner 1910 E. N. Gardiner, *Greek Athletic Sports and Festivals* (London 1910).
- Gleason 1995 M. W. Gleason, *Making men: sophists and self-presentation in ancient*

- Rome (Princeton 1995).
- Golden 2008 M. Golden, *Greek Sport and Social Status* (Austin 2008).
- Grabar 1954 O. Grabar, “The Painting of the Six Kings at Quşayr’Amrah”, *Ars Orientalis* 1, 1954, 185-187.
- Groß-Albenhausen 2004 K. Groß-Albenhausen, “Bedeutung und Funktion der Gymnasien für die Hellenisierung des Ostens”, içinde: D. Kah – P. Scholz (ed.), *Das Hellenistische Gymnasium* (Berlin 2004) 313-322.
- Gruen 1984 E. S. Gruen, *The Hellenistic World and the Coming of Rome* (London 1984).
- Guhl – Koner 1896 E. Guhl – W. Koner, *The Life of the Greeks and Romans, Described from Antique Monuments* (London 1896).
- Habermann 2004 W. Habermann, “Gymnasien im ptolemäischen Ägypten: Eine Skizze”, içinde: D. Kah – P. Scholz (ed.), *Das Hellenistische Gymnasium* (Berlin 2004) 335-348.
- Hall 2002 J. M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture* (Chicago 2002).
- Haverfield 1915 F. Haverfield, *The Romanization of Roman Britain* (Oxford 1915).
- Hingley 2005 R. Hingley, *Globalizing Roman Culture: unity, diversity and empire* (London 2005).
- Hyde 1921 W. W. Hyde, *Olympic Victor Monuments and Greek Athletic Art* (Washington 1921).
- Jones 2007 C. P. Jones, “Three New Letters of the Emperor Hadrian”, *ZPE* 161, 2007, 145-156.
- Kaplan 2007 D. Kaplan, “Khrysa?/Gülpınar’daki Arkaik Apollon Smintheus Kültü Üzerine Gözlemler”, içinde: E. Öztepe – M. Kadıoğlu (ed.), *Patronus, Coşkun Özgünel’e 65.Yaş Armağanı / Festschrift für Coşkun Özgünel zum 65. Geburtstag* (İstanbul 2007) 231-239.
- Kaplan 2013a D. Kaplan, ‘Smintheion Roma Hamamı’, içinde: C. Özgünel (ed.), *Smintheion, Apollon Smintheus’un İzinde* (İstanbul 2013) 81-100.
- Kaplan 2013b D. Kaplan, ‘Smintheion Roma Dönemi Su Depoları’, içinde: C. Özgünel (ed.), *Smintheion, Apollon Smintheus’un İzinde* (İstanbul 2013) 101-116.
- Kaplan 2015 D. Kaplan, “Roman Baths and Related Structures”, içinde: A. C. Özgünel (ed.), *Smintheion, In Search of Apollon Smintheus* (İstanbul 2015) 65-92.
- Kaplan 2016 D. Kaplan, “Smintheion-Aleksandrea Troas Yolu, Ne İçindi? Jeolojik, Arkeolojik ve Filolojik Belgeler Işığında Güzergâh ve İşlevi”, *Anadolu / Anatolia* 42, 2016, 49-94.

- Kaplan 2018 D. Kaplan, *The Roman Baths and Related Structures* (Çanakkale 2018).
- Keil 1910 J. Keil, "Forschungen in Erythrae I", *ÖJH* 13, 1910, 70-79.
- Klose 2005 D. O. A. Klose, "Festivals and Games in the Cities of the East during the Roman Empire", içinde: C. Howgego – V. Heuchert – A. Burnett (ed.), *Coinage and Identity in the Roman Provinces* (Oxford 2005) 125-134.
- König 2001 J. König, "Favorinus' Corinthian Oration in its Corinthian context", *The Cambridge Classical Journal* 47, 2001, 141-168.
- König 2005 J. König, *Athletics and Literature in the Roman Empire* (Cambridge 2005).
- Krencker 1929 D. Krencker, *Die Trierer Kaiserthermen* (Augsburg 1929).
- Kyle 2015 D. G. Kyle, *Sport and Spectacle in the Ancient World* (Oxford 2015).
- Laurence ve diğ. 2011 R. Laurence – S. E. Cleary – G. Sears, *The City in the Roman West c. 250 BC - c. AD 250* (Cambridge 2011).
- Laurence 2012 K. A. Laurence, *Roman Infrastructural Changes to Greek Sanctuaries and Games: Panbellenism in the Roman Empire, Formations of New Identities* (Michigan 2012).
- Lehmann 2009 C. M. Lehmann, "Early Greek trainers", *Journal of Sport History* 36, 2009, 187-204.
- Lenz 1798 C. G. Lenz, *Die Ebene von Troja nach dem Grafen Choiseul-Gouffier und andern neuern Reisenden*, 1798.
- Levick 1996 B. M. Levick, "Greece (Including Crete and Cyprus) and Asia Minor from 43 B.C. to A.D.69", içinde: A. K. Bowman - E. Champlin - A. Lintott (ed.), *The Cambridge Ancient History X* (Cambridge 1996) 641-675.
- MacMullen 2000 R. MacMullen, *Romanization in the Time of Augustus* (New Haven 2000).
- Marcadé 1957 J. Marcadé, "Sculptures argiennes", *BCH* 81, 1957, 415-421.
- Marinatos 1993 N. Marinatos, "Greek Sanctuaries as Places of Refuge", içinde: N. Marinatos – R. Hägg (ed.), *Greek Sanctuaries, New Approaches* (London 1993) 228-233.
- Mattingly 2004 D. Mattingly, "Being Roman: expressing identity in a provincial setting", *JRA* 15, 2004, 5-25.
- Matz 1991 D. Matz, *Greek and Roman Sport, A Dictionary of Athletes and Events from the Eight Century B.C. to the Third Century A.D.* (London 1991).
- McDonnell 2006 M. A. McDonnell, *Roman manliness: "virtus" and the Roman Re-*

- public* (Cambridge 2006).
- Millar 1993 F. Millar, *The Roman Near East 31 BC - AD 337* (Cambridge 1993).
- Miller 1887 K. Miller, *Die Weltkarte des Castorius genannt Die Peutingeresche Tafel* (Ravensburg 1887).
- Miller 2004 S. G. Miller, *Ancient Greek Athletics* (London 2004).
- Millett 1990 M. Millett, *The Romanization of Britain* (Cambridge 1990).
- Mitchell 1990 S. Mitchell, "Festivals, Games, and Civic Life in Roman Asia Minor", *The Journal of Roman Studies* 80, 1990, 183-193.
- Mitchell 1993 S. Mitchell, *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor* (Oxford 1993).
- Moretti 1953 L. Moretti, *Iscrizioni Agonistiche Greche* (Rome 1953).
- Mylonopoulos 2006 J. Mylonopoulos, "Greek Sanctuaries as Places of Communication through Rituals: An Archaeological Perspective", içinde: E. Stavrianopoulou (ed.), *Ritual and Communication in the Graeco-Roman World* (Liège 2006) 69-110.
- Newby 2005 Z. Newby, *Greek Athletics in the Roman World: Victory and Virtue* (Oxford 2005).
- Nielsen 1993 I. Nielsen, *Thermae et Balnae; The Architectural and Cultural History of Roman Public Baths* (Aarhus 1993).
- Örsted 1985 P. Örsted, *Roman Imperial Economy and Romanization* (Copenhagen 1985).
- Özgünel 2001 C. Özgünel, *Smintheion, Troas'ta Kutsal Bir Alan* (Ankara 2001).
- Özgünel – Kaplan 2011 C. Özgünel – D. Kaplan, "2009 Yılı Gölpinar Kazıları (30.yıl)", *32.Kazı Sonuçları Toplantısı 1.Cilt* (Ankara 2011) 212-229.
- Özhan 2015 T. Özhan, "New Inscriptions from Smintheion; Dedications, Epitaphs, and Fragments", içinde: C. Özgünel (ed.), *Smintheion; In Search of Apollo Smintheus* (İstanbul 2015)105-123.
- Özhan 2016 T. Özhan, "Aleksandria Troas'ta Agon'lar ve Smintheion'dan Yeni bir yazıt Fragmanı", *Eskiçağ Yazıları 10, AKRON* 13, 2016, 257-275.
- Papakonstantinou 2002 Z. Papakonstantinou, "Prizes in Early Archaic Greek Sport", *Nikephoros* 15, 2002, 51-67.
- Pedley 2005 J. Pedley, *Sanctuaries and The Sacred in the Ancient Greek World* (Cambridge 2005).
- Pelling 1996 C. Pelling, "The Triumviral Period", içinde: A. K. Bowman - E. Champlin - A. Lintott (ed.) *The Cambridge Ancient History X*

- (Cambridge 1996) 1-69.
- Petzl – Schwertheim 2006 G. Petzl – E. Schwertheim, *Hadrian und die dionysischen Künstler: drei in Alexandria Troas neugefundene Briefe des Kaisers an die Künstler-Vereinigung* (Bonn 2006).
- Piccinini 2013 J. Piccinini, “Dodona at the time of Augustus, A Few Notes”, içinde: M. Galli (ed.), *Roman Power and Greek Sanctuaries: Form of Interaction and Communication, Tripodes 14* (Athens 2013) 1771-192.
- Poehler 2011 E. Poehler, “Practical matters: Infrastructure and the Planning for the Post-Earthquake forum at Pompeii”, içinde: E. Poehler – M. Flohr – K. Cole (ed.), *Pompeii; Art, industry and infrastructure* (Oxford 2011) 149-163.
- Price 1984 S. R. F. Price, *Rituals and Power, The Roman imperial cult in Asia Minor* (Cambridge 1984).
- Pleket 1974 H. W. Pleket, “Zur Soziologie des antiken Sports”, *Mededelingen van het Nederlands Instituut te Rome* 36, 1974, 56-58.
- Pleket 1992 H. W. Pleket, “The Participants in the Ancient Olympic Games: Social Background and Mentality”, içinde: W. Coulson – H. Kyrieleis (ed.), *Proceedings of an International Symposium on the Olympic Games* (Athens 1992) 147-152.
- Pleket 2014 H. W. Pleket, “On the Sociology of Ancient Sport”, içinde: Thomas F. Scanlon (ed.), *Sport in the Greek and Roman Worlds* (Oxford 2014) 29-81.
- Potter 2010 D. S. Potter, “Appendix: Two documents illustrating imperial control of public entertainment”, içinde: David. S. Potter – David J. Mattingly (ed.), *Life, Death, and Entertainment in the Roman Empire* (Michigan 2010) 351-371.
- Remijsen 2009 S. Remijsen, “Challenged by Egyptians: Greek Sports in the Third Century BC”, *International Journal of the History of Sport* 26.2, 2009, 246-271.
- Remijsen 2010 S. Remijsen, “Challenged by Egyptians: Greek Sports in the Third Century BC”, içinde: Z.Papakonstantinou (ed.), *Sport in the Cultures of the Ancient World: New Perspectives* (London 2010) 98-123.
- Remijsen 2011 S. Remijsen, “The So-Called “Crown-Games”: Terminology and Historical Context of the Ancient Categories for Agons”, *ZPE* 177, 2011, 97-109.
- Renfrew 1985 C. Renfrew, *The Archaeology of Cult: The Sanctuary at Phylakopi* (London 1985).
- Ricci 1891 S. Ricci, *LA ΕΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΟΔΟΣ Ε La Curia Athletarum,*

- Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 19.4, 1891, 185-209.
- Ricl 1996 M. Ricl, "Epigraphical Survey in Alexandria Troas", *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 13.1, 1996, 7-13.
- Ricl 1997 M. Ricl, *The Inscriptions of Alexandria Troas* (Bonn 1997).
- Robert 1968 L. Robert, "De Delphes a l'Oxus. Inscriptions Grecques Nouvelles de la Bactrine", *CRAI*, 112.3, 1968, 416-457.
- Robinson 2016 B. A. Robinson, "Landscape and Setting", içinde: Margaret M. Miles (ed.), *A Companion to Greek Architecture* (Malden 2016) 3-14.
- Roccos 1998 L. J. Roccos, "Votive Reliefs to Apollo Kitharoidos from Asia Minor: External and Regional Influence", içinde: O. Palagia – W. Coulson (ed.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture* (Oxford 1998) 261-270.
- Rook 1992 T. Rook, *Roman Baths in Britain* (Buckinghamshire 1992).
- Rostovtzeff 1957 M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of the Roman Empire* (Oxford 1957).
- Roueché 1993 C. Roueché, *Performers and partisans at Aphrodisias in the Roman and late Roman Periods* (London 1993).
- Sansone 1988 D. Sansone, *Greek Athletics and The Genesis of Sport* (Berkeley 1988).
- Sauer 1997 E. Sauer, "the Augustan army spa at Bourbonne-les-Bains", içinde: A. Goldsworthy – I. Hayes (ed.), *Roman Army as a Community* (Portsmouth 1997) 52-79.
- Scanlon 2002 T. F. Scanlon, *Eros and Greek Athletics* (Oxford 2002).
- Scheid 1991 J. Scheid, "Sanctuaries et thermes sous l'Empire", *Les Thermes romaines*, 1991, 205-214.
- Schmitz 1997 T. Schmitz, *Bildung und Macht: Sozialen und politischen Funktion der zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit* (München 1997).
- Scott 2013 M. Scott, *Space and Society in the Greek and Roman Worlds* (Oxford 2013).
- Schmitz 1997 T. Schmitz, *Bildung und Macht: zur sozialen und politischen Funktion der zweiten Sophistik in der griechischen Welt der Kaiserzeit* (Munich 1997).
- Scott 2010 M. C. Scott, *Delphi and Olympia: The spatial politics of Panhellenism in the Archaic and Classical periods* (Cambridge 2010).
- Shear 2012 J. L. Shear, "Hadrian, the Panathenaia, and the Athenian Calendar", *ZPE* 180, 2012, 159-172.

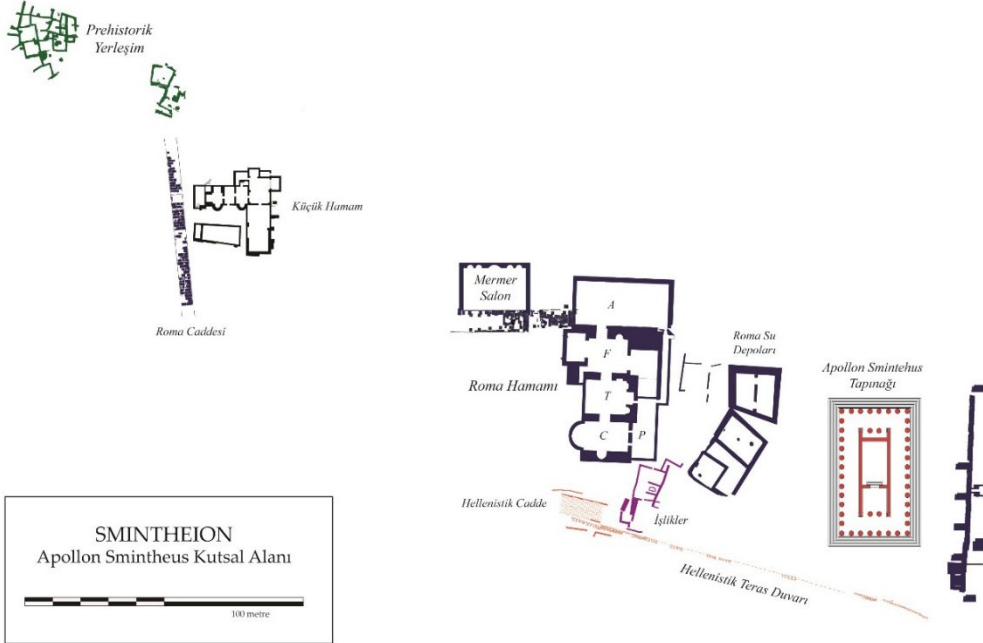
- Sinn 1993 U. Sinn, “Greek Sanctuaries as Places of Refuge”, içinde: N. Marinatos – R. Hägg (ed.), *Greek Sanctuaries, New Approaches* (London 1993) 88-109.
- Sourvinou-Inwood 1993 C. Sourvinou-Inwood, “Early Sanctuaries, the eighth century and ritual space, Fragments of a discourse”, içinde: N. Marinatos – R. Hägg (ed.), *Greek Sanctuaries, New Approaches* (London 1993) 1-17.
- Spawforth 2012 A. J. S. Spawforth, *Greece and the Augustan cultural revolution* (Cambridge 2012).
- Spratt 1856 R. N. Spratt, “On the Site of the Temple of Apollo Smintheus”, *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom*, Second series Vol.5,1856, 236-242.
- Stek 2014 T. Stek, “Roman imperialism, globalization and Romanization in early Roman Italy, Research questions in archaeology and ancient history”, *Archaeological Dialogues* 21.1, 2014, 31-64.
- Şahin 1999 M. Şahin, “Miletupolis Adak Levhaları Üzerinde Apollon Kitharodos: Tanrının Tipolojisi, Kült Merkezleri; Adak Levhalarının Lokalizasyonu ve Tarihlendirilmesi Üzerine bir Deneme”, *Anadolu Araştırmaları* XV, 1999, 283-429.
- Tobin 1997 J. Tobin, *Herodes Attikos and the City of Athens: patronage and conflict under the Antonines* (Amsterdam 1997).
- Torelli 1996 M. Torelli, “Roman Art, 43 B.C.to A.D.69”, içinde: A. K. Bowman – E. Champlin – A. Lintott (ed.), *The Cambridge Ancient History X* (Cambridge 1996) 930-958.
- Trümper 2014 M. Trümper, “Bathing in the Sanctuaries of Asklepios and Apollo Maleatas at Epidaurus”, içinde: A. Avramidou – D. Demetriou, *Approaching the Ancient Artifact; Representation, Narrative, and Function, A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro* (Berlin 2014) 211-232.
- van Dommelen – Terrenato 2007 P. A. R. van Dommelen – N. Terrenato (Ed.), *Articulating local culture: power and identity under the expanding Roman Republic* (Portsmouth 2007).
- van Nijf 2000 O. van Nijf, “Athletics, festivals and Greek identity in the Roman east”, *PCPS* 45, 2000, 176-200.
- van Nijf 2001 O. van Nijf, “Local heroes: athletics, festivals and elite-fashioning in the Roman East”, içinde: S. Goldhill (ed.), *Being Greek under the Rome: Cultural Identity, the Second Sophistic and the Development of Empire* (Cambridge 2001) 306-334.
- van Nijf 2003 O. van Nijf, “Athletics, *andreia*, and the *Askesis*-culture in the Roman East”, içinde: R. Mark – I. Sluter (ed.), *Andreia: Studies in Mainless and Courage in Classical Antiquit* Leiden 2003, 263-

- 286.
- van Nijf 2004 O. van Nijf, “Athletics and *paideia*. Festivals and physical education in the world of the Second Sophistic”, içinde: Barbara E. Borg (ed.), *Paideia: The World of the Second Sophistic* (Berlin 2004) 203-228.
- Versylus 2014 M. J. Versylus, “Understanding objects in motion. An archaeological dialogue on Romanization”, *Archaeological Dialogues* 21.1, 2014, 1-20.
- Wallace-Hadrill 2008 A. Wallace-Hadrill, *Rome’s Cultural Revolution* (Cambridge 2008).
- Wallner 1997 C. Wallner, *Soldatenkaiser und Sport* (Frankfurt 1997).
- Weiss 1996 P. Weiss, “Alexandria Troas: Griechische Traditionen und Mythen in einer römischen Colonia”, içinde: E. Schwertheim – H. Wiegartz (ed.), *Die Troas. Neue Forschungen und Alexandria Troas II* (Bonn 1996) 157-173.
- Wilkes 1999 J. J. Wilkes, ‘Approaching Roman baths’, içinde: J. DeLaine - D. E. Jonston (ed.), *Roman Bath and Bathing* (Portsmouth 1999) 18-23.
- Wiseman 2015 J. Wiseman, “Agonistic Festivals, Victors, and Officials in the Time of Nero: An Inscribed Herm from the Gymnasium Area of Corinth”, içinde: Elizabeth R. Gebhard – Timothy E. Gregory (ed.), *Bridge of the Untiring Sea: The Corinthian Isthmus from Prehistory to Late Antiquity* (basıldığı şehir 2015) 193-246.
- Woolf 1994 G. Woolf, “Becoming Roman, Staying Greek. Culture, identity and the civilizing process in the Roman East”, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 40, 1994, 116-143.
- Yavis 1949 C. G. Yavis, *Greek Altars, Origins and Typology; Including the Minoan-Mycenaean Offertory Apparatus* (Saint Luis 1949).
- Yegül 2006 F. Yegül, *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev. E. Erten) (İstanbul 2006).
- Yegül 2011 F. Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, (Çev. Emel Erten) (İstanbul 2011).
- Yegül 2013 F. Yegül, “Development of Baths and Public Bathing during the Roman Republic”, içinde: J. DeRose Evans (ed.) *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic* (Oxford 2013).
- Yegül 2015 F. Yegül, “Roman Baths at Isthmia and Sanctuary Baths in Greece”, içinde: Elizabeth R. Gebhard - Timothy E. Gregory (ed.), *Bridge of the Untiring Sea: The Corinthian Isthmus from Prehistory to Late Antiquity* (Princeton 2015) 247-270.
- Yegül 2018 F. K. Yegül, “Introduction: The Importance of the Roman

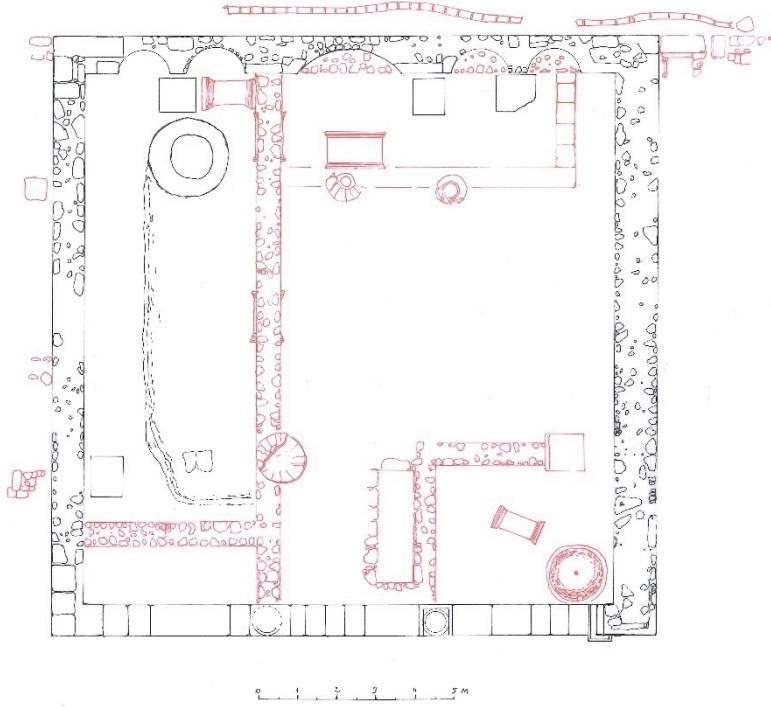
- Ziegler 1985
- Baths at the Sanctuary of Apollo Smintheus”, içinde: *The Roman Baths and Related Structures* (Ankara 2018) 1-4.
- R. Ziegler, *Städtisches Prestige und Kaiserliche Politik. Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. Und 3. Jahrhundert N. Chr.* (Düsseldorf 1985).

Harita 1

Plan 1

Plan 2

Resim 1

Resim 2

Resim 3

BETWEEN INVENTIVENESS AND INTERPRETATION: GROUND STONES

Adnan BAYSAL*

Key Words: ground stones • inventiveness • interpretation • archaeology • theory

Abstract: In Turkey, archaeological research has developed more with the scientific understanding of 'doing excavation' than a concept of 'the adequacy of digging'. Of course, archaeological research should involve excavation, but scientific understanding cannot be limited to this. Excavation is one of the techniques used by the science of archaeology. When we start from this point, excavation work should be as successful at knowing and understanding the past which is the essence of science, creating knowledge of this and sharing this information, using it and making it accessible to everyone as at excavation itself. However much archaeological work is generally understood as the ritual of excavating the soil to find 'new unknowns' (or 'newly rediscovered'), and, having restored them, giving them to museums, this situation only makes up an accumulation of material culture and its visuality. Despite the focus on the enrichment of Turkish archaeology since the 1960s with interdisciplinary research and the putting into practice multidisciplinary research, today it is difficult to move on without asking to what extent this has been successful. Archaeology, even if it has been reduced to the scale of excavation today, is a discipline generally evaluated as the system of the scientific practice of excavation operating within the triangle of theory, method, and practice. Today we can observe that it is in a position where the first of these is largely ignored, the second has not yet been seen and the third is taken directly or sometimes piecemeal from the excavation systems developed by German, American or English archaeology. Within this archaeology, based on the third process of the triangle, interpretation, which needs to take place after excavation, is among the most important of the missing components. Based on this general view, this study of ground stone industries, which have long been neglected in the archaeology of this country, is shaped in such a way as to be an example. In this study, which underlines the question of where the stone tools in question are and where they should lie in archaeology between inventiveness and interpretation, an attempt is made to lay the foundation for ground stones in the first corner of the above-mentioned triangle. Also, however much it is claimed that archaeology is a multidisciplinary field, I aim to show that this is not true when looked at from the perspective of ground stones.

* Doç. Dr. Adnan Baysal, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarihöncesi Arkeolojisi Anabilim Dalı, Sıhhiye / Ankara, Türkiye, e-posta : abaysal@ankara.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1119-2082

Gönderilme Tarihi: 12.05.2021; Kabul edilme tarihi: 24. 11.2021

DOI:

YARATICILIK VE YORUM ARASINDA: ÖĞÜTME TAŞLARI

Anahtar Kelimeler: Öğütme Taşları • Yaratıcılık • Yorum • Arkeoloji • Teori.

Özet: Türkiye’de arkeolojik araştırmalar daha çok “kazı yapmak” bilimsel anlayış da “kazıyor olmanın yeterliliği” etrafında gelişmektedir. Elbette arkeolojik araştırmalar kazılar yapmalıdır ama bilimsel anlayış bununla sınırlı kalmaz, yetinilemez. Kazı, arkeoloji biliminin uygulamış olduğu yöntemlerden biridir. Bu noktadan hareket edildiğinde, kazı çalışmaları bilimin özü olan geçmişi bilmek, anlamak, bunun bir bilgisini oluşturmak ve bu bilgiyi paylaşılır, kullanılır ve herkese açık hale getirmek konusunda da kazılar kadar başarılı olmalıdır. Arkeolojik çalışmalar genel olarak her ne kadar toprağı kazmak, “yeni bilinmeyenleri” (veya yeniden benzer bilinenleri) ortaya çıkarmak, restorasyonlarını yaparak müzelere vermek ritüeli olarak algılanıyor olsa da bu durum, özünde sadece materyal kültür ve görselliğe dayalı bir birikim oluşturmaktadır. Türkiye’deki arkeoloji 1960’lı yıllardan bu yana disiplinler arası çalışmaların zenginleştirilmesi ve çok disiplinli çalışmaların hayata geçirilmesi üzerine odaklanmış olmasına karşılık bugün ne dereceye kadar başarılı olduğunu sorgulamadan geçmek zordur. Türkiye’de Arkeoloji, günümüzde neredeyse kazı boyutuna indirgenmiştir, doğal ve genel olarak da kazı bilimi olarak değerlendirilmektedir. Aslında arkeoloji kuram, metot ve pratik üçgeni içinde hareket eden bir sistem, bir bilim dalıdır. Günümüzde ilk kısmın dikkate alınmadığı, ikincisinin hala görülmediği ve sadece üçüncüsünün de Alman, Amerikan veya İngiliz arkeolojisinin geliştirdiği sistemlerden, ya doğrudan alınan veya yap-boz şeklinde uyarlanarak kullanılmaya çalışılan bir durumda olduğu görülmektedir. Daha çok, üçüncü süreçten yola çıkılan arkeolojide ise yorum, kazı sonrası yapılması gereken, eksik kalan en önemli şeyler arasında yer almaktadır. “*Post-ex*” kavramının bilinmediği ve bilimsel analizlere yönelik çalışmaların neredeyse yok denecek kadar az olan genel görüntüden hareket ederek, genel bir tespit olabilmesi adına şekillendirilen bu çalışma da yine ülkemiz arkeolojisinde uzunca bir süre dikkate alınmamış olan öğütme taşları alet endüstrisi üzerinedir. Söz konusu taş aletlerin arkeoloji içinde yaratıcılık ve yorum arasında nerede olması gerektiği kadar nerede olduğunun altını çizecek olan bu çalışma, yukarıda belirtilen üçgenin de ilk ayağı, yani teori için zemini en azından öğütme taşları özelinde dahi oluşturulabileceğine yönelik bir denemedir. Ek olarak, arkeolojinin her ne kadar çoklu disiplin (*multidisciplinary*) olarak çalıştığı iddia edilse de öğütme taşları perspektifinden bakıldığında, Türkiye özelinde bunun doğru olmadığını da göstermeyi hedeflemektedir.

Introduction

Because of its geopolitical position, Turkey is one of the most intense areas of cultural mobility throughout the ages. In short, nearly all those scholars, particularly those whose research focuses on Anatolia have accepted it as a cradle of civilization. Without going into the history of Turkish archaeology, when developments are briefly inspected, we can see that the 1950s and 1960s had an important role in the progress of archaeology in Turkey just as in the case of Europe and the USA. The archaeological studies and research carried out in these years are the indication of the start of a different period in Turkish archaeology¹. During this period, we can see that archaeological research gained additional dimensions not only in archaeological discoveries but also in archaeological research and working methods, new perspectives and emerging paths. One of the new perspectives, which became particularly clear after the research carried out by Çambel in conjunction with the Braidwoods of Chicago University, was taken as the basis of the progress of Turkish archaeology within the framework of the interdisciplinary research model². It became more oriented towards scientific approaches and more aware of specialist focus and studies in archaeology. It was partially the influence of new debates revolving around the “new archaeology” of Binford and his friends and the Braidwoods’ specific way of practising archaeological research with their team. The interdisciplinary foundation of research

can be explained more precisely and clearly with the following words of R.J. Braidwood:

“We archaeologists shall have to depend much more than we ever have on the natural scientists who can help us. I can tell you this from experience. I had the great good fortune to have on my expedition staff in Iraq in 1954–55, a geologist, a botanist, and a zoologist. Their studies added whole new bands of colour to my spectrum of thinking about how and why the revolution took place and how the village-farming community began. But it was only a beginning; as I said earlier, we are just now learning to ask the proper questions.”³.

Without a doubt, Braidwood's thoughts were very important both for that time and in the development and formation of archaeological knowledge. Meanwhile, today, it is standard practice for zoo-archaeologists, geo-archaeologists, and archaeo-botanists, experts in more than one field, to take their place within archaeological projects. Despite these early influences in Turkish archaeology, the current number of specialists being raised is so small as to be almost nonexistent. If opportunities and support are not provided for accomplishing further training for those who intend to become archaeologists in the future, archaeological research projects in Turkey will remain in the same place rather than being competitive with contemporaries elsewhere and with no further scientific develop-

¹ Arsebük 1983.

² Çambel – Braidwood 1980.

³ Braidwood 2016 (ebook excerpt).

ment. Although these lines seem very negative, they must be registered for planning the future of archaeology in Turkey and providing motivation in many other research areas such as the C14 labs and genetic research programmes that have been established in the last decade.

Undoubtedly the 1960s were stormy years in the archaeology world. During this period the emergence and development of the theoretical approach to archaeology known as “New Archaeology” under the supervision of L. Binford⁴ had a major influence⁵. It should be noted that for this period, the interdisciplinary model and positivist approach of the “New Archaeology” movement primarily envisaged the contribution of experts to archaeological studies, the introduction of science-based research and the emergence of new interpretations and perspectives depending on their areas of expertise⁶. The first striking step of this model in Turkish archaeology was the remarkable studies of Kantman and Dinçol⁷. Although the need to train and increase the number of specialists is noticeable in the interdisciplinary working model, the process of putting it into practice remained rather slow. When looking back from the point reached today, it is possible to see that in some cases the interdisciplinary model has hardly been put into practice. Even today, when it comes to expertise in archaeology, it would not be wrong to say that studies on stone, ceramics, and architecture are the first to come to mind⁸. However, today an expert should not be

limited to understanding and knowing only their study area but must correlate also with science and information technology.

What has been the progress and what has been gained in the intervening period of sixty years since the 1960s? We can observe that hundreds or even thousands of artefacts recovered by continuing or newly started archaeological research projects remain without having been fully studied. Does this situation result from too many artefacts being recovered, or from the lack of sufficient specialists? Here it is worth noting another point, which is that all research subjects fall within the three main stages (theory, method, and practice) designated above. Despite the introduction of the interdisciplinary model, the fact that in practice it was not evaluated sufficiently and in earnest caused there to be insufficient experts trained in the necessary fields of expertise. This deficiency can be seen at the beginning of a process that led to the establishment of an archaeometry unit by Prof. U. Esin, Prof. H. Özbal and other colleagues from METU in 1979. It is a pity that the number of archaeologists trained and specialized in various fields of archaeology today is very low. This shows that the need to align archaeology with scientific requirements has still not been realised. The archaeology departments in most European countries are investing in setting up various laboratories including isotope, plants, charcoal and use-wear analyses. In

---

⁴ Binford 1962, 1964, 1965.

⁵ Lerner 1994.

⁶ Brothwell – Higgs 1963.

⁷ Dinçol – Kantman 1968; Kantman – Dinçol 1969.

⁸ Baysal 2016.

contrast, we are still lagging behind resulting in a major impact on the progressive advancement of archaeology in Turkey. Today, comprehensive laboratories where scientific analyses can be performed have not been fully implemented, even within large and capable universities. Many reasons can be shown for this situation, but discussing the reasons here goes beyond the scope of this paper. In the remainder of this paper, I would like to move on to look step by step at ground stone studies and how they may relate to some of the issues mentioned above.

This paper has emerged from the awareness of an interdisciplinary approach that can be defined as a creative idea, through which many experts could have been trained in Turkish archaeology where today very few archaeologists have specialized in a specific area of research and the number in each field of expertise is still very limited. This study focuses on one of the areas in which there are not many specialists – ‘ground stones’. Within this focus, the historical position of ground stone tool technology between creativity and interpretation will be reviewed and evaluated. The approach will reveal the reasons for the lack of expertise, and I hope that it will contribute to the understanding of the shortage that is observed in some fields of specialization and will encourage young colleagues who are currently, or who will in the future, carry out their studies to specialize in the areas of which Turkish archaeology is desper-

ately in need. The rapid changes and advancements in archaeology demand such specialists who can also combine and cooperate their work with other areas of interest in archaeology, anthropology, and similar areas.

The Case of Ground Stones

The common denominator of the tools that we try to define with the term ground stones⁹, in a broader sense, is that they are made of stone. But of course, this term does not include all tools made of stone. The main group of finds produced from stone raw materials that are not included in this definition is “Chipped Stone Tools”. The small number of researchers who have studied and are doing work on ground stones in Turkey tend to describe the tools in this group as “Grinding Tools”¹⁰. At this point, when both the production technologies and usage processes are taken into consideration, this definition points to a lesser number of finds and eliminates the flexibility seen in usage practice among these artefacts. If asked to give an example of artefacts that are encompassed by the work of many researchers specializing in ground stones, the hammerstone, utilised in the production of chipped stone, would be extremely difficult to define under this definition of ground stones. The hammer stone can be thought of as any pebble gaining functionality - any stone found in nature can be turned into a tool without any working. Therefore, the term “grinding stone”¹¹ refers to the limitations of human creativity

⁹ Baysal 2001, 2005, 2010, 2015, 2019a and 2019b.

¹⁰ In the sense of rubbing, tools that have been utilised by rubbing in Turkish terminology.

¹¹ Grinding Stones term is used for the term “Sürtme Taşları” which means “rubbing stones” in English.

rather than to its breadth. It is also worth noting that we should not expect humans to exhibit the same set of standard behaviours in every situation. People behave in unpredictable ways because they are thinking creatures with individuality and solve problems according to sets of unique circumstances.

When the Neolithic is defined as the domestication of animals and plants by settled humans, the process is discussed as a romanticized, narrative system of history. In general, research on the period saw the Neolithic as a revolution and interpreted the process as a diffusionist, dynamic cultural process in which material cultural elements stand out¹². In other words, a general understanding and interpretation have been made by highlighting the developments and changes at the point reached by humans at that time. This is followed by discussions of how and where people in this period started the process and created the forerunners of Neolithisation¹³. Subsequently, we learn from archaeo-zoologists and archaeo-botanists what kind of processes the animals and plants, which are regarded as the subjects of the process, went through, and even the stage of domestication today, as well as many more details. While all these stages were taking place, ground stones took their place in the toolbox as one of humanity's indispensable tools during, and even before, this adventure. Ground stones during this crucial period were hardly considered in Near Eastern archaeology until the work of Kraybill in the

1970s¹⁴. In other words, it was not seen as a tool group that could be a field of expertise in which research could be carried out. Of course, setting up analogies in ceramic types or chipped stone tool types and via those getting a sense of dating were primary tools for archaeologists. However, the discovery of ground stones in archaeological contexts was considered a sign of whether the people who lived in the settlements where the excavations were carried out engaged in agriculture and did not extend beyond this extremely simplistic interpretation. If they were found, they were nothing more than “signs”, inferences not going beyond the interpretation that in settlements where they were found people knew agriculture, and conversely if not found they did not engage in agriculture¹⁵.

Ground stones also contributed to chronological understanding. The presence of these assemblages helped to define the era in the widest sense as Neolithic¹⁶ or in sociological perspective define agricultural communities or societies. Apart from the basic fact of agriculture being known, it is possible to describe the periods during which inferences can be made related to the existence of these stones. Considering the simplistic interpretive exploitation of ground stones' presence in archaeological contexts, when we look back, these can be interpreted as the dark years of the archaeology of ground stones. As the domestication of animals and plants was the prerequisite of the Neolithic way of life, chipped stone

---

¹² Childe 1958.

¹³ Braidwood 1995; Braidwood – Howe 1960.

¹⁴ Kraybill 1977.

¹⁵ Childe 1969, 35.

¹⁶ Childe 1943,19; Curwen 1937, 1941.

tools also gained great importance, due to their employment as harvesting tools, in the understanding of such communities and the agriculturalist way of life. Meanwhile, ground stone artefacts discovered in related archaeological contexts, despite being utilised in the processing of plant foods, remained in the background.

Potential and progress

The potential of ground stone artefacts as a source of archaeological knowledge was recognized very late in the 1970s in southwest Asia¹⁷. Again, apart from a few studies carried out on ground stones in Turkey in the 1980s, systematic studies of ground stone artefacts had not significantly advanced by the beginning of the 1990s. While research on theoretical approaches and material culture was developing rapidly, the number of studies on the Neolithic was growing by the day, and specialization on chipped stone tools was extremely popular, ground stones, important tools in the Neolithization process, still did not attract attention as a field of expertise. How could these large, heavy, and prolific tools escape notice? Until the 1990s, archaeologists hardly encountered the subject of large ground stone assemblages and in conjunction with these assemblages of the evidence for the consumption of plants which stood in plain sight, instead of focusing in detail on the issue of how the chipped stone tools were found and used to cut non-domesticated or cultivated plants. Although there have been intensive studies on ground stones around the world in the last twenty

years, ground stones are one of the artefacts that have come to the present day without yet being investigated in all their aspects or at full capacity. Ground stone artefacts gradually began to appear in excavation reports as one or two-line summaries in Turkish archaeology when we entered the new millennium¹⁸. Although this was major progress, when compared with pottery, chipped stone tools, or architectural elements still little detailed information was given about these assemblages. The universal undervaluation of these assemblages by the “nothing will come of these stones” approach has probably resulted in the lack of competent experts to work on ground stones. We can see that this sticking point is one of the consequences of not concentrating on the above-mentioned theoretical and methodological models of thought.

In Anglo-American archaeology, the 1960s and the 1980s are accepted as turning points in archaeological theory. While in the 1960s Binford and New (Processual) Archaeology had a wide effect, in the 1980s Post-processual Archaeology, which appeared as a counter to New Archaeology under Hodder's leadership, produced new enlightenment, and many creative thoughts. Hodder's thoughts quickly found fans and followers. In his studies, which form the foundation of his theoretical approach, Hodder¹⁹ emphasizes the need for interpretation of material culture and an understanding of the contexts in which it exists, including the relationships between those contexts.

¹⁷ Kraybill 1977.

¹⁸ Esin 2000, 75; Özbaşaran 2000, 85.

¹⁹ Hodder 1995

Contextual archaeology, while interpreting the archaeological contexts of the finds, aims to interpret the past, based on these principles, while evaluating many artefacts by associating them with each other. Even though ground stones were found in crucial locations such as burials, and near ovens and hearths, they could not get rid of their initial label as a “sign of agriculture” until two decades ago. Despite the widely debated theoretical frameworks and rapid change in theoretical geographies and scientific approaches in archaeology, the first studies of ground stones assemblages having appeared in the 1930s²⁰ and the foundation of a solid academic basis of ground stones studies at the beginning of the 1990s²¹, in Anglo-American modern research programmes the progress of ground stone assemblages in archaeology shows a similar universal pattern.

Since the 1960s and 1980s, with the acceleration of theoretical approaches, a period in which a wide variety of creative thoughts came into being, particularly emphasised the need for scientific approaches²². Since then, the science of archaeology has fitted into interdisciplinary approaches and, raising experts in these areas, strengthened its interdisciplinary relations. Corresponding to these archaeological developments along well-defined lines, it is of course possible to investigate the reasons why ground stones did not come onto the agenda until two decades ago in both Anglo-American and Turkish

archaeology. In a recent evaluation²³ in Turkish archaeology, apart from training experts in the field of ground stone research, which shows the numbers of theses about ground stones in the academic environment, when compared with those on subjects such as pottery/ceramics, architecture, etc., can be counted on the fingers of one hand. This might be defended with the claim that pottery comes out of every excavation, and architecture is ubiquitous, but when we consider that the ground stone tools, whose main purpose is perceived as food production, are everywhere where people are, and when we consider that they were used extensively from the Upper Palaeolithic until almost the present day in Turkey this defence fails miserably. If we ask why the research conducted on the ground stone assemblages has been so limited, the answers will undoubtedly contribute to the historical development and understanding of archaeology in its broader sense. The fact that the ground stones have been brought into the agenda with the few theses²⁴ in Turkish archaeology in the last twenty years should be regarded as a considerable development.

Vulnerabilities, avoidance, and danger

Although interest in the subject has been gradually increasing, terminological issues have started to appear in studies of ground stones. If this issue is not confronted at an early stage this may turn into an established long-term problem. The

---

²⁰ Curwen 1937, 1941.

²¹ Adams 1988, 1989a, 1993a, 1993b, 1994; Wright 1992a, 1992b, 1993, 1994.

²² Brothwell – Higgs 1963.

²³ Baysal 2016.

²⁴ Atalay 2009; Ayhan 1999; Bamyacı 2017; Baykal 1980; Baysal 2010; Göldoğan 2002; Sırlan 2019; Türkmen 2009.

apparent issues currently stem mainly from not being able to conceptualise ground stones as a lithic industry. The main inclination in understanding ground stones is limited to querns, hand stones, mortars, and pestles. However, in their broadest definition ground stones cover lithic use apart from chipped or knapped stone industries. Can terminology be such a big problem? Since this is a separate topic of discussion, I will not go into it in detail here. However, the necessity for the formation of universal unity in terminology will help to form an interrelated structure, understanding, and enable fluid communication of information. Therefore, it is important to create a common understanding and accepted terminology as soon as possible amongst colleagues in Turkish archaeology. Researchers who will be engaged in the ground stone study can benefit from this early organisation and they can easily expand their research, the subject area, and methodologies. Another good reason for this approach is that ground stone assemblages have rich variety, numerous subcategories, and diversity and all these complex entities are waiting to be explored and contribute to our archaeological knowledge from their perspectives. The newness of the research area is motivational and an encouraging case for researchers never mind the depth of the paths that are waiting to be explored.

Besides terminological issues, the framing of ground stones as the limited number of big and bulky stone tools consisting only of the upper and lower parts

of grinding equipment and mortars and pestles and maybe a few exotic types will be a hindrance to the ground stones research area. In these early stages, well-documented typologies are going to be a great help. The typologies also should not only be site based or geometrical definitions²⁵ i.e. round, ellipse, circular, ovoid. Although a classification system was suggested by Wright²⁶ in the past, the current understanding of the ground stone industry should be reconsidered and readjusted. Ground stone assemblages comprise multiple tool types with multiple functionalities and long-term usage, where repair works, or reproduction takes place in their secondary usage and/or long use-life²⁷. This results in different criteria for typologies or classification systems and, rather than, as Wright suggested²⁸, techno-typological classification, which is adopted from knapped stone technology, should be more focused, targeting the assemblage itself and considering the fluid techno-functionality of these tools.

As a new research area in Turkey ground stone studies can attract young scholars to explore these assemblages, however, currently, some of the embedded lack of knowledge and understanding in this subject at the supervisory levels indicates potential dangers for the immediate future of this research topic, although perhaps not in the long term.

A short history of ground stone studies in Turkey

The historical development of the study of the ground stone tool industry in

²⁵ Davis 1982.

²⁶ Wright 1992a.

²⁷ Baysal 2010; Tsoraki 2007.

²⁸ Wright 1992a.

Turkish archaeology is important in understanding the current state of play. The insistence on the use of “Sürtme Taşlar”²⁹ can mislead us into a debate about whether these tools were used or produced in such ways in terms of Turkish meaning. Of course, naming the assemblage may not superficially be very important, but when it comes to what this term covers regarding production and use technology and tool typologies the field becomes very limited. The studies that have been established, and that will contribute to the production of archaeological knowledge, are not yet enough to have become traditionalised in approach. Of course, even when consensus cannot be reached, it is always possible to expand the research frontiers of the ground stone industry. However, when looking at the chipped stone tool industry, the terminology used is stable and accepted. The terms “blade”, “chip”, “microlith” or “bifacial” mean something. Essentially, these are all well-defined parts that have been removed from a piece of raw material by various techniques³⁰. Accordingly, we cannot call all of them “broken-edged ones” or “broken ones” which would be equivalent to the current terminological approach to ground stones. The repeated creation of terminological language and its arbitrary use should be abandoned to progress onto the healthier ground in the stone tools’ history. However, often our colleagues prefer using this terminology as a kind of inherited cultural heritage. Nevertheless, unity in terms will make cooperative and comparative works easier.

Towards a healthier approach, below the historical process of ground stones studies in Turkey, will be outlined very briefly. In the early 1980s, the first engagement took place with ground stone studies. Hersh³¹ had already begun her doctoral research before the 1980s based on the ground stone assemblages of Erbaba, exploring manufacturing and usage. Hersh also compared the production and use of these tools to ethnographical examples both in Turkey and Greece. Her work made the map for ground stone studies, but the input from Hersh’s comprehensive work was hardly acknowledged in follow-up studies in archaeology. The following, important works released in the early 1980s are Baykal’s thesis and Davis’s report on ground stone objects from Çayönü (Diyarbakır/Turkey). Baykal and Davis also contributed to the Çayönü project during this period. These constitute the leading works in Anatolian archaeology to which there was little follow up until the second part of the Çatalhöyük excavations started by Ian Hodder in the 1990s. The Çatalhöyük project’s wide-ranging and far-reaching approach to material evidence and its analysis also established a specific research unit within the project called “ground stones studies” in 1995. The first very basic report appeared in 1998, based on the geological surveys around Çatalhöyük to identify possible raw material sources of ground stones³². In the meantime, the preliminary registration system had been set up and the first preliminary report on the contextual dis-

---

²⁹ Translates to English as “grinding or rubbing stones”

³⁰ Guilbeau and Perles 2019.

³¹ Hersh 1981.

³² Baysal 1998.

tribution of ground stones was also produced³³ at the Aşıklı Höyük excavation conducted at the time by Prof. U. Esin.

At the end of the 1990s, Ayhan³⁴ completed his thesis based on the assemblages of the site of Tepecik, which was the second work from the Prehistory Department of İstanbul University after Baykal's thesis, in approximately eighteen years. Takaoğlu³⁵ also completed his work in 2000 on the marble workshop at Kulaksızlar. Takaoğlu's work was a big contribution to ground stone studies in Turkey particularly because it engaged with artefact production and workshop area. The third thesis from İstanbul University was based on the Aşıklı Höyük ground stones by Güldoğan³⁶ in 2002. Güldoğan's work framed the Aşıklı Höyük ground stone assemblages, benefitting from previous work and available literature on ground stone and remains as the main study of the Aşıklı Höyük assemblages³⁷. In the last decade or two increasingly more work by Turkish scholars has appeared in the literature.

Since 1998 the start of secondary engagement in ground stones assemblages in Turkish archaeology and the gradual increase in the number of reports, small articles in various Turkish journals, thesis and book chapters have continued the progressive development of ground stone studies in Turkish archaeology. Today the ground stones literature contains a vast

number of publications. It is firmly established as a research area in the world of archaeology and is still progressing in Turkey and finding its feet. Ground stone tools and technologies have been taught in university courses as part of lithics or material studies classes³⁸. However, ground stone studies became a newly added complete course in both Turkish and English teaching programmes in the Archaeology Department of Ankara University. This current progress indicates that ground stone studies are a well-recognized research topic and specialism in Turkish archaeology.

Inventiveness and creativity for ground stones: are we there yet?

There is a large gap in understanding the production, use and re-use of creative processes of tools, especially within the ground stone tool industry. The technology of ground stone tool industries and understanding food production can also be explained using *chaîne opératoire*. However, this is a very mechanical way to convert the production process into understandable terms. It may have been a revolutionary approach to tool production or any production-related activities, however, understanding the stages of how things are produced limits our knowledge about the mind that structures all these processes³⁹. It can be argued that since an apprentice learns how to produce a spe-

³³ Baysal 1998b unpublished report in Aşıklı Höyük Archive (Aşıklı Höyük Öğütme Taşları Üzerine Kısa Notlar).

³⁴ Ayhan 1999.

³⁵ Takaoğlu 2000.

³⁶ Güldoğan 2002.

³⁷ Güldoğan 2003.

³⁸ Özdoğan 2019, 15-17.

³⁹ Boden 1998.

cific object, then following the same routine will lead to the same result every time. This leaves a major gap in understanding the inventiveness of the mind⁴⁰. It is important in any production process to understand inventiveness and creativity as a whole process rather than the structured practical side of the production⁴¹. This is also true for ground stones tools.

The gap that *chaîne opératoire* creates in understanding creative technologies and their invention needs to be removed, not only for ground stone experts but also for those focusing on any material studies and conducting excavation and research projects. This will expand our knowledge and interpretation of prehistoric communities and how they were invented and produced rather than only how they used their skills to transform raw materials into functional tools or objects. Production not only consists of raw material and a set of skills - creation takes place in two areas; firstly, in visualising and designing, which we may call thought process and secondly the execution of all these ideas. One part requires the mind and the other physical part hands eye co-ordination as well as ideas.

First, let us look at what kind of situation ground stones are in (or not) in the creativity phase and where they are (or should be) in the interpretation phase. Like many other products of humankind, ground stone artefacts are also a result of human creativity, the product of the mind. In the remainder of the article, I would

like to investigate the issue of creativity and following that, how our interpretive approaches in archaeology, in most cases in material studies, exclude the mind part of artefact studies. In short, as ground stone tools are accepted as a contributor to the construction of the archaeological past, technology and dietary habits, the creativity encompassed in these tools, both as an artefact or contextually including anything on or with them⁴² must be considered and understood.

Creativity

The subject of creativity was briefly mentioned above. Extensive studies have been conducted about creativity from the perspectives of art, psychology, neurology and philosophy as well as archaeology⁴³. Indeed, material culture is the remaining items from the past evidencing people shaped, structured, and defined world. All these objects were designed, shaped, and used for specific activities, whether for symbolic or physical purposes. These objects are usually categorised as elements of technology or culture.

These objects were transferred from their natural state to another form, whether aesthetic or functional. Intellectual capability is a characteristic of humans and resulted in structuring life around the material world. In this demanding fluid and continuous relationship between the material world and humans, archaeology must focus on understanding how it operated in each past community⁴⁴.

---

⁴⁰ Renfrew – Zubrow 1994.

⁴¹ Mithen – Parsons 2008.

⁴² Baysal 2020.

⁴³ Carruthers 2002, 2006; Hodder 1998; Mithen 1998b.

⁴⁴ Malafouris et al. 2014.

Recent papers that appeared in Turkish literature on creativity question tool production and whether it is only a learned activity or the result of a thought process⁴⁵. Even if the design was purposed for a specific activity, alterations to this purpose can be made thereby changing the original idea⁴⁶. There can easily be found many objects in prehistory interpreted by archaeologists as for a specific action or function, which may also mislead our conceptualization of these items and limit our interpretation of past technologies and people.

The early production of stone tools was based on hard stones such as flint, chert and obsidian. Despite the hardness of the stones, the creativity of the human mind yielded forms such as hand axes, blades, scrapers and so on. This indicates hand-eye coordination, progressive planned thinking, and finally visualization⁴⁷.

The production, technology, flexibility⁴⁸, multifunctionality⁴⁹, convertibility and ease of utilisation of ground stones⁵⁰ has often been stated in scholarly works. There was a person behind each of the actions that resulted in these tools and that person carried the knowledge about actions, materials, place and time that allowed them to carry out the procedures. This knowledge was accumulated and increased through time as it was passed between generations and shared and stored in individual and social group memories⁵¹.

One of the most valuable pieces of knowledge mainly revolves around, survival, was the tool-making skills. One can postulate that human creativity is primarily engaged in its existence.

The creative nature of the human being possibly developed from the point of hitting and breaking foodstuffs with stones and/or any other hard material to the next step which was cutting with sharp-edged tools. These two stages enriched the tool repertoire from biface tools to axes and finely produced blades. The following stages engaged technologically in the grinding motion for both toolmaking and the foodstuffs themselves. However, the evaluation of ground stones from the perspective of creativity is not just yet explored to its full capacity and understood yet. The ground stones assemblages consist of a variety of tool types many of which may have been acquired and utilised in their natural form⁵².

Most ground stone specialists usually follow the existing classification system available to them⁵³. Although Wright adopted the knapped stone typology system for the ground stones and succeeded to a certain degree with a techno-typological approach. Ground stones tools can also be categorised by their function, their use wear and shape. In most cases, the rejuvenation, reworking due to breaks or malfunctioning of the tool may be designed to function in more than one style. Considering this, it is safe to suggest that

---

⁴⁵ Baysal 2017 and 2018.

⁴⁶ Baysal 2017.

⁴⁷ Carey 2000.

⁴⁸ Adams 2002; Stroulia 2010; Wright 1992b.

⁴⁹ Baysal – Wright 2005.

⁵⁰ Adams 1989b.

⁵¹ Connerton 1989.

⁵² Baysal 2010.

⁵³ Wright 1992a.

firstly the ground stone classification system needs further development. Since the production of ground stones combines both flaking and grinding methodologies it involves a different level of creativity and conceptualization than stone knapping, and these tools are more suited to being evaluated from the perspective of a techno-functional framework⁵⁴. Production and use of the tools may closely relate to raw material accessibility, there are also cognitive correlations and social dimensions to these tools being kept and re-used and re-shaped.

Tool production involves creative thinking but use and repair work or even conversion of use involves skills, sociality and even pressure of accessibility to raw material. This coincides with the third evolutionary stage of hominins where it is emphasised that cognitive progress⁵⁵ and a domestic structure related to the new scenery of the domestication of plants and animals⁵⁶.

Interpretation

Archaeology is searching for the past by collecting and interpreting the evidence of past people and their actions. These shreds of evidence consist of material culture manufactured by human beings. Post-processual archaeology is concerned with power, ideology, agency, and similar issues⁵⁷ and such topics lead to in-

terpretive archaeology. Interpretive archaeology has been a rescue operation⁵⁸ of post-processual archaeology against the critics saying it lacked methodologies⁵⁹ a problem acknowledged by post-processualist archaeologists⁶⁰. As Hodder emphasised⁶¹ the necessity for interpretation is high and post-processualism was lacking engagement with data, however material and data engagement had always been open to post-processualists.

Interpretive archaeology finds its strength within the contextual analysis. Although interpretation is closely related to excavation strategies and to the material culture which also directly or indirectly has an impact on our interpretation, this can turn into an interpretation of an interpretation⁶². Interpretation is fundamental to archaeological research and there are many studies in many different areas in the archaeological literature⁶³. Interpretive archaeology was founded by British archaeologists and anthropologists such as Hodder, Shanks, and Tilley. Hodder⁶⁴ explains the purpose of interpretive archaeology and the point of view that we will accept as its manifesto, in a very simple statement. According to Hodder,⁶⁵ it consists of trying to understand the dilemma or dialectic of archaeological knowledge in subjective and objective terms, without rejecting scientific research and contributions to archaeology, but rejecting a rigid

---

⁵⁴ Baysal 2010.

⁵⁵ Renfrew 2001.

⁵⁶ Coward – Gamble 2008; Cauvin 2000; Renfrew 2001a – Watkins 2004.

⁵⁷ Hodder 1991, 8.

⁵⁸ Hodder 1991, 10.

⁵⁹ Earle et al. 1987; Kohl 1993; Watson 1986 and 2008.

⁶⁰ Hodder 1991, 8.

⁶¹ Hodder 1991, 10.

⁶² Hodder 1991, 12.

⁶³ Buchli 2000; Hodder 1991; Marciniak 1999; Thomas 2000; Tilley 1993; 2000.

⁶⁴ Hodder 1987.

⁶⁵ Hodder 1987, 517.

positivist understanding⁶⁶. In this context, interpretive archaeology states that even within its manifesto, there can be very different interpretations, at least in a subjective and objective sense. However, it should be noted that archaeology tries to understand and interpret the worlds of people who lived in the past and we have never known their world or experienced it in person.

Although it has been suggested that we should try to understand subjectivity and objectivity by today's standards, it is obvious that there is not enough data to understand the relations of people who lived in the past and the world that they have successfully structured. The integrity of their world was the result of their thinking system which no doubt shaped their material world to a certain extent and within their contexts. A mental process is a subject to be interpreted through its perception of the outer world and re-expression via material culture within the norms and rules of social, economic, and technological ecologies. We can interpret the system that has been structured by the past communities however, even if we can successfully achieve this, there will be a major distance between this knowledge and lived experience in the past. Hodder⁶⁷ proposed that until closed the hermeneutic circle in our interpretations may slide away from reality. Or even that hasty interpretive conclusions may result in a domino effect in the construction of our understanding of the past.

In the early literature on ground stone assemblages Tylor remarked on Tasmanian ground stones, drawing comparisons, assumptions, inferences and arriving at his interpretation which is, “*..Tasmanians were undoubtedly at a low palaeolithic stage, inferior to that of the Drift and Cave men of Europe*”⁶⁸. This was of importance for his time, especially given that this relates to the ground stone industry. However, Tylor was interpreting the artefacts in a standard fashion as is done today. He followed an “interpretive approach” which is no different than that advised - working with data and material culture and finally interpreting to maximise the knowledge of the artefact or via the artefact, what it stands for. The interpretive approach is not a new way of understanding things for the inquisitive mind. Rather, every inquiring mind can arrive at the same solution especially if the issue is material culture. Another case, relating to an interpretive approach to ground stones is that of forest clearance by stone axes and/or fire.⁶⁹ Clark interprets agricultural expansion during the Neolithic in Europe by clearance of the trees and to do so the use of polished stone axes combined with fire. Indeed, Clark’s view was right, the Neolithic agricultural activities had an impact on forest clearance, and this coincides with the growing agricultural activities in the UK and Europe. Forest clearance has been a subject of substantial debate and still, research is conducted into this subject⁷⁰. Roberts and colleagues explore pollen analysis to understand what happened

⁶⁶ Hodder’s reply, see Earle et al 1987.

⁶⁷ Hodder 1991.

⁶⁸ Tylor 1895

⁶⁹ Clark 1947, 49; Iversen 1956.

⁷⁰ Roberts et al. 2018.

and keep an open mind about the possible use of fire, tools, and even climatological changes. Roberts et al. conclude that agricultural activities had a significant impact on the landscape⁷¹. The examples given here are spaced roughly 50-60 years apart from each other showing that interpretation is a major part of knowledge production.

However, ground stones assemblages did not much benefit from such inquiry, inferences, and interpretation. Tylor's approach to ground stone assemblages slightly changed around the 1940s and within this change, ground stone assemblages were given a new role as a signifier of the presence and absence of agricultural activities. This was based on assumptions and this perspective also had an impact on ground stone studies. The historical interpretive approaches carried on regardless of archaeological trends or theories. As mentioned above, as post-processual archaeology was lagging due to a lack of concrete methodologies, interpretive archaeology came to its aid, but material culture engagement led in rather a different direction than inclusively engaging with ground stone assemblages, which waited until the beginning of the 1990s.

Knapped and Ground Stones

Chipped stone tools have been one the most important source of information about human technology, considering their past of approximately 3 million years, this is perhaps self-explanatory.

This represents a long-term human engagement to understand the properties of stone raw materials, produce, use, and adapt lifeways and then perfect them. The convenience of the knapped tools and their technology offered many opportunities and advancements including hunting and carpentry which were both important for the chosen economic models. The knowledge of production and the use of knapped stone technology opened doors for future adventures. As a result, knapped stone technology is extremely valuable to archaeologists, and this potential has been exploited by lithic specialists to learn about and understand both the technology and the person behind it. Specialists have researched source analysis since the early 1960s⁷², as well as use wear, residue analysis and experimental analysis among others.

Due to ecological and dietary systems knapped stone technology forked, around the upper Palaeolithic, into the different stone industries we know today. The introduction of these tools and the methods of utilising and producing them gave way to integrating a wider range of food items into the diet. This not only increased variety, but also the consumption of many new food items. This new stone tool technology probably constituted the first steps into the diversion of the economic models from hunter-gatherer to agricultural activities. According to this progression, ground stones are a continuum from knapped stones, and excellent evidence of the progressive evolution of lithic technology as well as an indication

---

⁷¹ Roberts et al. 2018.

⁷² Cann – Renfrew 1964; Renfrew et al. 1965; Carter – Shackley 2007; Nazaroff et al 2013.

of technological and economic adaptation in the past.

Although there is a clear link between ground stone technology and knapped stone technology, the former has been avoided by most lithic specialists and archaeologists. This may have been due to a lack of knowledge about their purpose. However, gradual interest in the assemblages of ground stones, looking into their roots in an attempt to establish a classification system⁷³ took place in Near Eastern archaeology in the early 1990s. Wright's radical approach was the first step to putting these assemblages onto the map of lithic artefacts. She adopted knapped stone typological/technological approaches and adjusted them for the ground stone industry. Wright's early attempts were successful in the sense of laying the path for the research area and three decades later has been converted into a united approach in lithic studies⁷⁴.

Typological studies of ground stones generally revolve around Wright's primary classification system. However, Wright's classification system must be revised in the light of new studies, especially by attention to the multiple usabilities and long use life histories of these tools. The ground stone study, in parallel to knapped stones, is developing in several areas, such as raw material investigations, use-wear analysis, residue analysis and experimental work. Analytical methods rely on detailed excavation methodologies. In most excavations, the debitage of ground stone tools still is not recognised and collected unless the fragments are recovered from

flotation. It should be emphasised that ground stones tools, like any other tools, require maintenance, and even if the tools are not produced on-site, at least this part of the activity is traceable on-site.

Excavations have revealed the ground stone artefacts in various contexts starting with food production areas, usually close to ovens, but also roofs, burials, within wall construction, and underneath oven bases as fragments. All these associations are important to construct our knowledge of prehistoric communities, from varied perspectives.

Discussion

Ground stones were long ago added into the corpus of archaeological material culture, and they played an important role in human life, particularly structuring dietary, and culinary habits. Although these tools can be shaped and produced to specific and best-functioning form, some examples show us that there was no attempt to make a tool, instead expediently utilizing the raw material, fitting it to the purpose. In either case, the *chaîne opératoire* and/or mode of use is traceable from these tools. These assemblages are also valuable to us for the analyses that are possible, allowing us to fully extract further information to construct our knowledge about the past. In this sense, the stones act almost like data storage units. In the current archaeological academic environment, ground stone studies are progressing in line with other areas of material culture in a positive way.

⁷³ Wright 1992a and 1992b.

⁷⁴ Baysal (forthcoming).

Although it is very interesting to consider ground stones under the two broad topics in this study, technologically, in terms of both production and use and as an assemblage of various artefacts, these tools are not currently being left behind from other archaeological finds despite the considerable delay. Ground stones have great potential in the formation of archaeological knowledge. By pointing out the late development of interest in them I have underlined that the work to be carried out in future should be systematic and within an established terminological framework.

Evaluating a research topic, which is only just trying to stand on its own feet, from the perspectives of interpretation and creativity, is a limiting and difficult task. However, it was important to be able to show that ground stones are ready to be researched in the same way as other archaeological finds. While creativity is a major research topic in archaeology⁷⁵ as in other fields such as psychology and philosophy, interpretation is also one of the most discussed issues within the framework of theoretical archaeology since the 1980s⁷⁶. Evaluating ground stones between these two giant topics is not easy and I have tried at least to give a perspective on the subject, despite all its limitations, and to show that ground stones also fit into theoretical frameworks.

This paper mostly focused on two points - the first contribution is to understand the need to evaluate the ground stones by considering the development

and maturation of archaeological scientific knowledge. Previous approaches have resulted in divorcing ground stones from other archaeological finds. The second is the importance of evaluating archaeological finds within the framework of theoretical approaches from all branches of science if necessary, including psychology and philosophy, to understand the humans behind the object, rather than limiting our knowledge to typological classification. It is very important to be aware that the archaeological *modus operandi* consists of theory, method, and practice. The archaeologist does not have the luxury to separate or ignore some archaeological finds, due to the relationality of things.

Since the 1960s, theoretical perspectives and approaches have had growing coverage and ever-increasing popularity in archaeology. Most of the time theoretical archaeology adopted a way of thinking for archaeology from other disciplines, particularly philosophy. Just as Bintliff⁷⁷ evaluated and questioned the gains from theoretical archaeology which has occupied so much time in archaeological history, it is time to ask ourselves what the gain for ground stones study has been? Interpretive approaches acknowledged ground stones as a signifier of the presence of agriculture or not at all, and creative approaches did not even consider them within the periphery of creativity while questioning most other types of artefacts even in a general fashion.

---

⁷⁵ Mithen 1998a.

⁷⁶ Thomas 2000.

⁷⁷ Bintliff 2011.

Theories, methods and practices are developing from inside of the research of ground stones, and the research questions also follow these new questions, even in the experimental context. So, there is no need to feel intellectually limited or inadequate in terms of extracting information from these artefacts even if not aware of current trends in theoretical debates, by using science, experiments, and allegorical methods the focus should be on the burning questions that occupy the centre of research until they have been answered. In this sense, the scientific analysis will allow a better understanding of the production, use, nutrition, health and thought systems, social organization as well as the types of tools used by the human communities in the past. As an ideopraxist, it may be better to slowly research ground stones rather than fitting ground stone research into the existing theoretical approaches⁷⁸.

---

⁷⁸ Bintliff 2011, 17.

REFERENCES

- Adams 1988 J. L. Adams, "Use-Wear Analyses on Manos and Hide-Processing Stones", *Journal of Field Archaeology*, 15. 1988. 307-315.
- Adams 1989a J. L. Adams, "Experimental Replication of the Use of Ground Stone Tools", *Kiva* 54.3, 1989, 261-271.
- Adams 1989b J. L. Adams, "Method for Improving the Analysis of Ground Stone Artifacts: Experiments in Mano Wear Pattern Analysis", In: D. S. Amick – R. P. Mauldin (ed.), *Experiments in Lithic Technology* (Oxford 1989) 259-276.
- Adams1993a J. L. Adams, "Mechanisms of wear on ground stone surfaces", *Pacific Coast Archaeological Society Quarterly* 29, 1993, 61-74.
- Adams 1993b J. L. Adams, "Toward Understanding the Technological Development of Manos and Metates", *Kiva* 58. 3, 1993, 331-344.
- Adams 1994 J. L. Adams, *The Development of Prehistoric Grinding Technology in the Point of Pines Area, East-Central Arizona, The University of Arizona dissertations, Department of Anthropology, Doctor of Philosophy* (Arizona 1994).
- Adams 2002 J. L. Adams, *Ground stone analysis: A technological approach* (Arizona 2002)
- Arsebük 1983 G. Arsebük, "Dünden Bugüne Arkeoloji", In: M. Belge –B. Özüakın (ed.), *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi* Vol. 1, (İstanbul 1983) 66-75.
- Atalay 2009 K. Atalay, *Kerküşti Höyük Halaf Dönemi Sürmetaş Endüstrisi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü / Arkeoloji Ana Bilim Dalı. (Çanakkale 2009).
- Ayhan 1999 A. Ayhan, *Tepecik Sürme Taş Buluntu Topluluğu*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi. (İstanbul 1999).
- Bamyacı 2017 O. Bamyacı, *Prehistorik Gülpınar (Smintbeion) Yerleşimi Sürme Taş Alet ve Objeler: Tipolojik, Teknolojik ve Fonksiyonel Bir Yaklaşım*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi. (Çanakkale 2017).
- Baykal 1980 A. L. Baykal, *Demirci Höyük Sürme Taş Buluntu Topluluğu*. (Master of Arts (Unpublished)). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Prehistorya Anabilim Dalı. (İstanbul 1980).
- Baysal 1998a A. Baysal, "Provisional Report on Geological Surveys in relation to Ground Stone Study" - Çatalhöyük 1998. Retrieved from www.catalhoyuk.com (22 Kasım 2021)

- Baysal 1998b A. Baysal, “Aşıklı Höyük Öğütme Taşları Üzerine Kısa Notlar – 1998”, Yayımlanmamış Rapor, Aşıklı Höyük Archives. (İstanbul 1998)
- Baysal 2001 A. Baysal, “Arkeolojide Öğütme Taşları ve Taşın Sosyal ve Kültürel Önemi Açısından Bir Değerlendirme”, In: I. Uluslararası Çatalhöyükten Günümüze Çumra Kongresi (Çumra 2001)245-252.
- Baysal 2005 A. Baysal, “Çatalhöyük’te Öğütme Taşları ve Duvar Resimleri”, *Toplumsal Tarih* 143, 2005, 66-73.
- Baysal 2010 A. Baysal, *Social and economic implications of the life histories of ground stone at Neolithic Çatalhöyük*. The University of Liverpool. Unpublished PhD Thesis. (Liverpool 2010).
- Baysal 2015 A. Baysal, “Arkeolojide Görmek, Bakmak ve Girmek Üzerine Düşünceler”, *APAD* 1, 2015, 1-14.
- Baysal 2016 A. Baysal, “Materyal Kültür Elitizminin Göstergesi Olarak Arkeolojide Taşlar ve Diğer Taşlar”, In: P. Ayter – Ş. Demirci (ed.), *Türkiye Arkeolojisinde Taş: Arkeolojik ve Arkeometrik Çalışmalar* (Prof. Dr. Hayriye Yeter Göksu Onuruna)(Ankara 2016) 81-87.
- Baysal 2017 A. Baysal, “Kafamda 'UÇ'uk Bir Fikir Var: Arkeolojide Teknolojik Açından Yaratıcılık”, *MASROP* 7(8-9), 2017, 27-41.
- Baysal 2018 A. Baysal, “Taş Aletlerin Üretiminde Bilişsel Yaratıcılığın Rolü ve Önemi”, In: A. Baysal (ed.), *Anadolu Arkeolojisinde Taş Aletler. Teori, Metot, Pratik* (İstanbul 2018)124-147.
- Baysal 2019a A. Baysal, “Çanakkale Merkez İlçe Yüzey Araştırmaları: “Öğütme Taşları” Buluntuları Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, In: D. Yılmaz (ed.), *Kuzey Troas'ta Yeni Araştırmalar Neolitik Çağ'dan Demir Çağı Sonuna Kadar Çanakkale Merkez Yüzey Araştırması* (İstanbul 2019)139-158.
- Baysal 2019b A. Baysal, “Taşı Gediğine Koymak’: Taş Aletler Endüstrisi ve Öğütme Taşlarının Yeri. In: P. Çaylı – I. Demirtaş – B. Eser (ed.), *Arkeolojiyle Geçen Yarım Asır: Sevil Gülçur Armağanı* (Ankara 2019) 47-60.
- Baysal 2020 A. Baysal, “Ground Stones: The product as a production place”, In: A. K. Hodgkinson – C. L. Tvetmarken (ed.), *Approaches to the analysis of production activity at archaeological sites* (Oxford 2020)161-176.
- Baysal (forthcoming) A. Baysal (ed.), (forthcoming), *Lithic Studies: Anatolia and Beyond* Archaeopress: Oxford.
- Baysal – Wright 2005 A. Baysal – K. Wright, “Cooking, Crafts and Curation: Ground-Stone Artefacts from Çatalhöyük”, In: I. Hodder (ed.), *Changing*

- Materialities at Çatalhöyük; Reports from the 1995-99 Seasons* (Vol. 5)(Cambridge 2005), 307-324.
- Binford 1962 L. R. Binford, "Archaeology as Anthropology", *American Antiquity* 28. 2, 1962, 217-225.
- Binford 1964 L. R. Binford, "A consideration of archaeological research design", *American Antiquity* 29. 4, 1964, 425-441.
- Binford 1965 L. R. Binford, "Archaeological Systematics and the Study of Culture Process", *American Antiquity* 31, 1965, 203-210.
- Bintliff 2011 J. Bintliff, "The death of archaeological theory?", In: J. L. Bintliff – M. Pearce (ed.), *The Death of Archaeological Theory* (Oxford 2011) 7-22.
- Boden 1998 M. A. Boden, "What is creativity?", In: S. Mithen (ed.), *Creativity in Human Evolution and Prehistory* (London 1998), 15-43.
- Braidwood 1995 R. J. Braidwood, *Tarih Öncesi İnsan* (İstanbul 1995).
- Braidwood 2016 R.J. Braidwood, *Prehistoric Men* (Anboco 2016) (EPublication).
- Braidwood – Howe 1960 R. J. Braidwood – B. Howe (ed.), *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan* (Chicago 1960).
- Brothwell – Higgs 1963 D. Brothwell – E. Higgs (ed.), *Science in Archaeology* (London 1963).
- Buchli 2000 V. A. Buchli, "Interpreting material culture: the trouble with text", In: J. Thomas (ed.), *Interpretive Archaeology. A Reader* (London 2000) 363-376.
- Cann – Renfrew 1964 J. R. Cann – C. Renfrew, "The Characterisation of Obsidian and its Application to the Mediterranean Region", *Proceedings of the Prehistoric Society* 30, 1964, 111-133.
- Carey 2000 D. P. Carey, "Eye-Hand Coordination: Eye to Hand or hand to eye?", *Current Biology* 10, 2000, R416-R419.
- Carruthers 2002 P. Carruthers, "Human Creativity: Its Cognitive Basis, its Evolution, and its Connections with Childhood Pretence", *The British Journal for the Philosophy of Science* 53. 2, 2002, 225-249.
- Carruthers 2006 P. Carruthers, *The architecture of the mind: Massive modularity and the flexibility of thought* (Oxford 2006).
- Carter – Shackley 2007 T. Carter – M. S. Shackley, "Sourcing Obsidian from Neolithic Çatalhöyük (Turkey) Using Energy Dispersive X-Ray Fluorescence", *Archaeometry* 49, 2007, 437-454.
- Cauvin 2000 J. Cauvin, *The birth of the gods and the origins of agriculture* (Cambridge 2000).
- Childe 1943 V. G. Childe, "Rotary Querns on the Continent and in the Mediterranean Basin", *Antiquity* 17. 65, 1943, 19-26.

- Childe 1958 V. G. Childe, *Man Makes Himself* (New York 1958).
- Childe 1969 V.G. Childe, *New Light on the Most Ancient East* (New York 1969).
- Clark 1947 G. Clark, “Revisions in Economic History: Forest clearance and prehistoric farming”, *The Economic History* 17.1, 1947, 45-51.
- Connerton 1989 P. Connerton, *How Societies Remember* (Cambridge 1989).
- Coward – Gamble 2008 F. Coward – C. Gamble, “Big brains, small worlds: Material culture and the evolution of the mind”, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series B, Biological sciences* 363.1499, 2008, 1969–1979.
- Curwen 1937 E. C. Curwen, “Querns”, *Antiquity* 11.42, 1937, 133-151.
- Curwen 1941 E. C. Curwen, “More about Querns”, *Antiquity* 15. 57, 1941, 15-32.
- Çambel – Braidwood 1980 H. Çambel – R. J. Braidwood, *Güneydoğu Anadolu Tarih öncesi Araştırmaları I* (İstanbul 1980).
- Davis 1982 M. K. Davis, “The Çayönü Ground Stone”, In: L. S. Braidwood – R. J. Braidwood (ed.), *Prehistoric Village Archaeology in South-Eastern Turkey. The eighth millennium B.C. site at Çayönü: Its chipped and ground stone Industries and faunal remains* (Oxford 1982) 73-174.
- Dinçol – Kantman 1968 M. A. Dinçol – S. Kantman, “Arkeolojide Yeni Kavramlar ve Metodolojik Araştırma Planlaması”, *Belleten* 32.127, 1968, 331-352.
- Earl et al. 1987 T.K. Earle – R. W. Preucel – E.M. Brumfiel – C. Carr – W. F. Limp – C. Chippindale – A. Gilman – I. Hodder – G. A. Johnson – W. F. Keegan – A. B. Knapp – P.B. Potter Jr. – N. Roland – R. M. Rowlett – B. G. Trigger – R. N. Zeitlin, “Processual archaeology and the radical critique (and comments and reply)”, *Current Anthropology* 28. 4, 1987, 501-538.
- Esin 2000 U. Esin, “Aşıklı Höyük (Aksaray İli) Kurtarma Kazısı Raporu”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21(1), 2000, 71-80.
- Guilbeau – Perles 2019 D. Guilbeau – C. Perlès, “Please help us find the origins of Greek and Italian Early Neolithic lever pressure-flaking!”, In: L. Astruc – C. McCartney – F. Briois – V. Kassianidou (ed.), *Near Eastern Lithic Technologies on the Move. Interactions and Contexts in Neolithic Traditions 8th International Conference on PPN Chipped and Ground Stone Industries of the Near East* (Uppsala 2019) 511-518.
- Güldoğan 2002 E. Güldoğan, *Aşıklı Höyük Sürme Taş Endüstrisi ve Sorunları*. (MA Yüksek, Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, (İstanbul 2002).

- Güldoğan 2003 E. Güldoğan, “Aşıklı Höyük Sürtmetaş Endüstrisi Buluntularından Bir Grup (Öğütücü ve Ezici Aletler)”, In: M. Özdoğan – H. Hauptmann – N. Başgelen (ed.), *From Villages to Towns, Studies Presented to Ufuk Esin* (İstanbul 2003) 415-427.
- Hersh 1981 T. L. Hersh, *Grinding Stones and Food Processing Techniques of the Neolithic Societies of Turkey and Greece: Statistical, Experimental and Ethnographic Approaches to Archaeological Problem-Solving*, Unpublished PhD. Thesis, Columbia University. (Columbia 1981).
- Hodder 1987 I. Hodder, “Comments”, *Current Anthropology* 28. 4, 1987, 513-525.
- Hodder 1991 I. Hodder, “Interpretative archaeology and its role”, *American Antiquity* 56. 1, 1991, 7-18.
- Hodder 1995 I. Hodder, *Theory, Practice, and Praxis. In Theory and Practice in Archaeology* (London 1995).
- Hodder 1998 I. Hodder, “Creative Thought A long-term perspective”, In: S. Mithen (ed.), *Creativity in Human Evolution and Prehistory* (London 1998) 44-56.
- Iversen 1956 J. Iversen, “Forest clearance in the Stone Age”, *Scientific American* 194. 3, 1956, 36-41.
- Kantman – Dinçol 1969 S. Kantman – A. M. Dinçol, *Analitik Arkeoloji* (İstanbul 1969).
- Kraybill 1977 N. Kraybill, “Pre-Agricultural Tools for the Preparation of Foods in the Old World”, In: C. A. Reed (ed.), *Origins of Agriculture* (The Hague 1977) 485-522.
- Kohl 1993 P. Kohl, “Limits to a post-processual archaeology (or, The dangers of a new scholasticism)”, In: N. Yoffee – A. Sherratt (ed.), *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda? (New Directions in Archaeology)* (Cambridge 1993)13-19.
- Lerner 1994 H. Lerner, “Lewis Binford and the New Archaeology. Totem”, *The University of Western Ontario Journal of Anthropology* 1. 1,1994, 57-62.
- Malafouris et al. 2014 L. Malafouris – C. Gosden – K. A. Overmann, “Creativity, Cognition and Material Culture: An introduction”, *Pragmatics and Cognition* 22(1), 2014, 1-4.
- Marciniak 1999 A. Marciniak, “Faunal Materials and Interpretive Archaeology: Epistemology Reconsidered”, *Journal of Archaeological Method and Theory* 6. 4, 1999, 293-320.
- Mithen 1998a S. Mithen, “Introduction”, In: S. Mithen (ed.), *Creativity in Human Evolution and Prehistory* (London 1998) 1-11.
- Mithen – Parsons 2008 S. Mithen – L. Parsons, “The Brain as a Cultural Artefact”, *Cambridge Archaeological Journal* 18. 3, 2008, 415-422.

- Mithen 1998b S. J. Mithen (Ed.), *Creativity in Human Evolution and Prehistory* (London 1998).
- Nazaroff et al. 2013 A. J. Nazaroff – A. Baysal – Y. Çiftçi, “The Importance of Chert in Central Anatolia: Lessons from the Neolithic Assemblage at Çatalhöyük, Turkey: Neolithic Chert at Çatalhöyük, Turkey”, *Geoarchaeology-an International Journal* 28. 4, 2013, 340-362.
- Özbaşaran 2000 M. Özbaşaran, “Musular 1998 Yılı Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 21(1), 2000, 81-92.
- Özdoğan 2019 M. Özdoğan, *Hammaddeden Ustalara. Tarih Öncesi Arkeolojisinde Malzeme* (İstanbul 2019).
- Renfrew, C. et al. 1965 C. Renfrew – J. R. Cann – J. E. Dixon, “Obsidian in the Aegean”, *The Annual of the British School at Athens* 60, 1965, 225-247.
- Renfrew 2001a C. Renfrew, “Aklın Arkeolojisi Yapılabilir mi? Bilişsel Bir Arkeolojiye Doğru”, *Cogito* 28, 2001, 238-255.
- Renfrew 2001b C. Renfrew, “Symbol before concept: material engagement and the early development of society”, In: I. Hodder (ed.), *Archaeological theory today* (London 2001) 122-140.
- Renfrew – Zubrow 1994 C. Renfrew – E. B. W. Zubrow (ed.) *The Ancient Mind: Elements of Cognitive Archaeology* (Cambridge 1994).
- Roberts et al. 2018 N. Roberts – R. M. Fyfe – J. Woodbridge – M.-J. Gaillard – B. A. S. Davis – J. O. Kaplan – L. Marquer, “Europe’s Lost Forests: A Pollen-Based Synthesis for the Last 11,000 Years”, *Scientific Reports* 8.1 (December 2018), 716.
- Sırlan 2019 K. Sırlan, *Körtik Tepe 2014-2016 Kazılarında ele geçen bir grup Sürtme Taş Alet*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). (Batman 2019)
- Stroulia 2010 A. Stroulia, *Flexible stones: Ground Stone Tools from Franchthi Cave, fascicle 14, Excavations at Franchthi Cave, Greece* (Bloomington 2010).
- Takaoğlu 2000 T. Takaoğlu, *A Chalcolithic Marble Workshop at Kulaksızlar in Western Anatolia. An Analysis of Production and Craft Specialization*. Boston University, Unpublished PhD Thesis. (Boston 2000).
- Thomas 2000 J. Thomas (ed.), *Interpretive Archaeology, A Reader* (London 2000).
- Tilley 1993 C. Tilley, *Interpretative Archaeology* (Oxford 1993).
- Tilley 2000 C. Tilley, “Interpreting Material Culture”, In: J. Thomas (ed.), *Interpretive Archaeology, A Reader* (London 2000) 418-426.
- Tsoraki 2007 C. Tsoraki, “Unravelling ground stone life histories: the spatial organization of stone tools and human activities at LN Makriyalos, Greece”, *Documenta Praehistorica XXXIV*, 2007, 289-297.

- Türkmen 2009 B. Türkmen, *Alliano’da bulunan ezme ve öğütme taş aletler ile taş kaplar* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı. (Edirne 2009).
- Tylor 1895 E. B. Tylor, “On the occurrences of ground stones implements Australian type in Tasmania”, *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 24, 1895, 335-340.
- Watkins 2004 T. Watkins, “Building houses, framing concepts, constructing worlds”, *Paleorient* 30, 2004, 5-24.
- Watson 1986 P. J. Watson, “Archaeological Interpretation”, In : D. Meltzer – D. Fowler – J. Sabloff (ed.), *American Archaeology Past and Future* (Washington DC 1986) 439-458.
- Watson 2008 P. J. Watson, “Processualism and After”, In: R.A. Bentley – H.D.G. Maschner – C. Chippindale (ed.), *Handbook of Archaeological Theories* (Lanham 2008) 29-38.
- Wright 1992a K. Wright, “A Classification System for Ground Stone Tools from the Prehistoric Levant”, *Paleorient* 18. 2, 1992, 53-81.
- Wright 1992b K. I. Wright, *Ground Stone Assemblage Variations and Subsistence Strategies in the Levant, 22,000-5500 BP*. Yale University Unpublished PhD Dissertation, (Connecticut 1992).
- Wright 1993 K. Wright, “Early Holocene Ground Stone Assemblages in the Levant”, *Levant* XXV, 1993, 93-111.
- Wright 1994 K. I. Wright, “Ground-Stone Tools and Hunter-Gatherer Subsistence in Southwest Asia: Implications for the Transition to Farming”, *American Antiquity* 59. 2, 1994, 238-263.

KEMİK OBJELERDE SEMBOLİK UYGULAMALAR: PREHİSTORİK ÇAĞLARIN GİZLİ KALMIŞ SEMBOLİZMİ

Hande BULUT*

Anahtar Kelimeler: Sembol • Sembolizm • Ritüel • Kemik • Düşünce Sistemi • İnanç • Bilgişsellik

Özet: Doğum, yaşam ve ölüm... Bu hayatî döngüye tanıklık eden insan, tam olarak anlamlandırılmadığı pek çok travmatik gerçeklikle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu gerçeklikler şüphesiz ki bilinmeyen-den, anlam verilemeyen, hiçlikten, yok olmaktan, boşluktan doğan algılarla pekişmiş ve çeşitli reaksiyonlara sebebiyet veren bir sistematığın yolunu açmıştır. Pek tabiidir ki bu zorunlu gerçekle yüzleşme mahkûmiyeti insan doğasında birtakım değişim ve gelişimlere sebebiyet vermiştir. Bilinmezlik mahkûmiyeti karşısında eli kolu bağlanan insan, doğası gereği kendine savunma duvarları inşa etmiş ve bir bakıma korkularını-kaygılarını dizginlemenin, kendini teselli etmenin ve sakinleştirmenin yollarını bulmuştur. Bu arayışın yansımaları ise sembolizasyonda, ritüellerde, inançta, dualarda kendini göstermiş gibidir. Bu çalışma ile sözü edilen tüm bu kavram ve sistematığın kemik objelere olan ve olabilecek yansımaları irdelenmiş, kemik objelerin sembolik anlam ve değerlerine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Bu noktadan hareketle hammaddesi kemik olan el baltaları, çeşitli figüratif örnekler, çentikli kemikler, aletler vb. bulgulara yer verilmiştir.

SYMBOLIC PRACTICES ON BONE OBJECTS: CONCEALED SYMBOLISM OF PREHISTORIC AGES

Key Words: Symbol • Symbolism • Ritual • Bone • The System of Thought • Belief • Cognition

Abstract: Birth, life and death... Humans, who witnessed this vital cycle realizing itself, had to face many traumatic realities that they could not fully understand. Undoubtedly, these realities must have paved the way for a systematic that is reinforced with the perceptions arising from the unknown, the imprecise, nothingness, disappearance, and emptiness, and causing various reactions. Naturally, the conviction to face this inevitable reality has had consequences in human nature. Tied up against this conviction of the unknown, human beings have built self-defense walls by nature and, in a way, found ways to restrain their fears and anxieties, as well as comfort and calm themselves. Reflections of this pursuit seem to manifest themselves in symbolization, rituals, beliefs and prayers. In this study, the possible reflections of all these concepts and systematics on bone objects were examined, and it was tried to draw attention to their symbolic meanings and values. From this point of view, findings such as handaxes, various figurative examples, notched bones, tools, etc., whose raw material is bone, are included.

* Arş. Gör. Dr. Hande Bulut, Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Konuralp- Düzce,, e-posta: handebulut@duzce.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1110-8207

Gönderilme tarihi: 26.03.2021; Kabul edilme tarihi: 02.12.2021

DOI:

Giriş

Hayatta kalma mücadelesi, korku, sığınma, korunma, ölüm, kabullenme, yaşam döngüsü algısı, savunma, alet/silah üretimi, güç, prestij, liderlik, yönetim, kimlik, inanç sistemi vb. tüm bu kavramlar insanın farkındalığını tetikleyen ve zihnini besleyen unsurlar arasındadır. İnsan tarafından geliştirilen tüm inanç sistemleri, yaratı öğeleri ve semboller ait oldukları zamanı anlamlandırma bir başka deyişle o yaşamı anlamaya çalışma çabası olarak görülebilir. Bu çaba kimi zaman tamamen soyut bir inanç sisteminde kendini gösterirken kimi zaman bir düşünce sisteminin somutlaştırılmış sembolize öğelerinde kendini gösterebilir. Arkeolojik kontekstlerden edinilen materyal arasında söz konusu niteliğe sahip olduğu düşünülen örnekler ile sıkça karşılaşılammakta buna karşın ele geçen az sayıdaki örnek ile birtakım fikirler ileri sürülebilmektedir. Bu materyal grupları arasında yer alan ve bu çalışmanın da konusunu oluşturan kemik objeler, sembolik düşünce sisteminin ve nihayetinde tarihöncesine gönderme yapan olguların temsilcileri arasındadır.

Canlı ve cansız varlıklar arasındaki bağı temsil eden unsurlardan biri belki de en önemlisi onlara yüklediğimiz anlamlardır. İnsanlar için ifade ettikleri anlam bir başka deyişle insanların nesnelere yüklediği anlam onları değerli kılan bir davranış biçimidir. Bir tür simgeleştirme veya sembolleştirme olarak da düşünülebilecek olan bu davranışta biz insanlar için bir nesnenin

ne anlam ifade ettiği, yine biz insanlar tarafından onlara yüklenen anlamlar ile değer kazanır. Tam da bu noktada sembol/simge kavramını ve bu iki kullanım arasındaki anlam bütünlüğünü ya da farklılığını irdelemekte yarar vardır. Simge, du-yularla ifade edemediğimiz bir şeyi belirtmek için kullandığımız somut nesne veya işaret, alem, rumuz veya sembollerdir¹. Türk Dil Kurumu tarafından yapılmış olan bu “Simge” tanımının içerisinde “Sembol” kelimesinin de geçtiğinin altını çizmekte yarar vardır. Yine Türk Dil Kurumu tarafından yapılan “Sembol” tanımına bakıldığında; “*simge, simgesel niteliği olan*” şeklinde bir tanımla karşılaşılır². Yapılan tanımlardan hareketle bir kavram ayrılığından belirgin bir şekilde söz etmek mümkün görünmemekle birlikte sembolize etme davranışının bir düşünce sistematığı gerektirdiği inkâr edilemez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sembolleştirme, belirli bir özne için fenomenal bir bilinç durumunun yansımasıdır. Yansıtılmak istenen bu fenomenal durumun sonuçta neye benzediği veya ne ifade ettiği, doğadaki yeri ve önemine ilişkin problemler, Nagel’in öne sürdüğü gibi “Zihin-Beden Problematığı” paradigmasında da kendini gösterir ve bunu ortaya çıkaran esas unsurun zihnin kendisi olduğuna işaret eder³. Lévi Strauss’un 1940’lı yıllarda öne sürmüş olduğu “simgesel düşüncenin doğuşunun açıklanamayacağı” yolundaki görüşe karşı⁴, sembolik düşüncenin doğuşunun açıklanmasına yönelik olarak ortaya konan kuramların iki ana eğilime işaret ettiğini söylemek mümkündür.

¹ Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1979, 713 (Simge).

² Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük, 1979, 698 (Sembol).

³ Nagel 1979, 94.

⁴ Barnard 2012, 157.

Bunlardan biri insanlığın kademeli ilerleme ile evrimsel olarak gelişimi esasına dayanırken diğeri Homo sapiens'in dünya üzerindeki yayılımına bağlanan "Davranışsal Modernite" veya "Kültürel Modernite" ile kendini gösterir⁵. Taylor tarafından 1870'lerde yapılan "Kültür" tanımı, insan faaliyetlerinin tüm yünlerini ele alan bir tanımlamadır⁶. Maddî, sosyal ve manevî unsurların tamamına işaret etmiştir. Daha yapıcı bir yaklaşımla White⁷, 1950'lerde "extra-somatik adaptasyon" görüşü ile var olurken Binford⁸ "genetik olmayan adaptasyonlar" tanımını öne sürmüştür. Cassier⁹, insanları "Homo Symbolis" olarak tanımlarken Deacon¹⁰ "Sembolik Türler" ifadesini kullanmıştır. Ortaya atılan tüm tanım ve yaklaşımların buluşma noktası "simgeler aracılığıyla düşünmek" gibi görünmektedir. Dunbar¹¹ tarafından geliştirilen "Zihin Kuramı"nda esas olan, başkalarının farklı düşündüğünü kişinin anlamasıdır. Bir şekilde gerçekliği temsil eden işaretler olarak sembollere ilişkin süreçsel görüşler, kültürel bir gerçekliği çerçeveleyen zihinsel kirişler olarak yapısalcı görüşler ve fenomenolojik deneyimler olarak postmodern görüşler ve bunların yarattığı sonuçlar insan sembolizminin çok boyutluluğunu ortaya koymaktadır. İnsan sembolizminin bilişsel yapıları, ritüel ikonları, cinsiyet ve prestije yönelik parametreleri, teknolojik ve pratik bilgi birikimleri içeren bir dinamizm olduğu şüphesizdir.

Söz konusu kemik olduğunda ise "organik hammadde" niteliği ön plana çıkar

ve bu durum bir dezavantaj yaratır. Buna karşın içeriğindeki organiklerin, oldukça yavaş bir ivmeyle değişime uğradığı da bilinmektedir¹². İnsan eliyle bir obje haline dönüştürülsün ya da dönüştürülmesin tüm çağlar boyunca insanın tanıştığı ilk kaynaklardan biridir kemik. Bilişsel gelişimden veya bir üst düzey düşünebilme kazanımından tamamen bağımsız değerlendirilmesi gereken açlık giderme, yeni doğan bir *habilis* bebeğinde de *sapiens* bebeğinde de aynı eğilimle kendini göstermiş olmalıdır. Her canlı kendini beslemek ve korumak zorundadır. Beslenme sürecinin ilk basamağı leş yiyicilik olduğuna göre kemiğin paleo yaşam içerisinde hali hazırda var olduğunu anlamak zor olmayacaktır. Gerek leş yiyerek gerek avlanarak elde edilen her besin kaynağı bir yaşamın sonlanması sonucu mümkün olabilmektedir. Bu basit gibi görünen yaşamsal denklemin zamanla manevî bir anlam kazandığı avcılarının bedenleri üzerinde taşıdıkları hayvan kemiklerine ait objeler ile kendini göstermektedir. Bu durumda kemik, henüz insan eliyle bir değişime uğratılmadan "yaşamsal bir kaynak" algısı ile Paleolitik zihinlerde var olmuştur. Özellikle kemik içinde bulunan iliğin diyetdeki yeri ve önemi düşünüldüğünde bu algının pekişmemesi pek mümkün görünmemektedir. Kemik bu özelliği ile tek başına beslenmeyi, "yaşamın kaynağını" sembolize eder. Paleo yaşam içinde hayatta kalmanın ilk koşulu, olmazsa olmazı beslenmedir. Böylelikle beslenmenin, hayatta kalmanın simgesi olmuştur kemik. Ona başkaca bir anlam yüklemeye de

⁵ Conard 2010, 7621; Mellaars –Stringer 1989, Bednarik 2008.

⁶ Taylor 1871.

⁷ White 1959, 8.

⁸ Binford 1962.

⁹ Cassier 1944.

¹⁰ Deacon 1993.

¹¹ Dunbar 2004, 41-76.

¹² Alpagut 1985, 37.

pek gerek kalmamıştır. Bu elbette ki Alt Paleolitik Dönem'in erken süreçlerinde "kemik yaşam sembolü olmuştur" anlamına gelmemektedir. İfade edilmek istenen husus, sembolik sistematığın zihinlerdeki ilk filizleri olabileceğidir.

Zihinsel süreçte bir şekilde yerini almış olan sembolleştirme eğilimini, somut materyal üzerinde gözlemek şüphesiz ki kolay değildir. Buna karşın ele geçen birtakım bulguların sembolik nitelikleri olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Kemik objeler üzerinde aranabilecek sembolik anlamlar ise kendini elbaltalarında, kemikten veya boynuzdan yapılan amuletlerde, üzerlerine çentikler atılmış olan kürek kemiklerinde ve bazı alet formlarında göstermektedir.

Gizli Kalmış Sembolizm

İnsanlık tarihi boyunca nesnelere kavramlara yüklemiş olduğumuz ve zaman, coğrafya, iklim, yaşam biçimi, kaynakların çeşitliliği gibi pek çok unsur ile bağdaştırabileceğimiz sembolizmin varlığı her zaman doğaüstü ile mi ilişkilendirilmelidir? Bir başka açıdan aynı soruyu şöyle de sormak mümkündür: "Her sembol doğaüstüne mi gönderme yapar" Sembolize etme / simgeleştirme davranışının tam teşekküllü dil kullanımını ile eş zamanlı gelişip gelişmediği yolundaki düşünceler yerini, bu gelişimin kelimelerden / sözlü ifadeden önceki iletişimin bir yansıması veya ruhsal dünyanın dışavurumu olabileceği gibi düşüncelere bırakmıştır¹³.

Her canlının açlığını gidermek, kendini korumak gibi içgüdüsel davranışlara sahip olduğu bilinen bir gerçektir. Buna

karşın çevresinde bir döngü halinde süredenen doğum ve ölüm, özellikle ölüsünü gömmeyen topluluklar için aklın erişemediği bir gizdir. Hayatta kalmak için verilen yaşam mücadelesinde fail kim olursa olsun varoluş itibari ile insanların gözlemleyebildiği fakat kontrolleri dışındaki olguların doğum ve ölümden ibaret olmadığı da apaçık ortadadır. İnsan zihninin yaşananlarla, anılarla dolmaya başlaması düşünsel olarak zamanda geriye gidebilme/ hatırlama ve zamanda ileriye gidebilme/ hayal kurma, plan yapma gibi kavramsal olguları tetiklemiş olmalıdır. Kendine dışarıdan bakmayı öğrenen ve bireyselliğini fark eden insan kavramsallaştırma, soyutlama becerilerini de beraberinde geliştirmiş olmalıdır.

Sembolik düşünce ürünü olarak nitelendirilebilecek bulguların varlığını tek bir unsur bağlamında açıklamaya çalışmak veya davranışsal, ussal açılardan bir standardizasyon arayışında olmak pek çok unsurun gözden kaçmasına sebep olmaktadır. Sembolik ürünlerin birtakım duygu, düşünce ya da inancı tasvir ettiği bir gerçektir. Bu tasvirlerin yaşam, ölüm, mevsim, yaşam kaynakları, av verimliliği, büyüsel-dinsel değerleri veya çeşitli öyküleri içeren semboller sistemi olduğu da düşünülebilir. Kuşkusuz bu öykülerin içeriklerini, tam olarak ne anlatmak istediklerini net bir şekilde ortaya koymak mümkün olmayacaktır fakat farklı simgesel değerlerin bulunduğu bir sistemler bütünü olduğunun ya da bunların Paleolitik toplulukların yaşamında ne denli önemli bir yeri olduğunun anlaşılması daha mümkün olacaktır¹⁴.

¹³ Barnard 2012, 48.

¹⁴ Barnard 2012.

Kemik Objelerde Sembolizm

Hammaddesi kemik ve/veya boynuz olan buluntular içerisinde sembolik anlama ve sembolik işaretlere sahip olabilecek örnekleri bir sınıflamaya tâbi tuttuğumuzda altı grup ortaya çıktığı görülmüştür. Bunlar;

- Kemik Elbaltaları
- Kemik / Boynuz Takılar
- Çentikli Kemikler (Spatula, Scapula/Kürek Kemiği)
- Figüratif Örnekler
- Aşık Kemikleri
- Aletler

olarak sınıflandırılmıştır¹⁵.

Kemik elbaltaları, kemik alet endüstri öğeleri açısından bakıldığında gerek Afrika gerek Avrupa gerekse Ortadoğu'da kemik alet buluntuları içerisinde yer almaktadır. Afrika kıtasında şimdilik kaydıyla bilinen kemik elbaltaları Olduvai Gorge (Tanzanya), Konso (Etiyopya) ve Ortadoğu'da Revadim (İsrail) örnekleri ile tanınmaktadır¹⁶. Avrupa'dan bilinen kemik elbaltaları ise Fontana Ranuccio (İtalya), Vértesszöllös (Macaristan) ve Bilzingsleben (Almanya) örnekleridir¹⁷. Sözü edilen tüm bu örnekler Alt Paleolitik kontekstlerden ele geçmiş olan ve bölgesel kronolojileri dışında aralarında hemen hemen hiçbir fark olmayan elbaltalarıdır. Üretimlerinde tercih edilmiş olan hayvan türünün istisnasız bir şekilde *Elephas*/fil kemiği olması ve ek

olarak tamamının uzun bacak kemiklerinden şekillendirilmiş olması bu elbaltalarını ortak paydada birleştiren bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Üretimleri sırasında yontma tekniğinin kullanılmış olması da bir başka ortak özellik olarak ifade edilmektedir¹⁸. Görünen tek farklılığın bölgesel/kronolojik olması ve tüm örneklerin Alt Paleolitik Dönem içerisinde üretilmiş olması dikkat çekicidir. Tamamı *Acheuléen* kontekstlerden ele geçen elbaltalarının bir alet olmanın ötesinde bir anlam taşıyıp taşımadığı ve hammaddesi taş olan elbaltaları ile aralarında nasıl bir ilişki olduğu gibi sorular yapılan kozmolojik ve sembolik değerlendirmeler sonucunda bazı cevaplar bulabilmiştir. Ek olarak yapılan fonksiyonel karşılaştırmaların ortaya koyduğu sonuç kemik elbaltalarının sembolik anlamları olabileceğidir¹⁹. Sözü edilen elbaltalarından Konso (Etiyopya) üzerinde yapılan fonksiyonel karşılaştırmalar ve beraberinde kullanım izi analizlerine ilişkin sonuçlar, elbaltalarının kesme ve dilme işlerinde yoğun şekilde kullanıldığı yolundadır²⁰.

Castel di Guido kemik elbaltaları taş elbaltalarından ebat olarak daha büyüktür. Aynı şekilde Verteszöllös ve Bilzingsleben kemik elbaltaları da taş elbaltalarından büyüktür. Buna karşın Konso, Fontana Ranuccio ve Revadim kemik elbaltaları taş olanlar ile benzer ölçülere sahiptir. Taş elbaltalarının üretim teknikleri ile kemik elbaltalarının üretim tekniklerinin de birbirinden farksız olduğu ancak kemikten üre-

¹⁵ Söz konusu sınıflandırma, bu çalışmanın bir amacı olup yazar tarafından öne sürülmüştür.

¹⁶ Beyene ve diğ. 2013, 1584; Rabinovich ve diğ. 2012, 12; Backwell – d'Errico 2014, 953.

¹⁷ Zutovski – Barkai 2016, 23.

¹⁸ Zutovski –Barkai 2016, 233.

¹⁹ Zutovski –Barkai 2016, 233.

²⁰ Rabinovich ve diğ. 2012,12.

tilenlerin hammadde tercihinde daha spesifik bir yaklaşım sergilendiği ifade edilmektedir. Bu da sadece fillere ait uzun bacak kemiklerinin tercih edilmesi ile açıklanmaktadır. Ek olarak kemiğin taze iken şekillendirilmiş olması gerektiği aksi halde yontma işleminin sağlıklı yapılamayacağı dile getirilmektedir. Sözü edilen yerleşimlerin tümünden elbaltası dışında da kemikten üretilmiş materyal ele geçmiştir. Bunların üretiminde seçici davranılmamış, faunal kaynakların elverdiği ölçüde çeşitlenmeye gidilmiştir. Konu elbaltası olduğunda özellikli seçimlerin ortaya çıkması düşündürücüdür²¹.

Yukarıda adı geçen tüm *Acheulléen* kontektlerde filin baskın diyet hayvanı olduğu ve kalıntılar üzerinde kasaplık izlerinin yoğun şekilde gözlemlendiği ifade edilmektedir. Tüm bu bulgular kemik elbaltaları ile fil kemikleri arasında özel bir bağa işaret etmektedir²². Kasaplık işlemlerinin, özellikle av hayvanının fil olması durumunda, kemik elbaltaları ile yapıyor olma olasılığı bu özel bağ için tanımlayıcı bir nitelik olarak araştırmacıları tarafından ifade edilmektedir. Bu durum ritüel nitelik taşıyan av stratejilerinin bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Doğadan gelenin doğaya dönmesi veya bir yaşam döngüsü olarak da tanımlanabilecek sembolik bir davranış biçimine işaret ediyor olması son derece muhtemeldir. Kemik elbaltalarının taştan şekillendirilmiş olanların yerini doldurmak ve/veya herhangi bir eksikliği gidermek amacıyla üretilmedikleri her iki hammaddenin ürünlerinin bir arada bulu-

nuyor olması ile kanıt bulmaktadır. Görünen o ki elbaltaları sadece fonksiyona yönelik olarak üretilen aletler değildir. Bu durum yalnızca kemik elbaltalarında değil, taş elbaltaları için de geçerliğini korur zira ergonomik olmayan iri boyutlu taş elbaltalarının varlığı²³ prestij unsuru ile açıklanabilmektedir.

Avcı-toplayıcı gruplarda ava konu olan hayvanların avcı ile spirüel anlamda ilişkilendirilmesi; avcının hastalığında av hayvanının etkisi olabileceği ve ava ait kalıntıların aynı etkiyi tedavi sürecinde de gösterebileceğine olan olası inançlar söz konusu elbaltalarının varlığına bir açıklama olarak düşünülebilir. Kemik elbaltaları sembolizmin birer ürünü olarak değerlendirilebilir. Çek Cumhuriyeti'nde yaklaşık 30 bin yıl öncesine tarihlenen Gravettian Pşedmosti'de ortaya çıkarılan bir mezarlık alanının mamut scapulası / kürek kemiği kullanılarak çevrelendiği tespit edilmiştir²⁴.

3 bireyden fazla olduğu kesin olarak ifade edilen mezar alanında bulunan kürek kemiklerinden birinin üzerinde düzensiz halde atılan çizikler tespit edilmiştir²⁵. Bu uygulamanın bir mezarlık alanında karşımıza çıkması mamutun ölen kişiler ile ilişkilendirilmiş olmasıyla açıklanabilir. Söz konusu ölümlerin mamut avı sırasında gerçekleşmiş olma olasılığı yanında ölen kişilerin iyi birer mamut avcısı olduğu ve başka nedenlerden ötürü öldüğü de düşünülebilir. Gerçekte uygulamadaki amaç her ne olursa olsun bunun sembolik bir

²¹ Zutovski – Barkai 2016, 231.

²² Zutovski – Barkai 2016, 233.

²³ Gould 1980.

²⁴ Svoboda 2008, 22.

²⁵ Svoboda 2008, 22.

düşünce sisteminin üretisi/unsuru olduğu aşikârdır²⁶.

Tıpkı kemik elbaltalarında olduğu gibi kemik takılar da av-avcı bağlamında değerlendirilebilir. Krapina örneği daha farklı bir anlamı sembolize ediyor gibi görünmektedir. 130.000’li yıllarda iskân gören Hırvatistan Krapina Kayaaltı Sığınağı, binli olarak şekillendirildiği anlaşılan pençe bulgularıyla dikkat çekmiştir²⁷. Özel bir tür beyaz kartala ait olduğu anlaşılan bu pençelerin takı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Kartala ait pençe kemiklerinin özellikle tercih edildiği ve hayvanın birtakım özel av teknikleri kullanılarak yakalanmış olması gerektiği düşünülmektedir. Faunal veriler içerisinde sözü edilen hayvana ait kemiklerin bulunmaması bunların leşlerden toplanmış olabileceğini de akla getirmektedir. Her durumda özellikli bir tercihten söz etmek mümkündür. Özellikle kartal pençesinin tercih edilmiş olması bunu kullanan *Neanderthall* insanı ile beyaz kartal arasında kurulmuş olan özel bir bağa işaret ediyor olabilir.

Avcı-av ilişkisini vücut üzerinde taşıyan takılarda arama eğilimi, bir olasılık olarak, onlara koruyucu bir anlam atfedilmesi ile ilişkilendirilebilir. Avcı ve avı arasındaki bağın sembolikleşmiş yansımaları olarak takıların, ait olduğu hayvan üzerinde avcı tarafından kurulan hakimiyetin ve/veya av-avcı arasında yapılan gizli antlaşmanın somutlaşan simgeleri olabileceklerine ilişkin yorumlar da bulunmaktadır²⁸.

Bu anlayışın yansımalarını gösteren takılara Anadolu’da Paleolitik Çağ itibarı ile rastlanmaktadır²⁹. Hammadde olarak yumuşakça kabuklarının ve taşın tercih edilmesine bir alternatif olan kemik/diş; Karain³⁰, Öküzini³¹, Üçağzılı³² gibi Akdeniz Bölgesi Paleolitik Çağ yerleşmelerinde kolye ucu/takı olarak üretilmiş ve kullanılmıştır. Sonrasında da devam eden kullanım, Neolitik Çağ Marmara Bölgesi yerleşmeleri arasında yer alan Barcın Hüyük’te de kendini göstermektedir. Barcın Hüyük’ten ele geçen ve kolye ucu olarak şekillendirilmiş olan alageyiğe ait köpek dişleri sembolik anlama sahip kullanımlara örnek olarak gösterilebilir³³. Aynı kullanımın örneklerine Çatalhöyük³⁴, Aşıklıhöyük³⁵ gibi yerleşmelerde de rastlanmaktadır.

İnsanların zihinlerinde yarattıkları bu ve benzeri sembolik davranışlar, kendilerince dış dünyaya bir anlam yükleme çabası olarak düşünülebilir. Bu anlamın yaşadıkları hayatın gerçekliklerini yansıttığı olması da oldukça mümkündür. Bu gerçeklikler ise insanların doğayla olan mücadelesi bir başka deyişle hayatta kalmanın kolay bir yolunu bulmak ile özdeşleştirilebilir.

Üzerine çentik atılan kemik örnekler, scapula/kürek kemikleri vb işlenmemiş kemik öğelerle temsil edilebileceği gibi spatula vb aletler ile de temsil edilebilmektedir. Bunlara örnek olarak Kırım’da keşfedilen 40.000 yıllık bir kuzgun kanat kemiği üzerindeki çentikler gösterilebilir³⁶.

²⁶ Svoboda 2008, 22.

²⁷ Radovčić ve diğ. 2015.

²⁸ Varner 2008, 104.

²⁹ Aslan 2006, 48.

³⁰ Yalçınkaya ve diğ. 2001, 13-15.

³¹ Kartal 2009, 114.

³² Dinçer ve diğ. 2001, 1-4.

³³ Erdalkıran 2015, 122; Erdalkıran 2016, 214.

³⁴ Russel 2013, 354.

³⁵ Özbaşaran 2012.

³⁶ Majkić ve diğ. 2017.

Oyulmuş haldeki yedi çentikten beşi paraleldir aynı zamanda benzer bir derinlik ve şekle sahiptir. Dolayısıyla bu çentiklerin biçimleri aynı aletle yapıldığına işaret eder. Bunun yanında 2 ve 6 numaralı çentikler, diğerlerine göre daha farklı görünüme sahiptir: hafifçe eğik ve daha sığ özellikte olan bu iki çentiğin sonradan orijinal dizilimdeki boşlukları doldurması, çentik aralıklarının eşit olması ve daha düzenli bir desen yaratması için eklendiği ifade edilmektedir³⁷.

*İdeal ve değer yargılarının bilimsel anlam ile maksadının ortaya konulması, çok daha kapsamlı çözümlenelerin yapılmasını zorunlu kalmaktadır. Anlamli insan davranışının nihai elementleriyle ilgili yapılan tüm ciddi düşünceler, esas itibarıyla, eylemin maksat ile araç sınıflandırmasına dayalı olarak gerçekleştirilmektedir. Belirlenen maksada başarıyla ulaşılmasını sağlayan, uygun araçların seçilmesi sorunu, hiç şüphesiz, tüm bilimsel analizlerde aşılması gereken bir engeldir*³⁸. Evrimsel psikoloji kavramını Weber yaklaşımından hareketle değerlendiren ekip ilk olarak çentikler arasındaki boşlukları incelemiştir. Elde edilen sonuçlara göre çizgiler arasındaki boşlukların da dahil olduğu küçük farklılıkları algılama kabiliyetimizin bir sınırı bulunmaktadır. d'Errico, bu çentik dizilimlerinin eşit aralıklarla algılanabilmesi için, daha sonradan eklenen 2 ve 6 numaralı çentiklerin gerekli olduğunu ifade etmektedir³⁹. Daha fazla kanıt elde etmek isteyen araştırmacılar, gö-

nüllülerden oluşan bir gruba *Neanderthaller* gibi taş aletler kullanarak bir hindinin kemiğinde eşit aralıklarla çentikler açmalarını istemiştir. Gönüllülerin oluşturduğu çentik dizileri, arasındaki boşluklar da dahil olmak üzere *Neanderthallerin* yaptığı diziyeye oldukça benzer sonuçlar ortaya koymuştur. d'Errico⁴⁰, bu çentiklerin sembolik bir anlam taşıdığını, hatta belki de bir mülkiyet belirttiğini düşünmektedir fakat bu yorumlar bugün için muhakkak ki tartışmaya açıktır. *"Bu kemiğe çeşitli anlamlar yüklenebilir. Aksi halde çentikleri bu kadar düzenli aralıklarla yerleştirmek için böyle bir özen göstermezlerdi"*⁴¹. Daha önce sözü edilen Gravettian Pşedmosti mezarlığındaki çentikli mamut kürek kemiğine burada da değinmekte yarar vardır. Örnek olarak gösterilebilecek bir diğer bulgu Üst Paleolitik Dönem'e tarihlenen Brno Mezarı'ndan ele geçmiştir⁴². Ele geçtiği mezardaki bireyin patolojik rahatsızlığı olduğunun tespit edilmesi de ilginç bir özellik olarak kendini göstermektedir. Mezar eşyaları arasında bulunan on dört adet kazınmış haldeki mamut kemiği⁴³ şüphesiz sembolik bir kullanıma işaret eder.

Çentikli kürek kemiklerinin sembolik anlamları olan bir grubu temsil ettiğini ileri sürmek için yeteri kadar veri bulunmamaktadır. Çatalhöyük⁴⁴, Cafer Höyük⁴⁵, Salat Cami Yanı⁴⁶, Aşıklı Höyük⁴⁷, Boncuklu⁴⁸, Barcın Höyük⁴⁹ gibi yerleşimlerde özellikle keçi ve sığır kürek kemiklerinin önemli ol-

³⁷ Majkić ve diğ. 2017.

³⁸ Weber 1949, 51-52.

³⁹ Majkić ve diğ. 2017.

⁴⁰ Majkić ve diğ. 2017.

⁴¹ Majkić ve diğ. 2017.

⁴² Pettitt 2011, 193.

⁴³ Pettitt 2011, 193.

⁴⁴ Russell 2016.

⁴⁵ Cauvin 2011, 1-40.

⁴⁶ Miyake 2011, 129-149.

⁴⁷ Esin – Harmankaya 2007, 255-272.

⁴⁸ Baird ve diğ. 2016, 15-19.

⁴⁹ Erdalkıran 2015, 121.

duğu anlaşılmaktadır. Öne sürülen görüşlerden bir diğeri ise çentikli kürek kemiklerinin/scapula müzik aleti olarak kullanılmış olabileceği yönündedir⁵⁰. “Plaster Tools” olarak da tanımlanan kürek kemikleri Russell’a göre, duvar sıvalarının sürülmesi ile ilişkilendirildiği için, ele geçirildiği yapının inşası ile ilgili bir sembolizme işaret etmektedir⁵¹. Çatalhöyük’te tespit edilen bir başka örnekte ise bir arada ele geçmiş olan beş adet kürek kemiği, bir kadın figürünü, bir insan kemiği ve aşık kemikleri Twiss ve diğ. tarafından sembolik bir kullanımın işareti olarak değerlendirilmiştir⁵².

Güneydoğu Anadolu Bölgesi’nin Çanak Çömleksiz Neolitik evresi için önem taşıyan ve adeta düşsel yaşamın mimariye yansımaları ile dikkat çeken Göbekli Tepe’de kemik ögeleri üzerinde de benzer bir anlayış göze çarpmaktadır. Ele geçen dekore edilmiş spatulalar mimaride görülen anlayışın taşınabilir sanat eserlerine yansımaları olarak tanımlanabilir. “T” biçimli dikmelerin tasvir edildiği Göbekli Tepe spatulası diğer yüzünde de geometrik bezemelere sahiptir⁵³. Söz konusu spatula, Göbekli Tepe’nin mimarisine gömdüğü sembolik düşünce sisteminin minyatür bir temsilcisi gibidir. Göbekli Tepe örneği ile benzer özellikler gösteren spatulalar Körtik Tepe⁵⁴ buluntuları arasında da yer almaktadır. Hasankeyf’ten⁵⁵ de bilinen dekore edilmiş spatula geleneği Körtik Tepe’de Göbekli Tepe’de olduğu gibi geometrik yanında figüratif bezemelerle de kendini göstermektedir.

Avrupa Üst Paleolitik Çağ kontekstleri içinde karşımıza çıkan balık kuyruğu formunda üretilmiş olan spatulalar da bir tür sembolik davranış örneği olmalıdır⁵⁶. Ek olarak fonksiyonel açıdan tanımlaması yapılamamış olan “kesilmiş konturlar” özellikle at figürleri⁵⁷ ile sembolizasyona işaret eden bir uygulama gibi görünmektedir. Özellikle atın dönem faunası içerisindeki ve yerleşmelerdeki yer ve önemi düşünüldüğünde spritüel bağlantının kurulmuş olması oldukça doğaldır. Bunlara ek olarak figüratif bezemelere sahip delikli bastonlar, geometrik bezemelere sahip yarı yuvarlak bagetler ve çeşitli hayvan başları ve figürleri ile bezenmiş savurgalar sembolik unsurlar arasında değerlendirilmektedir⁵⁸.

Sembolik anlam taşıdığı şüphesiz olan figüratif ögeleri başlığı altında değerlendirilebilecek bulgular arasında yılan figürleri yer almaktadır. Yeraltı ve yerüstünü temsil ettiğine inanılan yılan, ölü atalarla ilişkilendirilmiş öyle ki bazı dönemlerde tanrısal bir varlık haline gelmiştir. Derisini değiştirmesi, yenilenmeyi temsil etmiş ve bu temsil yılanın; ölümsüzlüğün, yeniden dünyaya gelişin simgesi olmasını sağlamıştır⁵⁹. Batman il sınırları içerisinde yer alan Hallan Çemi’de kemik endüstri dendiğinde akla ilk gelen öge “kemik yılan”dır. Hallan Çemi’den ele geçen örneğin ben-

⁵⁰ Dunand, 1973, 75.

⁵¹ Russel 2016, 126.

⁵² Twiss ve diğ. 2007, 149.

⁵³ Dietrich – Notroff 2017.

⁵⁴ Özkaya – Coşkun 2011; Özkaya – Coşkun 2013.

⁵⁵ Miyake 2013, 40-47.

⁵⁶ Piel-Desruisseaux 1986: 224, 236, 241, 252.

⁵⁷ Piel-Desruisseaux 1986.

⁵⁸ Piel-Desruisseaux 1986.

⁵⁹ Eliade 2014, 248.

zerlerine Nevali Çori, Cafer Höyük ve Göbekli Tepe’de rastlamak mümkündür⁶⁰. Benzer ögeler Marmara Bölgesi’nde de karşımıza çıkar; Barcın Höyük⁶¹, Aşağıpınar ve Toptepe söz konusu figüratif uygulamanın karşımıza çıktığı diğer yerleşmeler arasındadır⁶².

Söz konusu yılan figürü olduğunda elbette ki Çatalhöyük’ten tanınan yılan figürlü hançerden söz etmek gerekmektedir⁶³. Buna ek olarak Tepecik Çiftlik’ten⁶⁴ ele geçen hayvan başı figürlü spatula da sembolik bir yaklaşımın ürünü olmalıdır. Benzer bir uygulamanın ürünlerini Göller Bölgesi kemik endüstrisinde de izlemek mümkündür⁶⁵. Neolitik ve Kalkolitik çağ tabakalarında hayvan betimlerinin sıklıkla kaşıklarda, başlı iğnelerde, kemer tokalarında figür olarak kullanıldığı görülmektedir ki bu durum bölgenin dikkat çekici bir özelliğidir⁶⁶.

Kemiğin benzer kullanımına bir başka örnek Suriye Tell Qarassa’dan ele geçen bir levhadır⁶⁷. 51 mm uzunluğa sahip olan kemik levha MÖ 9. bine tarihlenen bir mezar kontekstinden ele geçmiştir. Üzerinde yer alan iki adet insan yüzü betiminin neyi veya kimi/kimleri sembolize ettiği ise kuvvetle muhtemel bir muamma olarak kalacaktır.

Figüratif ögeler arasında değinilmesi gereken bir grup da kemik figürleridir. İnsan ve hayvan figürlerinden oluşan önemli koleksiyonlar özellikle Avrupa Üst

Paleolitik kontekstlerinde yoğun olarak karşımıza çıkar⁶⁸. Bu temsillerin tam olarak doğa ile mi yoksa doğaüstü ile mi ilişkilendirilmesi gerektiği tartışılmaya devam eden bir konudur. Özellikle zoomorf figürlerin varlıklarına ilişkin akla yatkın önerilerden biri B. David ve J.J. Lefrère tarafından ortaya atılan görüştür⁶⁹.

Şüphesiz kadın figürinleri için çok sayıda yorum yapılmıştır. Bunlardan birkaçına örnek vermek gerekirse; J. Bachofen’e göre anaerkil toplum yapısının göstergeleridir. Kadın figürinleri yüzü/kimliği olmayan doğurgan, bereketli hayatın devamlılığını güvence altına alan “Ana Tanrıça” ya dönüştürülmüş kadın figürinleridir⁷⁰. R. G. Levy; Paleolitik figürinlerin “bereket kültürü” örnekleri olduğunu ileri sürmüştür⁷¹. A. Marchak’a göre, Üst Paleolitik insanları ile bugünkü insanın beyin yapıları birbirine benzer bu nedenle atalarımız bizimle aynı biliş seviyesi ve karşılaştırma yeteneğine sahiptir. Bir kadının geçirebileceği olgunlaşma, menstrual döngü, cinsellik, gebelik, doğum, emzirme gibi tüm süreçler tasvir edilmiştir⁷². Gimbutas; kadın figürinlerinin Paleolitik Çağ’da bir tanrısalıktan söz edilemeyeceğinden, kuş tanrıçalarının prototipi olduğunu başka bir ifadeyle kuşlarla ilişkilendirilmiş kadın tasvirleri olduğunu öne sürmüştür⁷³. Duhard, figürinlerin Paleolitik jinekoloji ve kadın hastalıklarına ilişkin tıbbî eğitimin araçları

⁶⁰ Rosenberg 2011, 66, fig.16.

⁶¹ Erdalkıran 2016, 210.

⁶² Özdoğan 2013, 179, 182.

⁶³ Mellaart 2003.

⁶⁴ Bıçakçı ve diğ. 2009, 209.

⁶⁵ Bordaz 1969; Umurtak 1994, 65.

⁶⁶ Bordaz 1969; Duru – Umurtak 2005, 117.

⁶⁷ Ibáñez ve diğ. 2014, 85, fig.3.

⁶⁸ Gamble 1982, 96.

⁶⁹ David – Lefrère 2013.

⁷⁰ Bachofen 1967; Russell 1998, 262.

⁷¹ Levy 1948.

⁷² Marchak 1991, 17-31.

⁷³ Gimbutas 1982.

olduğunu öne sürmektedir⁷⁴. Hardin'e göre meme hipertrofisi olarak bilinen patolojik bir durumdur⁷⁵. Esasen ele geçen tüm örnekler, kadın yaşamı ile bağlantılı olan tüm özelliklerin sanatsal eğilim içerisinde sembolize edilerek hikâyeleştirilmesidir⁷⁶. Örnekleri artırabileceğimiz konu için durum her ne olursa olsun bu figürlerin sembolik nitelikleri olduğu yadsınmaz bir gerçektir.

Antropomorf kemik figürlerin Üst Paleolitik Dönem'e uzanan kadın figürleri ve hayvan figürleri dışında sözü edilmesi gereken bir diğer figüratif kullanım Avrupa ve Afrika Neolitik Çağ kontekstlerinde karşımıza çıkar. Sıklıkla ele geçen ve "oyuncak bebek" olarak tanımlanan bu buluntular ilginç özelliklere sahiptir. Üretimlerinde özellikle geniş getiren hayvanlara ait metapodial kemiklerin tercih edildiği bilinmektedir⁷⁷. Metapod üzerinde yapılan müdahaleler; ona birtakım malzemelerden kol, saç, takı, giysi yapmak şeklinde kendini gösterir ki bu uygulamalar açıkça kadına işaret eder. Herhangi bir müdahalenin bulunmadığı, metapodun doğal formuyla bırakıldığı örnekler de rastlanmaktadır. Bu durumda metapodun doğal antropomorfik görünümünden faydalanılmış; metapodun distal ucu kafa, diyafiz kısmı ise vücut olarak kabul edilmiştir. Kemiğin doğallığına atfedilen sembolik değerler, anatomik özellikler anlam bağlamında nesneye yüklenmiştir. Bu bulguların teknolojik bir fonksiyonu olmadığı ortadadır ve muhakkak ki bunlara sembolik anlamlar yüklenmiştir⁷⁸.

Benzer bir uygulama Suriye Dja'de el-Mughara'da PPN B kontekstleri içerisinde de karşımıza çıkmaktadır. Atlara ait parmak kemikleri üzerine şekillendirilen figürler uygulanan antropomorfik değişimin yoğunluğuna bağlı olarak üç ayrı kategori halinde sınıflandırılmıştır⁷⁹.

Kemik ögeler üzerine uygulanan sembolik tasvirleri Avrupa Üst Paleolitik depozitleri içerisinde sıklıkla bulabilmek mümkündür. Hem kemikler üzerinde hem boynuzlar üzerinde yoğun figüratif bezemelerin kullanıldığı örnekler özellikle Magdalénien kültür ögeleri içerisinde baskındır. Buzul etkisinin yansımalarının da arandığı konuyla ilgili çalışmalar, şüphe götürmez şekilde bir sembolizmin varlığını ortaya koymaktadır⁸⁰.

Avrupa Mezolitik kontekstlerden ele geçen ve figüratif niteliği ile ele alınabilecek bir başka sembolik gruptan da söz etmekte yarar vardır. Çoğunlukla "kült" kavramı ile ilişkilendirilmiş olan bir uygulamanın ürünleri olan boynuz maskelerin temsil ettiği sembolizasyon, dikkate değer bir düşünce sisteminin yansımalarıdır. Geyik görünümüne bürünmüş olan avcılarının avın başarılı geçmesini sağlamak amacıyla yapmış oldukları bir uygulamanın parçası olarak tanımlanmaktadır. Muhakkak ki bu önem geyiğin ekonomik değerinin gücü yanında faunada dolayısıyla diyet içerisinde yerinin olması ile ilişkilidir⁸¹.

Avrupa kemik endüstrisinde kendini gösteren estetik yaklaşım Anadolu'da en

⁷⁴ Duhard 1993.

⁷⁵ Harding 1976.

⁷⁶ Kolankaya Bostancı 2014, 196-197.

⁷⁷ Sidéra – Maret 2016, 315-323.

⁷⁸ Sidéra – Maret 2016, 315-323.

⁷⁹ Christidou ve diğ. 2009, 321.

⁸⁰ Petrognani – Robert 2019, 210-220.

⁸¹ Mikhailova 2006, 187-199.

azından Paleolitik Çağ içerisinde görülmemektedir. Buna karşın kemik endüstrisinin gelişkin bir o kadar da estetik öğelerinden söz etmek ancak Neolitik Çağ'da mümkün olabilecektir⁸². Anadolu'da kemikler üzerinde kendini gösteren bu uygulamayı az da olsa boynuzlar üzerinde de görmek mümkündür. Paleolitik Çağ sonrasına ait olmakla birlikte sık rastlanmayan bir örnek olması açısından değinmekte yarar vardır; Eskişehir- Kanlıtaş'tan Kalkolitik Çağ konteksi içerisinde ele geçen bezemeli boynuz, boynuzun genellikle iş aletlerinin yapımında hammadde olarak tercih edildiği görüşüne aykırı bir temsildir. Üzerinde geometrik bezemeler bulunan boynuzun bir alet olmadığı buna karşın sembolik anlamı olan bir eşya olduğunu söylemek mümkündür. Prestij eşyası niteliği olası ihtimaller arasındadır⁸³. Ek olarak yine Kanlıtaş'tan ele geçen figüratif kemik balık⁸⁴, Kalkolitik Çağ'daki sembolleştirme davranışına örnek gösterilebilir. Kemik üzerindeki Kalkolitik Çağ sembolizasyonları arasında en dikkat çekici örneklerden biri de Tepecik-Çiftlik'te ortaya çıkarılan figürlerdir⁸⁵. At ve eşek falanksları üzerine yapılan stilize kadın betimleri oldukça sistematik bir sembolizasyonun temsilleri gibi görünmektedir. Kalkolitik Çağ sonrasında da benzer anlayışa işaret eden bir örnekten söz etmek gerekirse Limantepe Erken Tunç Çağı II evresine ait olan kemik figürin gösterilebilir⁸⁶. Bir kuş figürünü olduğu anlaşılan örnek stilize bir tasvirdir.

Bir diğer grupta değerlendirilebilecek olan aşık kemikleri; koyun, keçi vb toy-naklı hayvanların arka ayaklarının diz kısmında yer alırken insanların ayak bileğinde bulunmaktadır. Tüm memeli hayvanlarda bulunması insanların aşık kemiğine erişimi için açık şekilde kolaylıktır. Aşık kemiklerinin düz yüzeylere sahip bir tipolojisi olması, kemikleri elde tutmak / elden atmak gibi hareketlerde ergonomik bir kullanım sağlar. Bu sebeple olsa gerek ki çağlar boyunca başta oyun olmak üzere çeşitli amaçlarla dünyanın hemen her yerinde kullanılmıştır. Aşık kemiğinin zaman zaman taş, kil, metal gibi farklı hammadde-lerden üretilmiş kopyalarına da rastlanmaktadır⁸⁷.

Aşıkların oyun aracı olarak kullanıldıklarına dair kesin kanıtlar Geç Hitit'e dayansa da işlenmiş aşık kemiklerinin kendini göstermesi Paleolitik Çağ'a kadar uzanmaktadır⁸⁸. Aşık kemiklerinin oyun aracı olmalarından öte anlamları, konumlandıkları alanlarda ele geçtikleri bağlamlar ile ilişkilendirilmektedir. Yapıların kapı eşiklerinde toplu halde ele geçmesi eve şans getirmesi için konulmuş olduklarını⁸⁹, mezarlara bırakılan aşık kemiklerinin zaman zaman aşı boyası ile boyanmış olması ölüm ve yeniden doğuş ile ilişkilendirilmiş olmasını⁹⁰, göstermektedir. Prehistorik çağlar sonrasında da sembolik kullanımının sürdürüldüğü, kehanet vb yanında çeşitli ritüellerde kullanıldığı da anlaşılmaktadır⁹¹. Çağlar boyunca süregelen kullanımın

⁸² Bulut 2018a, 421.

⁸³ Bulut 2018b, 183, fot. 14.

⁸⁴ Türkcan 2011, 307.

⁸⁵ Bıçakçı 2012, 78.

⁸⁶ Erkanal ve diğ. 2012, 468.

⁸⁷ Bozbay 2012, 2.

⁸⁸ Dewez 1974, 337-345.

⁸⁹ Bejenaru ve diğ. 2010.

⁹⁰ Dandoy 1996, 53.

⁹¹ Meriç 2007, 44.

bir diğer temsili de MÖ 1.yy sonlarına uzanır. Romalılar'ın Mısır obelisklerini kaldırdığı ve kilometrelerce uzaklıktaki yerlere taşıdığı sırada obelisklerin kaldırılması ve taşınmasında metalden ya da sertlik derecesi yüksek taşlardan şekillendirdikleri aşık kemiği formundaki elemanları kullandıkları bilinmektedir. Aşık kemiklerinin tercih edilmesi form uygunluğu yanında onlara yüklenen "iyi şans" ile de ilişkilendirilmektedir. Aşık kemiklerine yüklenen bu anlam, monolit düşürülmeden kaldırılması ve sürecin başarıyla tamamlanmasına yönelik bir davranış biçimi ile ilgilidir⁹².

Günlük işlerde kullanılan aletlere de sembolik anlamlar yüklendiği yapılan çalışmalarla anlaşılmaktadır. Bu sembolik davranış, prehistorik çağlarda görüldüğü gibi günümüzde dahi gözlemlenebilecek bir davranış halindedir. Mezarlara bırakılan eşyalarla net olarak gözlemlenen bu anlam yükleme, Paleolitik Çağ'ın erken dönemlerinden itibaren uygulanan bir gelenektir. Uygulamaya ilişkin bir örnek Kahramanmaraş'ta yer alan Direkli Mağarası'nda ortaya çıkarılmıştır⁹³. 2016 yılı kazılarında tespit edilen Epi-paleolitik mezar, *hocker* pozisyonunda yatırılmış bir bireye aittir. Mezar, başlı başına pek çok açıdan önem arz etmesi yanında *in-situ* olarak ele geçmiş olan mezar eşyaları açısından da önem taşımaktadır. İskeletin kaburga kemikleri altına yerleştirilmiş olan kemik spatula ve iskeletin üzerinden ele geçmiş olan kemik olta iğnesi/kancanın mezar eşyası olarak özellikle mi üretildiği sorusuna şimdilik cevap vermek mümkün olmamakla birlikte

ölen kişi ve yitirdiği yaşamı arasındaki bağın sürdürülmesini sembolize bir uygulama olduğu ifade edilmektedir⁹⁴.

Örneklerini çoğaltabileceğimiz uygulamaya ilişkin bir başka temsil olan İtalya Borna Grande'nin üçlü gömütünden de söz etmek yerinde olacaktır. Bir erişkin erkek, biri 12-13 yaşlarında, diğeri 14-15 yaşlarında olmak üzere iki kadına ait olan üçlü mezar önem taşımaktadır. Kadınlardan birinin sol bacak kemiğinin üzerinde parçalanmış halde kemik bir bız tespit edilmiştir⁹⁵. Bunun sıradan bir mezar eşyası olmanın ötesinde bir anlam taşıdığı, üzerinden ele geçtiği bireyle arasındaki aidiyeti sembolize eden bir davranış biçimi olduğu şüphesizdir.

Yapılan birtakım etnoarkeolojik çalışmalar ilginç sonuçlar ortaya koymuştur. Kızılderili halklar olarak tanınan Mandan ve Hidatsa insanları günlük yaşam modeli çerçevesinde kadın ve erkek işlerini belirgin şekilde ayıran ve bu işleyişi kurallar çerçevesinde yürüten topluluklar olarak tanınmaktadır. Toplumda "kadına ait kutsal bilgi" niteliğinde olan işler ve bu işlerde kullanılan aletler oldukça önemli ve dikkat çekicidir. Kadının kutsal bilgileri hiçbir şekilde bir erkek tarafından kullanılamamaktadır. Aynı şekilde bu işlerde kullanılan aletler de kadının kutsal aletleri olarak kabul edilir ki "bız" bunlardan bir tanesidir. Söz konusu kutsal bilgiler arasında çadır-ev-barınak yapmak, sepet örmek, seramik-kap-kacak yapmak başta gelmektedir. Erkek ise tuzaklı avcılık, insan hakları, adalet, boyama sanatı ve kendi silahlarını üretme gibi konularda kutsal bilgilere sahiptir. Bu

⁹² Favro 2018, 16, 20.

⁹³ Ereğ 2017, 377-395.

⁹⁴ Ereğ 2017, 383.

⁹⁵ Giacobini 2007, 24; Pettitt 2011, 180, 184-185.

kutsal bilgiler kadından kadına ve erkekten erkeğe olacak şekilde nesilden nesile aktarılır⁹⁶.

Mandan ve Hidatsa kadınları bızları hemen hemen her kutsal işte, bir başka deyişle kadınlardan kadınlara aktarılan ve günlük yaşam içerisinde vazgeçilmez öneme sahip olan barınak yapımı, kap-kacak yapımı vb işlerde kullanılmaktadır. Deri işçiliği olarak tanımlayabileceğimiz çadır yapımı, kıyafet yapımı, makosen (deri çarık) yapımı gibi alanlarda bız en fazla oranda kullanılmaktadır. Buna yakın kullanım sıklığını sepet örme ve lif elde etmede görmek mümkündür. Bu uygulama, hayatı önem arz eden unsurların yapımında/üretiminde kullanılan bız gibi bir günlük iş aletinin kutsal bir niteliğe bürünmesini sağlamış ve kadının kutsalı olarak sembolize etmiştir.

Sembolik düşünce sisteminin yansımalarını somut arkeolojik bulgularda görebileceğimiz gibi yine o insanlar tarafından gerçekleştirilen birtakım soyut uygulamalarda da görebiliriz. Konu sembolizasyon olduğunda tartışmasız ölü gömme uygulamaları ilk akla gelen unsurlardan biridir. İnsanların ölümlerini yanlarında tutma, onları koruma ya da izole etme ihtiyacının kesin olarak ne zaman başladığını söylemek çok mümkün değildir elbette. Buna karşın şimdilik bilinen kaydıyla ölüsünü gömen en erken toplulukların Orta Paleolitik Dönem'de yaşamış gruplar olduğu bilinmektedir. Önceki dönemlerde tamamen muamma olduğu düşünülen ölüm algısının

böylelikle farklı bir anlam kazanmaya başladığı genel kanı itibarıyla kabul edilmiş gibi görünmektedir. Bu farkındalığın sistematikleşmeye doğru uzanacak yoldaki ilk adımlar olabileceği de düşünülebilir. Simgesel davranışın direkt olarak kendisine örnek gösterilebilecek ve ölümleri korumak/izole etmek/yakında tutmak gibi her biri ucu açık olasılıklar dahilinde olan bazı uygulamalardan söz etmek yerinde olacaktır. İspanya Sima de los Huesos'da ortaya çıkarılan "Kemik Çukuru" olarak isimlendirilen mağarada yaklaşık otuz bireye ait olduğu anlaşılan binlerce kemik tespit edilmiştir⁹⁷. Uygulama, başlı başına ilginç olması yanında gerek uzandığı tarih gerekse ele geçen bir bulgu ile daha ilginç hale gelmiştir. 450 bin yıl öncesine uzanan "Kemik Çukuru"ndan ele geçen bir adet kırmızı kuvarsit ikiyüzeyle, sembolik düşünce sistematizasyonunun bir temsili olarak görülebilir. İkiyüzeyle alet üretiminin *Homo erectus*'a dayandırıldığı göz önünde bulundurulduğunda ikiyüzeyle aletlere yüklenen bu anlamın kökenlerinin de *Homo erectus*'ta aranması gereği kendini göstermektedir. Sembolik anlamları olduğu kabul edilen ve hiçbir şekilde ergonomik olmayan ikiyüzeylelerin varlığı⁹⁸ da söz konusu sembolizasyonun diğer somutlayıcı unsurlarıdır. Bu görünümün izlerini somut arkeolojik bulgularda da izlemek mümkündür. Orta Paleolitik Dönem öncesinde de birtakım duygu ya da düşünceleri sembolize edebilecek kanıtlar olduğu bilinmektedir. Makapansgat Çakılı⁹⁹, Blombos Mağarası bulguları¹⁰⁰, Java deniz kabuğu¹⁰¹, Tantan Venüsü¹⁰²,

⁹⁶ Griffiths 2006.

⁹⁷ Arsuaga ve diğ. 1997; Arsuaga ve diğ. 2003.

⁹⁸ Gould 1980.

⁹⁹ Bednarik 1998, 4.

¹⁰⁰ Henshilwood ve diğ. 2004.

¹⁰¹ Joordens ve diğ. 2015.

¹⁰² Bednarik 2003.

Berekhat Ram¹⁰³ örnek olarak gösterilebilecek somut delillerdir. Milyonlarca yıl öncesinden başlatabileceğimiz bu sürecin Orta Paleolitik Dönem’de de temsillerini görmek mümkündür. Cotard Neanderthal Maskı¹⁰⁴ gibi başkaca da gösterilebilecek pek çok örnek bu yoldaki kilometre taşları olarak kabul edilebilir. Bu bulgular sembolik düşünce biçiminin veya sembolize etme davranışının düşünülen çok daha erken evrelerde var olduğunun göstergeleridir.

Sembolik düşünme yetisinin yansımaları farklı birtakım unsurlarda da gözlemlenebilir. Kafatası kültü, süs objeleri, insan ve hayvan figürinleri, aşı boyası kullanımı vb. Prehistorik toplulukların sembolik düşünce sistemlerinde rengin önem arz ettiğine dair algılar büyük ölçüde aşı boyası kullanımı ve özellikle de kırmızı aşı boyası ile gelişmeye başlamış gibidir. Paleolitik Çağ’da kırmızı aşı boyasının mezarlarda iskeletler üzerinde, kaya sığınakları ve mağara duvarlarında, kadın heykellerinde ve vücut boyamada kullanıldığı bilinmektedir¹⁰⁵. Aşı boyası kullanımına ilişkin pek çok veri Alt Paleolitik Dönem itibari ile ortaya koyulmuştur. Bu durum aşı boyasının Alt Paleolitik Dönem’den itibaren sembolik önem ve anlama sahip olduğunun bir göstergesidir¹⁰⁶. Benzer şekilde kafatası kültü uygulamasına dair şimdilik en erken örnekler Orta Paleolitik Dönem’e kadar uzanmaktadır. *Neanderthaller* ile görmeye başladığımız uygulama Üst Paleolitik Dönem’de de devam ettirilmiştir¹⁰⁷. Bu uygulamaya zemin oluşturacak, hazırlayıcı bir-

takım unsurların da öncesinde var olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir özellikle *Neanderthaller* ile başlayan uygulamanın *Homo Sapiens* ile devam ettirildiği düşünüldüğünde...

Sonuç

Altı grup halinde incelenen kemik ögelerin sembolize niteliklerinin açık şekilde neye veya kime gönderme yaptığını anlamak en azından şimdilik pek mümkün görünmemektedir. Bu noktada önem arz eden neye gönderme yaptıklarından ziyade gönderme yapıyor olmalarıdır. Bir başka ifadeyle birtakım kavramları sembolize etmeleri ya da birtakım sistematiklerin simgeleri olmalarıdır. Bu simgesel düşüncenin doğduğu yer ve zamanı bilmenin de mümkün olamayacağı aşikardır. Bu doğuşu tek bir olay ve tek bir zamanda aramaya çalışmak yanılısamadan başka bir sonuca götürmeyecektir. İnsanın biyolojik evrimi sadece bedenine değişime uğradığı bir süreç değildir muhakkak. Beynin de orantılı olarak bir evrim geçirdiği yapısal olduğu kadar içinde gömülü olan zihinsel donanımın da bu evrime ayak uydurduğu uzun bir süreçtir. Bedensel gelişimin, beyinsel ve zihinsel/mental gelişimle bir senkron içerisinde ver her birinin kendi yapısal özellikleri çerçevesinde geliştiğini, değiştiğini düşünmek daha akla yatkındır. Ürünlerini yüzbinlerce yıl önce görmeye başladığımız sembolik düşünmenin ise çok daha uzun zaman önce filizlenmeye başladığını söylemek mümkündür. Herhangi bir amaç için üretilmiş bir objenin sıradan olmaktan çı-

¹⁰³ d’Errico – Nowell 2000.

¹⁰⁴ Marquet – Lorblanchet 2003.

¹⁰⁵ Marshack 1972, 55.

¹⁰⁶ Kolankaya Bostancı 2012, 30.

¹⁰⁷ Desdemaines – Hugon 2010, 40.

kıp sembolik olmaya geçişi veya direkt olarak sembolik bir nesne niteliği ile üretilmiş olması dahi kendi içerisinde pek çok farklı dinamiği barındıran biliş seviyeleridir.

Yaşamsal bir kaynağın hammaddeye dönüştüğü nokta milyonlarca yıl geriye gider ve o noktada duran insan *Homo* cinsinden bir tür değıldir. Çevresinde sürekli olarak cereyan eden doğa olaylarını, doğumları, hastalıkları, ölümleri açıklayamayan ve bugün bizlerin de yaptığı gibi onlara uyumlanarak yaşamayı sürdüren insanın bu kaynağı hammaddeye dönüştürmeye karar vermesi, ondan alet üretebileceğine karar vermesinden daha üst düzey bir düşünme biçimidir. Mevcut beyin yapısı; sahip olduğu cc kapasitesi ve biliş seviyesi ile kendi içerisinde yeteri kadar organize olabilmiş bir beyin ağını işaret etmektedir. Konuşmanın değıl; bir tür ses ve jest iletişiminin kaçınılmaz gelişimi, birden fazla bireyin bulunduğu tüm topluluklar için önlenemez bir doğal süreçtir.

Bir üst düzey biliş seviyesinin varlığını veya daha üst düzey biliş seviyesine erişme durumunu açıklamaya çalışma sürecinde zaman zaman tek bir kritere zaman zaman birden fazla kritere dayandırılan öneriler ortaya atılmıştır. Salt alet üretimi, dik yürüme vb... Gözlemlenebilen somut değışimlerle açıklama eğilimi yanında dil kullanımı, bilişsel devrim, simge devrimi gibi soyut değışimlere de başvurulmuştur. Esasen tüm bu kavramların birbirini tamamlayan bütün bir sistematığın parçaları olduğu, salt dil kullanımıyla veya alet üretimi, dik yürüme vb kriterlerle açıklamaya çalışmak yerine bir bağlam dahilinde değılendirilmesi gereken ussal bir gelişim, bütünlükçü bir ağ sistemi olduğu daha akla yat-

kın görünmektedir. Bununla birlikte süreci, radikal bir değışimi ifade eden devrim terimi ile tanımlamak yerine uzun bir gelişim sürecini ve pek çok etki faktörünü kapsadığını dikkate alarak evrim terimi ile tanımlamak daha tamamlayıcı bir bakış açısı oluşturabilir.

KAYNAKÇA

- Alpagut 1985 B. Alpagut, “Fosil Kemiklerde Tarihleme Metotları”, *Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, I, (1985), 35- 42.
- Arsuaga ve diğ. 1997 J. L. Arsuaga – I. Martinez – A. Gracia – J. M. Carretero – C. Lorenzo – N. Garcia, “Sima de losHuesos (Sierra de Atapuerca, Spain) the Site”, *Journal of Human Evolution* 3, 1997, 109-127.
- Arsuaga ve diğ. 2003 J.L. Arsuaga – E. Carbonell – J. M. Bermudez de Castro, *The First Europeans from the Hills of Atapuerca* (New York, 2003).
- Aslan 2006 T. Aslan, *Öküzüni Mağarası Paleolitik Dönem Süs Objeleri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Prehistorya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (2006).
- Bachofen 1967 J. J. Bachofen, *Myth, Religion and Mother-Right* (London 1967).
- Backwell – d’Errico 2014 L. Backwell – F. d’Errico, “Paleolithic Bone Tools” *Encyclopedia of Global Archaeology*, Springer, (2014), 950-962.
- Baird ve diğ. 2016 D. Baird – A. Fairbairn – G. Mustafaoglu, “Boncuklu: the spread of farming and the antecedents of Çatalhöyük”, *Heritage Turkey* 6, 2016, 15-19.
- Barnard 2012 A. Barnard, *Simgesel Düşüncenin Doğuşu* (Çev. M. Doğan), (İstanbul 2012).
- Bednarik 1998 R. G. Bednarik, “The Australopithecine Coddle from Makapansgat, South Africa”, *The South African Archaeological Bulletin* 53, 1998,4-8.
- Bednarik 2003 R. G. Bednarik, “A Figurine from the African Acheulian”, *Current Anthropology* 44. 3, 2003, 405-412.
- Bednarik 2008 R.G.Bednarik, “The Origins of Symboling”, *Signs* 2, 2008, 82-113.
- Bejenaru ve diğ. 2010 L. Bejenaru – D. Monah – G. Bodi, “A Deposit of Astragali at The Copper Age Tell of Poduri-Dealul Ghindaru. Romania”, *Antiquity* 323.84, 2010.
- Beyene ve diğ. 2013 Y. Beyene – S. Katoh – G. Woldegabriel – W. K. Hart – K. Uto – M. Sudo – M. Kondo – M. Hyodo – P. R. Renne – G. Suwa – B. Asfaw, “The characteristics and Chronology of the Earliest Acheulean at Konso. Ethiopia”, *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 29-110 (5), (2013), 1584-91.

- Bıçakçı ve diğ. 2009 Bıçakçı – S. Balcı- Ç. Algül, “Tepecik-Çiftlik 2007 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 30 (4), (2009), 205-218.
- Bıçakçı 2012 E. Bıçakçı, “Tepecik-Çiftlik Kazısı 2010 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 33(1), (2012), 69-90.
- Binford 1962. L. Binford, “Archaeology as Anthropology”, *American Antiquity*. 28, 1962, 217-225.
- Bordaz 1969 J. Bordaz, “A Preliminary Report of the 1969 Excavations at Erbaba, a Neolithic Site near Beyşehir, Turkey”, *Türk Arkeoloji Dergisi* 18, 1969, 59-64.
- Bozbay 2012 H. Bozbay, “Aşık Kemisinin Tarihi”, *Arkeoloji ve Sanat* 141, 2012, 1-12.
- Bulut 2018a H. Bulut, *Prehistorik Dönemlerde Anadolu’da Kemik Alet Endüstrisi: Bölgesel Sentezler ve Karşılaştırmalı Değerlendirmeler*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2018).
- Bulut 2018b H. Bulut, “Kanlıtaş Höyük Erken Kalkolitik Dönem Kemik Aletleri Tekno-Tipolojik Analizler ve Genel Değerlendirmeler”, *Kütahya Müzesi 2017 Yılı 5*, 2018, 179-190.
- Cassier 1944 E. Cassier, *An Essay on Man: an Introduction to a Philosophy of Human Culture*, (New Haven 1944).
- Cauvin ve diğ. 2011 J. Cauvin – O. Aurenche – M.C. Cauvin – N. Balkan-Atlı, “The Pottery Site of Cafer Höyük” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research The Euphrates Basin Vol.2* (İstanbul 2011), 1-40.
- Christidou ve diğ. 2009 R. Christidou – E. Coquegniot – E. Gourichon, “Neolithic Figurines Manufactured Phalanges of Equids from Dja’de el Mughara, Syria”, *Journal of Field Archaeology* 34, 2008, 319-335.
- Conard 2010 N. Conard, “Cultural modernity: consensus or conundrum”, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 107, 2010, 7621-7622.
- d’Errico – Nowell 2000 F. d’Errico – A. Nowell, “A New Look at the Berekhat Ram Figurine: Implications for the Origins of Symbolism”, *Cambridge Archaeological Journal* 10, 2000, 123-167.
- Dandoy 1996 J. Dandoy, “Astragali, The Ubiquitous Gaming Pieces”, *Expedition* 38.1, 1996, 51-58.

- David – Lefrère 2013 B. David – J. J. Lefrère, *İnsanlığın En Eski Muamması* (İstanbul, 2013).
- Deacon 1993. T.W. Deacon, *The Symbolic Species: the Co-evolution of Language and the Brain* (New York 1993).
- Desdemaines Hugon 2010 C. Desdemaines Hugon, *Stepping Stones. A journey through the Ice Age Caves of the Dordogne* (USA 2010).
- Dewez 1974 M. C. Dewez, “New Hypothesis Concerning Two Engraved Bones from La Grotte de Remouchamps, Belgium”, *World Archaeology* 5. 3, 1974, 337-345.
- Dietrich – Notroff 2017 O. Dietrich – J. Notroff, “A Decorated Bone “Spatula” from Göbekli Tepe. On the Pitfalls of Iconographical Interpretations of Early Neolithic Art Neo-Lithics”, *A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research* 1.16, 2017, 22-31.
- Dinçer ve diğ. 2001 H. Dinçer, E. Güleç, S. Kuhn, M. Stiner., “1999 Yılı Üçağzılı Mağarası Kazıları”, *22.Kazı Sonuçları Toplantısı I*, (2001), 1-9.
- Duhard 1993 J.P. Duhard, “Upper Paleolithic Figures as a Reflection of Human Morphology and Social Organization”, *Antiquity* 67, 1993, 83-91.
- Dunand 1973 M. Dunand, *Fouilles de Byblos V*, (Paris 1973).
- Dunbard 2004 R. Dunbard, *The Human Story: A New History of Mankind's Evolution* (London 2004).
- Duru– Umurtak 2005 R. Duru – G. Umurtak, *Höyücek. 1989–1992 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Sonuçları/Results Of The Excavations 1989–1992* (Ankara 2005).
- Erdalkıran 2015 M. Erdalkıran, “Barcın Höyük 2013 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu” *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 30, (2015), 115-128.
- Erdalkıran 2016 M. Erdalkıran, “Barcın Höyük 2014 Yılı Kemik Aletlerinin Ön Raporu” *Arkeometri Sonuçları Toplantısı* 31, (2016), 207-222.
- Erek 2017 C. M. Erek, “Direkli Mağarası Epi-paleolitik Dönem Yaşamsal Alan Düzenlemeleri Üzerine Bir Değerlendirme” *Seleucia VII* Nisan-Mayıs, 2017, 377-395.
- Erkanal ve diğ. 2012 H. Erkanal – V. Şahoğlu – A. Aykurt – O. Kouka – İ. Tuğcu, “Liman Tepe 2010 Yılı Kara Kazıları” *33. Kazı Sonuçları Toplantısı* 4, (2012), 463-478.

- Eliade 2014 M. Eliade, *Dinler Tarihine Giriş. Cilt 1*, (Çev. L.A. Özcan) (İstanbul 2014).
- Esin – Harmankaya 2007 U. Esin – S. Harmankaya, “Aşıklı Höyük” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen (ed.), *Türkiye’de Neolitik Dönem-Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı. Yeni Kazılar, Yeni Bulgular* (İstanbul 2007), 255-272.
- Favro 2018 D. Favro, “Obelisk Bones”, *Seleucia VIII*, 2018, 11-26.
- Gamble 1982 C. Gamble, “Interaction and Alliance in Paleolithic Society”, *Man* 17.1, 1982, 92-107.
- Giacobini 2007 G. Giacobini, “Richness and Diversity of Burial Rituals in the Upper Paleolithic”, *Diogenes* 54.2, 2007, 19-39.
- Gimbutas 1982 M. Gimbutas, *The Goddesses and Gods of Old Europe* (Los Angeles 1982).
- Gould 1980 R. Gould, *Living Archaeology* (United Kingdom 1980).
- Griffitts 2006 J.L. Griffitts, *Bone Tools And Technological Choice: Change And Stability On The Northern Plains*, (A Dissertation Submitted to the Faculty of the Department Of Anthropology In Partial Fulfillment of the Requirements For the Degree of Doctor Of Philosophy In the Graduate College The University of Arizona 2006).
- Harding 1976 J.R. Harding, “Certain Upper Paleolithic ‘Venus’ Statuettes Considered in Relation to the Pathological Condition Known as Massive Hypertrophy of the Breasts”, *Man* 11, 1976, 271-272.
- Henshilwood ve diğ. 2004 C. Henshilwood – F. d’Errico – M. Vanhaeren – K. Van Niekerk- Z. Jacobs, “Middle Stone Age Shell Beads from South Africa”, *Science* 304, 2004, 404.
- Ibáñez ve diğ. 2014 J. J. Ibáñez – J. Gonzales-Urguijo – F. Braemer, “The human face and the origins of the Neolithic: The carved bone wand from Tell Qarassa North, Syria”, *Antiquity* 88, 2014, 81-94.
- Joordens ve diğ. 2015 J. Joordens – F. d’Errico – F. Wesselingh – S. Munroa- J. de vos -J.Wallinga – C. Ankjærgaard – T.Reimann – J. R. Wijbrans – K. F.Kuiper- H.J. Mûcher – H.Coqueugniot- V. Prie– I. Joosten – B. J.H. Van Os – A. S. Schuşp- M. Panuel – V. van der Haas – W. Lustenhouwer – J. J. G.Reijmer – W.Roebroeks, “Homo Erectus at Trinil on Java Used Shells for Tool Production and Engraving”, *Nature* 518, 2015, 228-231.

- Kartal 2009 M. Kartal, *Konar-Göçerlikten Yerleşik Yaşama Geçiş Epi-paleolitik Dönem Türkiye’de Son Avcı-Toplayıcılar*, (İstanbul 2009).
- Kolankaya Bostancı 2012 N. Kolankaya Bostancı, “Anadolu’da Erken Prehistorik Dönem Kırmızı Aşı Boyası Kullanımı”, *Anadolu / Anatolia* 38, 2012, 29-51.
- Kolankaya Bostancı 2014 N. Kolankaya Bostancı, “Paleolitik Çağ Kadınları”, içinde: B. Helwing – B. Uysal – A. Engin (ed.) *Engin Özgen’e Armağan, Studies in Honor of Engin Özgen* (Ankara 2014), 191-204.
- Levy 1948 G. R. Levy, *The Gate of Horn: A Study of the Religious conceptions of the Stone Age, and Their Influence upon European Thought* (Cambridge 1948).
- Majkić ve diğ. 2017 A. Majkić – S. Evans – V. Stepanchuk – A. Tsvelykh – F. d’Er-rico, “A decorated raven bone from the Zaskalnaya VI (Kolo-sovskaya) Neanderthal site, Crimea”, *PLOS ONE* 12.3, 2017: e0173435. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0173435>
- Marquet – Lorblanchet 2003 J. Marquet – M. Lorblanchet, “A Neandertal Face ? The Proto-Figurine from La Roche-Cotard, Langeais (Indre-et-Loire, France)”, *Antiquity* 77, 2003, 661-670.
- Marshack 1972 A. Marshack, *The Roots of Civilization. The Cognitive Beginnings of Man’s First Art, Symboland Notation* (United States 1972).
- Marshack 1991 A. Marshack, “The Female Image: A ‘Time-factored’ Symbol. A Study in Style and Aspects of Image Use in the Upper Paleolit-hic”, *Proceedings of the Prehistoric Society* 57.1, 1991, 17-31.
- Mellaart 2003 J. Mellaart, *Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent* (İstanbul 2003).
- Mellars – Stringer 1989 P.A. Mellars – C.B. Stringer, *The Human Revolution: Behavioral and Biological Perspectives on the Origins of Modern Humans* (New Jer-sey 1989).
- Meriç 2007 E. A. Meriç, *Metropolis Ana Tanrıça Kült Mağarası*, (Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Dok-tora Tezi, 2007).
- Mikhailova 2006 N. Mikhailova “The Cult of The Deer And “Shamans” in Deer Huntngs Society”, *Archaeologica Baltica* 7, 2006, 187-199.
- Miyake 2011 Y. Miyake, “Salat Cami Yanı A Pottery Neolithic Site in the Tig-ris Valley” içinde: M. Özdoğan– N. Başgelen – P. Kuniholm

- (ed.) *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research The Tigris Basin Vol.1* (İstanbul 2011), 129-149.
- Miyake 2013 Y. Miyake, “Dicle’nin İlk Köyü. Hasankeyf Höyük / Batman”, *ArkeoAtlas* 8, 2013, 40-47.
- Nagel 1979 T. Nagel, “What is it like to be bat?” içinde: T. Nagel (ed.) *Mortal Questions* (Durham 1979), 165-180.
- Özbaşaran 2012 M. Özbaşaran, “Aşıklı, Central Turkey” içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New Research. Vol. 5* (İstanbul 2012), 135-158.
- Özdoğan 2013 M. Özdoğan, “Neolithic Sites in the Marmara Region Fikirtepe, Pendik, Yarımburgaz, Toptepe, Hoca Çeşme and Aşağı Pınar”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research Northwestern Turkey and İstanbul* (İstanbul 2013), 167-269.
- Özkaya – Coşkun 2011 V. Özkaya – A. Coşkun, “Körtük Tepe”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgelen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey* 3, (İstanbul 2011), 89-127.
- Pettitt 2011 P. B. Pettitt, *The Paleolithic Origins of Human Burial*, (London 2011).
- Petrognani – Robert 2019 S. Petrognani – E. Robert, “Symbolic Territories in pre-Magdalenian Art?”, *Quaternary International* 503, 2019, 210-220.
- Piel-Desrusseaux 1986 Piel-Desrusseaux J.L., *Outils Préhistoriques Forme, Fabrication, Utilisation* (Paris 1986).
- Rabinovich ve diğ. 2012 R. Rabinovich – O. Ackermann – E. Aladjem – R. Barkai - R. Biton – I. Milevski – N. Solodenko – O. Marder, “Elephants at the Middle Pleistocene Acheulian open-air site of Revadim Quarry, Israel”, *Quaternary International* XXX, 2012, 1-15.
- Radovčić ve diğ. 2015 D. Radovčić – A. O. Sršen – J. Radovčić – D. W. Frayer, “Evidence for Neandertal Jewelry: Modified White-Tailed Eagle Claws at Krapina”, *Public Library of Science (PLOS ONE)*, 10.3, 2015, 1-14.
- Russell 1998 P. Russell, “The Paleolithic Mother-Goddess: Fact or Fiction?”, *Reader and Gender Archaeology*, 1998, 261-268.
- Russell 2016 N. Russell, “Anatolian Neolithic Bone Tools”, içinde: Ü. Yalçın (ed.), *Anatolian Metal VII* (Bochum 2016), 125-134.

- Rosenberg 2011 M. Rosenberg, “Hallan Çemi”, içinde: M. Özdoğan – N. Başgeçen – P. Kuniholm (ed.), *The Neolithic in Turkey New Excavations New Research The Tigris Basin 1* (İstanbul 2011), 61-78.
- Sidéra – Maret 2016 I. Sidéra – P. Maret, “An Ideal Bone For Traditional Dolls. Ruminants Metapodial Figurines: Archaeological And Ethnographical Examples From Africa And Europe”, içinde: S. Vitosević (ed.), *Close To The Bone- Current Studies in Bone Technologies*, (Belgrade 2016), 315-323.
- Svoboda 2008 J. A. Svoboda, “The Upper Paleolithic Burial Area at Prědmostí: Ritual and Taphonomy”, *Journal of Human Evolution* 54, 2008, 15-33.
- Taylor 1871. E. Taylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art, and Custom*, (London 1871).
- Türkçe Sözlük 1979 *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, (Ankara 1979), Sayı: 413.
- Türkcan 2011 A. U. Türkcan, “Kanlıtaş Höyük ve Çevresi (İnönü, Eskişehir) Yüzeysel Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 28 (I), (2011), 303-328.
- Twiss ve diğ. 2007 K. Twiss – A. Demireği – N. Russell – L. Martin – S. Frame – K. Powlowska- E. Henton – D. Orton-C. Anderung – A. Götherström, “Çatalhöyük Animal Bones 2007 / Hayvan Kemikleri”, http://www.catalhoyuk.com/downloads/Archive_Report_2007.pdf. (08.03. 2021).
- Umurtak 1994 G. Umurtak, “Kemik ve Boynuz Eserler”, içinde: R. Duru (ed.), *Kuruçay Höyük I* (Ankara 1994) 2-7.
- Varner 2008 G. R. Varner, *The History Used of Amulets, Charms and Talismans* (USA 2008).
- White 1959 L. White, *The Evolution of Culture: the Development of Civilisation to the Fall of Rome* (London 1959).
- Weber 1949 M. Weber, *The Methodology of the Social Sciences* (London 1949).
- Yalçınkaya ve diğ. 2001 I. Yalçınkaya – H. Taşkıran – A.L. Atıcı – M.B. Kösem – K. Özçelik – M. Kartal – C.M. Ereğ., “1999 Yılı Karain Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı* 22-I, (2001), 9-20.
- Zutovski – Barkai 2016 K. Zutovski – R. Barkai, “The use of elephant bones for making Acheulian handaxes: A fresh look at old bones”, *Quaternary International* 406, 2016, 227-238.

ANADOLU / ANATOLIA DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Amaç

Anadolu arkeolojisine ilişkin bilimsel yazılar yayımlamak.

Kapsam

Coğrafi olarak Anadolu ve çevre kültür bölgelerini kapsar. Ancak, konu açısından arkeolojinin 3 alt disiplini olan “Tarihöncesi Arkeolojisi”, “Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi” ve “Klasik Arkeoloji” ile sınırlıdır. Anadolu / Anatolia Dergisi yılda bir kez yayımlanır. Makaleler dışında kitap eleştirisi, kazı ve araştırma raporları ile haberler de dergide yer alabilir. Bu kapsamdaki yazılar hakem denetimine tabi olmayıp, editörler kurulunun sorumluluğundadır.

Makale Kabul Etme Koşulları

Yayın dili Türkçe, İngilizce, Almanca ve Fransızcadır.

Makalelerde biri Türkçe olmak üzere iki özet olmalıdır. Türkçe makalelerin yukarıda adı geçen yabancı dillerden birinde, yabancı dilde gönderilen makalelerin ise Türkçe özetleri verilmelidir. Makaleler çift dilde de yayımlanabilir.

Makaleler, öncelikle yukarıda belirtilmiş olan amaç ve kapsama uygun olmalıdır.

Özgün olmalı ve daha önce başka bir yerde aynı dilde yayımlanmamış olmalıdır. Ancak, daha önce yapılan bir yayının geliştirilmiş ve yeni bilgilerin eklenmiş olduğu bir çalışma, editörlerin kararına göre yayımlanabilir.

İki ya da daha fazla yazarlı makalelerde yazarların isimleri makaleye olan katkılarına göre sıralanmalıdır. Makale değerlendirme süreci Dergipark üzerinden yürütülmektedir. Dergiparka yüklenen makale içinde yazarların adı ve diğer bilgileri yer almamalıdır. Yazar veya yazarların akademik unvanları, makalenin başlığı ve yazarın adı, kurumu, posta adresi, telefon numarası ve e-posta adresi, ORCID ID ayrı bir sayfaya yazılarak Dergipark'a yüklenmelidir.

Makale Yazım Kuralları

Makalede metin içindeki çizim, fotoğraf, harita, grafik ve benzeri gösterimler 300 dpi çözünürlükte ve TIFF formatında olmalıdır.

Çalışmalarda ana metin, iki sütun halinde düzenlenen sayfa düzeni içerisinde, “Garamond” karakteri ile 12 punto kullanılarak yazılmalıdır. Süreklilik gösterir şekilde her sayfa sonuna eklenen dipnotlar ise 9 punto ile “Garamond” karakterinde yazılmalıdır.

Yazılar 19,5 x 27,5 cm boyutlarındaki sayfaya 1,04 aralıklı olarak yazılmalı ve sayfanın solunda 3 cm, sağında 2 cm; boşluk bırakılmalıdır. Üst ve alt boşluklar sırasıyla 3,7 ve 3 olarak bırakılmalıdır.

Çalışmada yararlanılan kaynaklar ve kişisel kısaltmalar en sonda belirtilmelidir.

Uluslararası kısaltmalarda, *AA* 2. Halbband 2005, 329-389; https://www.dainst.org/documents/10180/70593/02_Liste_Abk%C3%BCrzungen_quer.pdf/2c74093b-c8b6-4c6a-8af1-17a155109505; *AJA* (<https://www.ajaonline.org/submissions/abbreviations>) ya da *Der Neue Pauly* dizinlerinden yalnızca biri kullanılmalıdır.

Bu dizinlerde yer almayan yayınlar aşağıdaki gibi kısaltılmalıdır:

Arkeoloji ve Sanat Dergisi = *ASanat*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı = *ArkeST*

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi = *DTCFD*

Forschungen in Nysa am Mäander = *FiN*

Müze Kurtarma Kazıları Semineri = *MüzeKK*

Türk Tarih Kongresi Bildirileri = *TürkTK*

Antik kaynaklar “*LIMC*”e göre verilmelidir.

Makalede dipnotlar ilk sayfadan itibaren 1’den başlayarak numaralandırılmalı ve sayfa altında gösterilmelidir.

DİPNOTLAR:

Makale ya da kitap için örnek:

Tek yazarlı ise: Yalçinkaya 1998, 490.

İki yazarlı ise: Yalçinkaya – Kartal 1998, 165.

Üç ve daha çok yazarlı ise: Yalçinkaya ve diğ. 1998, 235.

KAYNAKÇA:

Alfabetik sıraya göre çift sütunlu tablo halinde hazırlanmış bibliyografya makalenin sonuna eklenmelidir.

Sürelî yayınlardaki makale için örnek:

Yalçinkaya 1998	I. Yalçinkaya, “La Grotte d’Öküzini: Généralités dans le contexte anatolien”, <i>ERAUL</i> 85.2, 1998, 489-499.
Cahill – Kroll 2005	N. D. Cahill – J. H. Kroll, “New Archaic Coin Finds at Sardis”, <i>AJA</i> 109.4, 2005, 589-617.
Hassall ve diğ. 1974	M. Hassall – M. Crawford – J. Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.”, <i>JRS</i> 64, 1974, 195-220.

Kitap için örnek:

Yalçinkaya 1989	I. Yalçinkaya, <i>Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası</i> (Ankara 1989).
Carradice – Price 1988	I. Carradice – M.J. Price, <i>Coinage in the Greek World</i> (London 1988).
Kadıoğlu ve diğ.	M. Kadıoğlu – K. Görkay – S. Mitchell, <i>Roma Dönemi’nde Ankyra</i> (İstanbul 2010).

Birden fazla baskıya sahip çalışmalarda, çalışma adının sonunda baskı numarası üst simge olarak verilmelidir:

Akurgal 1989	E. Akurgal, <i>Anadolu Uygarlıkları</i> ² (İstanbul 1989).
--------------	---

Kıtap içinde bölüm, bildiri metni vs.:

- Kadıoğlu 2013 M. Kadıoğlu, “Anazarbos Zafer Takı: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi”, içinde: G. Kökdemir (ed.), *Orban Bingöl’e 67. Yaş Armağanı/A Festschrift for Orban Bingöl on occasion of his 67th Birthday* (Ankara 2013) 237-260.
- Taşkıran – Taşkıran 2011 H. Taşkıran – Z. Fűrüzen Taşkıran, “İki Yüzeyli Aletlerin Anadolu’daki Dağılımında Yeni Bir Nokta: Afyonkarahisar”, içinde: H. Taşkıran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (ed.), *Işın Yalçınkaya’ya Armağan Kitabı* (Ankara 2011) 235-244.
- Kadıoğlu ve diğ. 2015 M. Kadıoğlu – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, “Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos”, içinde: Ü. Yalçın – H.-D. Bienert (ed.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften/ Kültürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açıları. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 27* (Bonn 2015) 345-366.

Elektronik kaynaklar:

Elektronik kaynaklara (Web sitesi, CD-ROM vb.) yapılacak göndermelerde yayının tam adresi/künyesi ve erişim tarihi belirtilmelidir.

- Horejs 2008 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean”. http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9 (14 Eylül 2008).
- Kartal 2015 G. Kartal, “Karain B Gözü Kalkolitik Çağ Buluntu Topluluğunun Tekno-Tipolojik Analizi”, *Anadolu/Anatolia* 21, 2015, 25-49. doi:10.1501/Andl_0000000420

Kullanılan Diğer Kısaltmalar:

a. dn.	: aşağı dipnot	Çiz.	: çizim
age.	: adı geçen eser	dn.	: dipnot
ay.	: aynı yazar	vd.	: ve devamı
bkz.	: bakınız	vdd.	: ve devamındakiler
Res.	: resim	y.dn.	: yukarı dipnot
Lev.	: levha		

ANADOLU / ANATOLIA THE PRINCIPLES

Aim

Anadolu / Anatolia aims to publish original contributions in the field of Anatolian archaeology.

Scope

The scope is defined geographically as Anatolia and the surrounding regions, and is limited to the fields of Prehistory, Protohistory & Near Eastern Archaeology and Classical Archaeology. *Anadolu / Anatolia* is published annually.

Contributions

Articles in Turkish, English, German, and French are welcome. Each submission should include an abstract, not to exceed 200 words, outlining the subject matter. The abstract must be written in English (or German/French) for Turkish articles. For articles in other languages a comprehensive Turkish abstract must be provided. In order for the submissions to be considered for publication, the subject matters must comply with the aims and scope of the publication outlined above. Each contribution is expected to draw on original, hitherto unpublished research. However, the editorial board may occasionally accept a revised and significantly improved version of an old publication.

Preparation of Manuscripts

Photographs, drawings and plans should be sent at least in 300 dpi resolution and preferably in TIFF format. All illustrations should be numbered and marked on the reverse with the indication of top and other necessary information.

The academic titles of the author or authors, the title of the article and the author's name, affiliation, mailing address, telephone number and e-mail address, ORCID ID should be written on a separate page and uploaded to Dergipark. In case of articles with more than one author, the names of the authors should appear in the order of their degree of contribution to the work. In order to facilitate the peer-review process, manuscripts should otherwise be prepared with attention to maintaining the anonymity of the author(s). The article evaluation process is carried out through Dergipark. The names and other information of the authors should not be included in the article uploaded to Dergipark.

General Matters of Style

The text should be prepared in MS-Word in double columns, using font style "Garamond" both in body and footnote text with font sizes 12 and 9, respectively.

All parts of the manuscript must be written 1.04 spaced on one side of an 19.5 x 27.5 cm sized paper. Margins on edges should be 3 cm at the left, 2 at the right, 3.7 at above and 3 at below.

Bibliographical References and Footnotes

For the citation of the periodicals, a single abbreviation system must be used on the basis of AA 2. Halbband 2005, 329-389, *ArchBibl.*, *AJA*, *BCH*, *JHS* or *Der Neue Pauly*.

The periodicals, which are not included in above-mentioned references, should be abbreviated as below:

Arkeoloji ve Sanat Dergisi = *ASanat*

Arkeometri Sonuçları Toplantısı = *ArkeST*

Dil, Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi = *DTCFD*

Forschungen in Nysa am Mäander = *FİN*

Fouilles de Xanthos = *FdX*

Müze Kurtarma Kazıları Semineri =

MüzeKK

Türk Tarih Kongresi Bildirileri = *TürkTK*

Ancient sources must be cited according to “LIMC”.

Footnotes should be numbered starting with “1” from the first page and should appear at the bottom of each page.

A full bibliography with a list of all works cited must be appended to the end of the article, arranged in alphabetical order by last name of author.

Footnotes:

Example for a book or an article:

For single author: Yalçınkaya 1998, 490.

For two authors: Yalçınkaya – Kartal 1998, 165.

More than two authors: Yalçınkaya *et al.* 1998, 235.

Bibliography:

Example for citing an article in a periodical:

Yalçınkaya 1998	I. Yalçınkaya, “La Grotte d’Öküzini: Généralités dans le contexte anatolien”, <i>ERAUL</i> 85.2, 1998, 489-499.
Cahill – Kroll 2005	N. D. Cahill – J. H. Kroll, “New Archaic Coin Finds at Sardis”, <i>AJA</i> 109.4, 2005, 589-617.
Hassall <i>et al.</i> 1974	M. Hassall – M. Crawford – J. Reynolds, “Rome and the Eastern Provinces at the End of the Second Century B.C.”, <i>JRS</i> 64, 1974, 195-220.

Example for citing a book:

Yalçınkaya 1989	I. Yalçınkaya, <i>Alt ve Orta Paleolitik Yontmataş Endüstrileri Biçimsel Tipolojisi ve Karain Mağarası</i> (Ankara 1989).
Carradice – Price 1988	I. Carradice – M.J. Price, <i>Coinage in the Greek World</i> (London 1988).
Kadıoğlu ve diğ.	M. Kadıoğlu – K. Görkay – S. Mitchell, <i>Roma Dönemi’nde Ankyra</i> (İstanbul 2010).

For the second or revised edition of the book, see example below:

Akurgal 1989	E. Akurgal, <i>Anadolu Uygarlıkları</i> ² (İstanbul 1989).
--------------	---

Example for citing in a proceedings book or Festschrift:

- Kadıoğlu 2013 M. Kadıoğlu, “Anazarbos Zafer Taki: Restitüsyon ve Tarihleme Önerisi”, in: G. Kökdemir (Ed.), *Orhan Bingöl’e 67. Yaş Armağanı / A Festschrift for Orhan Bingöl on occasion of his 67th Birthday* (Ankara 2013) 237-260.
- Taşkıran – Taşkıran 2011 H. Taşkıran – Z. Fürüzen Taşkıran, “İki Yüzeyle Aletlerin Anadolu’daki Dağılımında Yeni Bir Nokta: Afyonkarahisar”, in: H. Taşkıran – M. Kartal – K. Özçelik – M. B. Kösem – G. Kartal (Eds.), *Işın Yalçınkaya’ya Armağan Kitabı* (Ankara 2011) 235-244.
- Kadıoğlu ve diğ. 2015 M. Kadıoğlu – C. Özbil – M. Kerschner – H. Mommsen, “Teos im Licht der neuen Forschungen/Yeni Araştırmalar Işığında Teos”, in: Ü. Yalçın – H.-D. Bienert (Eds.), *Anatolien – Brücke der Kulturen. Aktuelle Forschungen und Perspektiven in den deutsch-türkischen Altertumswissenschaften/ Kùltürlerin Köprüsü Anadolu. Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açuları. Der Anschnitt. Zeitschrift für Kunst und Kultur im Bergbau. Beiheft 27* (Bonn 2015) 345-366.

Electronic sources

By citing electronic sources (Web site, CD-ROM etc.) the full address and/or the publication details of the source should be given along with the date of access.

Example:

- Horejs 2008 B. Horejs, “Çukuriçi Höyük. A New Excavation Project in the Eastern Aegean”.
http://www.aegeobalkanprehistory.net/article.php?id_art=9
(14 Sep. 2008).
- Kartal 2015 G. Kartal, “Karain B Gözü Kalkolitik Çağ Buluntu Topluluğunun Tekno-Tipolojik Analizi”, *Anadolu/Anatolia* 21, 2015, 25-49. doi:10.1501/Andl_0000000420

ANADOLU / ANATOLIA

Published by:

Dean of Faculty: Prof. Dr. Levent KAYAPINAR
Faculty of Letters
Ankara University

Anadolu/Anatolia (0570-0116) is the official refereed journal of the Archaeology Department of the Faculty of Letters, Ankara University. Published annually (November). The statements and opinions in the journal are solely those of the individual authors.

EDITOR-IN-CHIEF

Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
(Classical Archaeology)

Assistant Editors

Tunç SİPAHİ
(Protohistory and Near Eastern Archaeology)
Derya YILMAZ
(Protohistory and Near Eastern Archaeology)
Kadriye ÖZÇELİK
(Prehistoric Archaeology)

Anadolu / Anatolia is indexed by ULAKBİM Social Sciences Database.

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Eşref ABAY, Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ADAK, Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Ayşe Gül AKALIN ORBAY, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. G. Çiler ALGÜL, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Levent ATICI, Nevada Üniversitesi
Prof. Dr. Douglas BAIRD, Liverpool Üniversitesi
Prof. Dr. Paolo BIAGI, Ca'Foscari Üniversitesi
Doç. Dr. Semra BALCI, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Angelos CHANIOTIS, IAS Princeton
Prof. Dr. Rainer Maria CZICHON, Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Şevket DÖNMEZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Serra DURUGÖNÜL, Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Cevdet Merih EREK, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar Erkan ERSOY, Hitit Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN, Gazi Üniversitesi
Doç. Dr. Çiğdem GENÇLER GÜRAY, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç GÜNEL, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ralf von den HOFF, Freiburg Üniversitesi
Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Gül İŞİN, Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Musa KADIOĞLU, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Gizem KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Metin KARTAL, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi KARUL, İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. H. Levent KESKİN, Ankara Üniversitesi
Dr. Koray KONUK, CNRS, Bordeaux Ausonius
Doç. Dr. Görkem KÖKDEMİR, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Veli KÖSE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Fikri KULAKOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. A. Tuba ÖKSE, Kocaeli Üniversitesi
Prof. Dr. Mihriban ÖZBAŞARAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Kadriye ÖZÇELİK, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. S. Hakan ÖZTANER, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Frank RUMSCHEID, Bonn Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Andreas SCHACHNER, Alman Arkeoloji Enstitüsü
Prof. Dr. Tunç SİPAHİ, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. R. R. R. SMITH, Oxford Üniversitesi
Prof. Dr. Vasıf ŞAHOĞLU, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel ŞENYURT, Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Harun TAŞKIRAN, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Halil TEKİN, Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Oğuz TEKİN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Billur TEKKÖK, Başkent Üniversitesi
Prof. Dr. Gülsün UMURTAK, İstanbul Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem VAPUR, Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Tayfun YILDIRIM, Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Derya YILMAZ, Ankara Üniversitesi

Publishing Manager

Musa KADIOĞLU

Redaction by

Derya YILMAZ

Cover Design by

Nurcihan DOĞMUŞ

EDITORIAL OFFICE

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Arkeoloji
Bölümü Başkanlığı, Anadolu/Anatolia Dergisi Atatürk Bulvarı
Nr. 45 06100 Sıhhiye - Ankara / TURKEY
e-mail: anatolia@humanity.ankara.edu.tr
http://www.dtcf.ankara.edu.tr/index.php?lang=en
Tel:+90-312 310 3280/1188
Fax:+90-312 310 5713

Ankara University Press, ANADOLU / ANATOLIA 47

© 2021 Ankara/ Turkey

ISSN: 0570-0116 – e-ISSN: 2667-5129

It is not allowed to copy the entire journal or any part of it without the written permission of Ankara University.

ANKARA UNIVERSITY PRESS
Printed on:

Address: İncitaşı Sokak No. 10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: +90 312 213 66 5 www.ankara.edu.tr